

ऋमागतः । वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ॥ ३३ ॥
एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः । स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृ-
थिव्यां सर्वमानवो ॥ ३४ ॥ सर्वर्तुकुसुमामोदमुदिते सुमनोदरे ।
शेत्यसौगन्धमान्यादधमरुद्भिरुपवीजिते ॥ ३५ ॥ मत्तकोपि-
लसन्दोहसंघुष्टविपिनान्तरे । सिद्धर्षिमुनिभक्तेष्व योगित्यागि-
गणैर्षुचे ॥ ३६ ॥ अस्मिन्हिजातयो देश संश्रयेरन् प्रयत्नतः ।
शूद्रस्तु यस्मिन् कस्मिन् वा निवसेद्भृतिर्ष्वपि ॥ ३७ ॥ यत्र
साक्षादजन्मापि जन्म जग्राह वे हरि । रामकृष्णादिनाम्ना च
प्रसिद्धोऽद्भुतचेष्टित ॥ ३८ ॥ व्यासो वशिष्ठः कपिलो गौतमश्च
पतञ्जलिः । मरीचिराङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलह ऋतुः ॥ ३९ ॥
बाल्मीकिर्याज्ञवल्क्यश्च कश्यपश्च पराशरः । विश्वामित्रश्च शुक्र-
श्च मार्कण्डेयो हि रोमशः ॥ ४० ॥ शङ्खश्च लिखितश्चैव कणाट-
कश्च एव च । शाण्डिल्य-जैमिनि-भृगु-भरद्वाजादयो बुधाः
॥ ४१ ॥ महर्षयः समुत्पन्ना यत्र त्रैलोक्यपावनाः । यत्र बह्व्रत-
वः सर्वे दर्शयन्त्यात्मबैभवम् ॥ ४२ ॥ सैषा जयति सङ्गमि-
त्रिलोकीजनमोदिका । जीवैः प्रभूतमुकृतैर्यत्र वे जन्म लभ्यते

१ कालम्बादौ बयै मारतण्ड शाकम्पोतिपः पूर्णविद्यारोऽमृत ततश्च मिश्रबन्धनमेक-
विदेशकमेव निश्चितपाश्चात्यप्रवेशेषु शाकम्पोतिपसंविधानात् कमाश एवामुत् । वस्तुतस्तु
वर्धमानतमेव निश्चितजन्मप्राप्त्यदिगुदस्यानीममित्यत्र व्युत्पाद्य संशयो निश्चये । एतद्विषयकं
निरस्तुविवरणं प्रस्तुतविक्रमप्राप्त्यात्पण्डितानां सदमेवु इहम्यम् । १ राजर्षिर्धस्य मयोः ।
२ शन्यज्ञाततर्पणेशान्तरं किमपि पञ्चानुवैमर्गायैव वक्तोति प्रदर्शयितुम् । नदीव देशे
सक्तु वञ्च्यते वञ्चकाश्चपूर्णसम्पदा समाभिर्भूय ज्ञेयत्वात्पारमुक्तकर्मणस्तं कजन्ति ।
देशान्तरेषु तु प्रत्यक्षप्राप्ते वा श्रुतत्वं सम्भवति । मात्रतवर्षेण तु सर्ववैव पञ्चानुवैमर्ग-
संविधानात् परिहृत्यते । वस्तुतस्तु प्रतिमासमेव वात्र प्रवेशमेवेव अनुमानानुभवस्तत्सम्भवतीति
मात्रतीयप्रश्नोऽपि परमं धीकृत्यम् । एवञ्च प्रवेशितये वाच्यं प्रीत्यातिरेकेण तुल्यतीतक-
ता प्रवेशान्तरं तदैवात्ममुपते । शम्बातिशये च प्रवेशनितये निवाचनीयैवमपरत्र तदैव
गावरीनितये ।

॥ ४३ ॥ देहाङ्गेषु यथा श्रेष्ठं प्राणिनां मस्तकं तथा । भूभागे पाव-
 नो देश आर्य्यवर्त्त इति स्मृतः ॥ ४४ ॥ ब्रह्मावर्त्तो जनपदस्त-
 त्रापि परमोत्तमः । कालिन्दी वहते यत्र गङ्गा च मुनिसेविता ॥ ४५ ॥ ब्रह्मावर्त्तस्य मध्येऽपि नानाहर्म्यविभूषितम् । कान्यकु-
 ञ्जाख्यनगरं सर्वश्रेष्ठं स्वकैर्गुणैः ॥ ४६ ॥ यस्य श्रेष्ठत्वरम्यत्वप-
 वित्रत्वादिकान् गुणान् । श्रुत्वा पुरापि समभूत् विस्मितः सर्वतो
 जनः ॥ ४७ ॥ यत्र च ब्राह्मणगणा जगत्पूज्यपदांबुजाः । राजानः
 क्षत्रियाश्वासन् प्रथितोरुपराक्रमाः ॥ ४८ ॥ अस्थैव भूमिभागस्य
 लोकस्य वसतो गुणान् । कीर्त्तयंतोऽपि कवयो न तृप्तिं लेभिरे
 पराम् ॥ ४९ ॥ पञ्च तस्मात् कान्यकुञ्जादूतनीता द्विजोत्तमाः ।
 प्राच्येष्वासन् वेदविज्ञाः सर्वशास्त्रविशारदाः ॥ ५० ॥ भट्टनारायणो
 दक्षो वेदगर्भोऽथ छादरः । श्रीहर्षश्च कविश्चैते कान्यकुञ्जात्समा-
 गताः ॥ ५१ ॥ गौयानेष्वधिरूढांस्तान् विप्रान् खड्गादिभिर्युतान् ।
 पत्तिवेशान् समालोक्य विषादो नृपतेरभूत् ॥ ५२ ॥ अश्रद्धावि-
 कलं ज्ञात्वा राजानं ते द्विजोत्तमाः । आशीर्वादार्थनिर्म्माल्यं मल्ल-
 काष्ठे निचिक्षिपुः ॥ ५३ ॥ प्रक्षिप्तं चैव निर्म्माल्ये विप्रैस्तैर्ब्रह्मवा-
 दिभिः । अभूत् काष्ठं सजीवं तत् फलपल्लवसंयुतम् ॥ ५४ ॥
 दृष्ट्वैतन्महदाश्चर्यं राजा कम्पान्वितोऽभवत् । स्तोत्रञ्च बहुधा ते-
 षामकरोत् स नृपोत्तमः ॥ ५५ ॥ ततो मनीषिणां तेषां योगशक्तिं
 निरीक्ष्य ताम् । पूर्वभारतभूपालाः सेवातत्परमानसाः ॥ ५६ ॥
 आज्ञानुकूलवर्त्तित्वे शिष्यत्वेऽपि च निष्ठिताः । पौरोहित्ये स्व-
 वंशीये प्रायुंजत महात्मनः ॥ ५७ ॥ पुरासीत् योगिनां श्रेष्ठो ब्रह्म-
 वेत्ता त्रिकालवित् । मुनिभिर्वन्द्यचरणो महर्ष्यग्रयः प्रतापवान् ॥ ५८ ॥
 तेजस्वी च तपोनिष्ठः सर्वशास्त्रार्थवित् कविः । त्रैलोक्यपूजित-
 श्चाऽसौ सर्वजीवोपकारकः ॥ ५९ ॥ पवित्रमूर्त्तिशीलश्च पूतकर्म्म

जिसेन्द्रियः । कर्मणो गतिसंविद्या भगद्वाजो महामेति ॥ ६० ॥
 तस्य तेजःप्रभासेन द्वात्रिंशमाशवर्तिनः । व्याघादयोऽपि हिंस्र-
 स्वं तस्य शुद्धीनजम्बुपु ॥ ६१ ॥ तस्यैव निर्मले वंशे मुनिराजो महाय-
 शाः । वेदान्तज्ञो महाप्राज्ञः श्रीहर्षोऽजनि धार्मिकः ॥ ६२ ॥ तस्य
 वंशे योगिनश्च गुणवन्तस्तपस्विनः । विद्वांसः पुण्यचरिताः प्रसि-
 द्धा बहुशोऽभवन् ॥ ६३ ॥ कवीनां कृतहर्षस्य श्रीहर्षस्य महाकवेः ।
 कियत्स्वपि शताब्देषु गतेषु जगतीतले ॥ ६४ ॥ जातस्त-
 द्विमले वंशे गंगानारायणो द्विजः । वेदादित्यशाखाणां पारा-
 यणपरायणः ॥ ६५ ॥ ज्येष्ठः पुत्रो गुणाधारस्तस्य श्रीमधुसू-
 दन । अमृतं विषयविद्वेषी तेजसा भास्वरूपमः ॥ ६६ ॥ महाप-
 विप्रास्ते देशा ये गंगातीरवर्तिनः । तेषु मुक्तत्रिवेणीति महातीर्थं
 मतं शुभम् ॥ ६७ ॥ यस्मिन् तीर्थे मुनिवरो जम्भानृणां शुभे
 ऽहनि । यत्र प्रवहते गंगा देवर्षिनरपूजिता ॥ ६८ ॥ जलोद्धताह्व-
 सोग्रा केननिर्मलहासिनी । कचिद्वेणीकृतजला कचिदावर्षशोभि-
 ता ॥ ६९ ॥ कचित् स्तिमितगम्भीरा कचिद्रयसमाकुला । कचित्
 गम्भीरनिर्घोषा कचिन्निस्तब्धनिस्वना ॥ ७० ॥ भक्तसंघाप्नुतजला

१ विद्वज्जगत्प्रसिद्धिर्मुनिवरो महाप्राज्ञः सुगुरोर्बर्षिकृतरीडकस्य बहस्तेजस्य ।
 तस्यैव महर्षिर्महाप्राज्ञस्य पुरुषोत्तमरितो वंशधरो मुनिवरो श्रीहर्षः कसीन्दिकद्वित्यसिधिस-
 म्यक्तसुगुणितो बहुविशान्वित्वासात् । तज्जनीता वैषयचरितादिप्रभ्या भारतवर्षकाव्यसा-
 गरस्य महापुण्यपरम्परेणाश्रित्यते । महापुरुषणाज्ञाति प्रसिद्धानां सर्वेषामेव कल्पचरितं
 किमपि विस्तारकप्रमाणवदगावकीर्णमनुभूयते । महापुरुषस्य कविबुद्धामनः श्रीहर्षस्य च
 बालजीवनविषयिणो नानैव किञ्चन्यप्यस्तीमुच्यते । १ मुनिवरस्य श्रीहर्षस्य कर्तृत्वसिद्धिपुरुषा-
 न्वरितः सुप्रसिद्धो महाप्राज्ञः श्रीगंगाधर आसीत् । स च श्रीहर्षस्यस्य समुद्रजलतममिष-
 रज्जमसोत्तत । श्रीगंगाधरस्य पुरुषोत्तमरितो महाप्राज्ञः गंगानारायणोऽमृत । तत्सर्वैरसज-
 पतमधार्मिको बहुल्यो बालजीवो गार्हपत्यधर्मैश्च रोहताम् स्वकृतमुपगम्यमुनिवरः श्रीमधुसू-
 दनमभवत् । पदव न महाप्राज्ञः श्रीहर्षस्य त्रिषष्टपुरुषोत्तमरितः अर्च्यः । २ गंगामुक्त-
 सगम्भीरीति बह्वीशवाक्यपरस्परसंगमात्तमानुसारतो बवाक्यम् मुक्तत्रिवेणी मुक्तत्रिवेणीति
 महातीर्थद्वयं समुद्भूतम् तत्र मुक्तत्रिवेणीति तीर्थं प्रथमोऽप्युच्यते । मुक्तत्रिवेनीत्यस्य वंशधरो-
 प्यप्युच्यते । तस्यैव महातीर्थस्य सान्निध्ये प्राग्विसेने मुनिवरस्य अग्रमकुलस्य जनीयम् ।

निर्मलोत्पलसंकुला । क्वचिदुद्भूतपुलिना क्वचिदुत्कीर्णवालुका
 ॥ ७१ ॥ हंससारससंघुष्टा चक्रवाकोपशोभिता । मत्तैः सदा विहं-
 गैश्च ह्यभिपन्ना समन्ततः ॥ ७२ ॥ क्वचितीररुहैर्वृक्षैर्मालाकारैर्वि-
 शोभिता । क्वचित् फुल्लोत्पलाच्छन्ना क्वचित् पद्मवनाकुला
 ॥ ७३ ॥ क्वचित् कुमुदपुष्पाणां कुङ्कुमैरुपशोभिता । नानापुष्प
 रजोध्वस्ता रम्या मुनिनिषेविता ॥ ७४ ॥ व्यपेतमलसंयोगा मणि-
 निर्मलदर्शना । फलपुष्पैः किसलयैर्युक्ता गुल्मैश्च सर्वतः ॥ ७५ ॥
 विष्णुपादोद्भवा दिव्या ह्यपापा पापनाशिनी । शिशुमारैश्च नक्षैश्च
 भुजंगैश्च समाकुला ॥ ७६ ॥ शङ्करस्य जटाजूटात् भ्रष्टा सागर-
 गामिनी । समुद्रमहिषी गंगा सारसकौश्वनादिता ॥ ७७ ॥ रंजिता
 पुष्पमालाभिर्भूषिता भूषणोत्तमैः । मुक्तिदा दर्शनादेव पापघ्नी
 जाह्नवी नदी ॥ ७८ ॥ तत्रैव ब्रह्मचर्येण क्षमया च दमेन च ।
 वैराग्यार्जवसन्तोषैः परोपकृतिवृत्तिभिः ॥ ७९ ॥ सदाचारप्रचारै-
 श्च भगवद्भावभक्तिभिः । आसीन्महर्षिचरितः स श्रीमान् मधुसू-
 दनः ॥ ८० ॥ प्रज्ञेया वा विसारिण्या यो बलेन धनेन वा । धुरं
 वहति गोत्रस्य जननी तेन पुत्रिणी ॥ ८१ ॥ एकेनापि सुपुत्रेण
 सिंही स्वपिति निर्भयम् । सदैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति रासभी
 ॥ ८२ ॥ कुम्भः परिमितमम्भः पिवत्यसौ कुम्भसम्भवोऽम्भोधि-
 म् । अतिरिच्यते सुजन्मा कश्चिज्जनकं निजेन चरितेन ॥ ८३ ॥
 पात्रं न तापयति नैव मलं प्रसूते स्नेहं न संहरति नैव गुणान् क्षि-
 णोति । द्रव्यावसानसमये चलतां न धत्ते सत्पुत्र एष कुलसद्गनि
 कोऽपि दीपः ॥ ८४ ॥ सत्पुत्रस्तादृशः सोऽभूत् श्रीहर्षकुलभूष-
 णम् । धनवानपि निष्पापः प्रकृत्योदारचेष्टितः ॥ ८५ ॥ दान-
 शीलः सुशीलश्च परोपकृतिदीक्षितः । निर्लिप्तो विषयेष्वासीत्
 जलेष्वम्बुजपत्रवत् ॥ ८६ ॥ प्राच्यदेशेषु लब्ध्वा स जन्म कल्या-

णवाञ्छक । यस्मिन्नेषु प्रदशेषु शास्त्रशोसननोदितः ॥ ८७ ॥ वि
 प्रमुख्यो मुनिश्रेष्ठ सदसद्भावचितवः । प्रह्लावर्तपु वासं वै मेने
 स शुभवारकम् ॥ ८८ ॥ तपोवनेषु लुप्तेषु प्राचीनेषु बली युगे ।
 स उवास महोपाने श्यामाशुक्लनिनादिते ॥ ८९ ॥ मयूरषेकाक-
 णिते कोकिलैः बलनादिते । विविधैः पुष्पसंघैश्च चारुचित्रवि-
 धित्रिते ॥ ९० ॥ माधवीमल्लिकार्जुनपुष्पगुच्छविशोभिते । स्प-
 लपद्गेर्गन्धराजैः स्वर्णगुल्मैश्च मृषिते ॥ ९१ ॥ रसालैर्बदरीभिश्च
 सिन्दुवारैः शिरीषवै । उदम्बार्जुनसंघैश्च सुरम्यैरुपशोभिते
 ॥ ९२ ॥ चन्दनेर्मिलकेस्तालेर्मन्थालैरतिमुक्तकैः । पद्मैः सरले
 श्वैव दशोर्बेभ्यश्च सञ्चिते । वानीरैस्तिमिदैश्चैव बहुलैः केतकैरपि
 ॥ ९३ ॥ ह्रस्वैर्बहुभिर्घेर्युक्त विचित्रैः चित्तहारक । गह्वरं योगसिन्धयै
 तत्र पञ्चवटीतले । निर्मयास्तो मुनिस्तस्वो ब्रह्मप्यानपरायणः
 ॥ ९४ ॥ गृहस्थाश्रमकर्मणि कुर्वन् धर्मरत सदा । भक्तितो भार्ग्य
 या शश्वत् सेव्यमानो दिवनिशम् ॥ ९५ ॥ दुःखपूर्णोऽपि संसारो
 यस्य वर्शनमात्रत । आसीदमन्दसंशतिसुखधर्मालय क्षणात्
 ॥ ९६ ॥ मानुष्यं वरजम्भ भूरिविभवो दीर्घायुरारोग्यता सन्नि-
 प्रं सुमुतः सती प्रियतमा भक्तिश्च नारायणे । विहस्य मुञ्जनस्व
 मिन्द्रियजयः पात्रेषु दाने रतिः आसस्तस्य सतस्त्रयोदशगुणाः
 संसारिणां दुर्लभाः ॥ ९७ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां भारतोत्कर्षवर्णनं नाम प्रथमोऽध्यायः ।

१ अस्यास्मिन्ब्रह्मप्यानपरायणं मित्रैस्तज्ज्ञेयमि स्मुहृणा स्वभेदोक्तिमुवा कर्मसूत्रि-
 ष्ठावर्तरेण एवमास्तार्कमात्रवर्णनं इति शब्देषु विहितमव्यते । अत एव मुनिव श्रीम
 धुसूदनः पूर्वमात्रतज्ज्ञेयमि सदैव ब्रह्मवर्तपु वासमित्येव । २ यद्यत्पञ्चवटीत्वब्रह्मशोभायि
 पञ्चवटीमण्डितं पञ्चवटीत्वमि शब्देषु पञ्चवटीति शब्दाऽभिधीयते पञ्चवटीस्थानं गंगाती-
 रत्विमहातीरकृतमिति तत्रशब्देषु कथितम् । विशेषतश्चाप्यात्मिकसाधनविषयेषु सर्वसि-
 धेषु पञ्चवटीस्थानमाश्रित्य साधने कृते साधकस्यासु बसिषि संजयत इति प्रसिद्धम् ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

सदाचारवर्णनम् ।

श्रीमधुसूदनं पुण्यं सर्वज्ञं ज्ञाननिर्मलम् । सर्वशास्त्रेषु तत्त्वज्ञं सदा
ध्यानपरायणम् । जितेन्द्रियं जितक्रोधं जिताहारं जितामयम् ॥ १ ॥
पञ्चवट्यां स्थितं सौम्यं सन्ध्योपासनतत्परम् । ब्रह्मविद्भिर्म-
हाभागैर्ब्राह्मणैश्च समावृतम् ॥ २ ॥ गुणज्ञं सर्वभूतानां परार्थक-
प्रयोजनम् । ब्रुवन्तं परमात्मानं मुनीनामुग्रतेजसाम् ॥ ३ ॥ तमे-
वं गुणसम्पन्नं नारीणामुत्तमा वधूः । सुन्दरी या प्रिया वामासुन्द-
री तत्त्वविद्वरा ॥ ४ ॥ पञ्चवट्या स्थिता साध्वी मुनींस्तौत्साधुक-
र्मणः । प्रणम्य दण्डवद्भूमौ स्वामिनं वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥ दे-
व्युवाच । भगवन् सर्वशास्त्रज्ञ सर्वभूतहिते रत । धर्मतत्त्वं तु मां
ब्रूहि साङ्गोपाङ्गविधानतः ॥ ६ ॥ एवं पृष्ठः स भगवान् सभामध्ये
स्त्रिया तदा । मुनीनालोक्य नेत्राभ्यां वाक्यमेतदभाषत ॥ ७ ॥
श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते देवि तत्त्वविदाम्वरे ।
वक्ष्यामि धर्मसर्वस्वं ब्रह्मणा कीर्तितं पुरा ॥ ८ ॥ समाहितमना
देवि शृणु त्वं गदतो मम । इत्युक्त्वा ब्रह्मवित् श्रेष्ठो मुनीन्द्रः स
तपोनिधिः ॥ ९ ॥ नारायणं जगन्नाथं सर्वभूतहृदि स्थितम् । वासु-
देवं जगद्योनिं योगिध्याननिरंजनम् ॥ १० ॥ आनन्दममृतं नित्यं
परमात्मानमीश्वरम् । ध्यायन् हृदि हृषीकेशं मनसा सुसमाहितः ।

१ वामासुन्दरीति नाम न विशेषणम् । २ मुनि श्रीमधुसूदनो बहुसमावृत स्वावसरक्रमेण
धर्मोपदेशदानादिमिलेकोपकागससाधने प्रकृत्यैव नितराभ्रीतिमन्वभावि । पतिप्राणश्रीरिवापरा
सहधर्मिणी च तस्य गृहकार्यतोऽवसर लब्ध्वैव धर्मरूपिण पतिन्धर्मोपदेशश्रवणेच्छया तत्त्वजि-
ज्ञासादिभिश्च सदैव प्रीणितवती । एव च तत्र श्रोतृमण्डलेषु धर्मज्ञानजिज्ञासिषु सदैव
विविधशास्त्रपुराणतन्त्रादिव्याख्या समाख्याताऽभूत् ।

द्विजः ॥ २२ ॥ चतुर्णामपि वर्णानामाचारो धर्मपालनम् ।
 आचारभ्रष्टदेहानां भवेद्धर्मः पराङ्मुखः ॥ २३ ॥ वैदिकैः क-
 र्म्मभिः पुण्यनिषेकादिर्हिजन्मनाम् । कार्यः शरीरसंस्कारः पा-
 वनः प्रेत्य चेह च ॥ २४ ॥ गर्भैर्होमैर्जातकर्मचौडमौञ्जीनिव-
 धनैः । वैजिकं गार्भिकञ्चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥ २५ ॥ मङ्ग-
 ल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य बलान्वितम् । वैश्यस्य धनसं-
 युक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥ २६ ॥ शर्मवत् ब्राह्मणस्य स्यात्
 राज्ञो रक्षासमन्वितम् । वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेण्यसंयु-
 तम् ॥ २७ ॥ स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोहरम् । नाम
 स्याद्दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत् ॥ २८ ॥ गर्भाष्टमेऽब्दे
 कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् । गर्भादिकादशे राज्ञो गर्भाच्च द्वा-
 दशे विशः ॥ २९ ॥ गार्हस्थ्यं परमं धर्मं सर्वेषां मनुजन्मनाम् ।
 तदेव कथयाम्यादौ शृणु भामिनि ! तत्त्वतः ॥ ३० ॥ पञ्चय-
 ज्ञविधानं तु गृही नित्यं न हापयेत् । ब्रह्मयज्ञो देवयज्ञः पितृ-
 यज्ञस्तथैव च । भूतयज्ञो नृयज्ञश्च पञ्चयज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥ ३१ ॥
 स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः स्यात्पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलि-
 भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ ३२ ॥ ब्रह्मनिष्ठो गृहस्थः स्या-
 द्ब्रह्मज्ञानपरायणः । यद्यत् कर्म प्रकुर्वीत तद्ब्रह्मणि समर्पयेत्
 ॥ ३३ ॥ न मिथ्याभाषणं कुर्यान्न च शाठ्यं समाचरेत् । देव-

१ सदाचारानुष्ठानमेव मनुष्याणाम् मुख्यकर्तव्यतया निर्दिष्टम् । सदाचारपालनेन हि सद-
 सद्गुणसम्पन्नो जीव सकाम स्वर्गराज्यस्य तत क्रमेण सत्कर्मसाधनादिना चित्तशुद्धौ
 सञ्जातायान्निष्कामस्य च ज्ञानराज्यस्य भवत्यधिकारी । अतो हि सदाचारानुष्ठानमेव शास्त्रेषु
 सर्वश्रेष्ठतया समादिष्टम् इदं वचनद्वयम् श्रीदक्षस्मृते । अत एव “आचार प्रथम” “एष
 आदेश—उपदेश” —“वेदोपनिषत्—“ एतदनुशासनम्” —“एवमुपासितव्यम्” —“ नो इत-
 राणि” । इत्यादिश्रुति । २ वैदिकैरित्यादि पङ्क्चनानि श्रीमत्पूज्यपादराजर्षिवर्यस्य मनो ।
 ३ गर्भसम्बन्धिभि । ४ इदानींतनकाले चतुर्वर्षे वर्णेषु (छत्रु घसीटे रूडे खूडे) नामानि
 व्यवहरन्ति स व्यवहारश्च धर्मशास्त्रविरुद्ध एव । ५ श्रीयमस्मृतौ । ६ श्रीमत्पूज्यपादराज-
 र्षिवर्यस्य मनो ।

घातिपिपूजासु गृहस्थो निरतो भवेत् ॥ ३४ ॥ मातरं पितरं
 श्रेष्ठं साक्षात् प्रत्यक्षदेवताम् । मत्वा गृही निवेदेत् सदा सर्वप्रथमं
 तनयः ॥ ३५ ॥ माचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः । माता
 मरुत्पतेर्गर्भमाता साक्षात्सितेस्तनुः ॥ ३६ ॥ दयाया मणिनी मूर्ति-
 र्धर्मस्यात्माऽतिथिः स्वयम् । अग्रेरम्यागतोमूर्तिः सर्वमृतानि
 चात्मने ॥ ३७ ॥ तुष्टायां वै मातरि तुष्टे पितरि भामिनि ।
 देवमीति भवेत्साञ्चि । परं ब्रह्म प्रसीदति ॥ ३८ ॥ आसनं शयनं
 वस्त्रं पानं भोजनमेव च । सप्तस्काष्ठं परिहाय मात्रे पित्रे नियोज-
 येत् ॥ ३९ ॥ श्रावयेन्मृदुलां वाणीं सदा प्रियमाचरेत् । पि-
 तृप्राज्ञानुसारी स्यात् सत्पुत्रः कुलपावन ॥ ४० ॥ जीवतो वा
 क्यकरणांमृताद्दे मूरिभोजनात् । गयायां पिण्डदानाच्च त्रिभिः पु-
 त्रस्य पुत्रता ॥ ४१ ॥ बौद्धस्य परिहासश्च तर्जनि परिभाषणम् ।
 पित्रोरग्रे न कुर्वीत यदीच्छेदात्मनो हितम् ॥ ४२ ॥ मातरं पितरं वी-
 क्ष्य नत्वा चिष्टेत्सर्वभ्रमः । विनाश्या नोपविष्टेत्सर्वस्थितः पितृशा-
 सने ॥ ४३ ॥ विषाधनमदोग्मसो यः कुप्यात्पितृहेलनम् । स या-
 ति नरकं घोरं सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥ ४४ ॥ मातरं पितरं पुत्रं दारान्
 विभिसोदरान् । हित्वा गृही न भुञ्जीयात्प्राणे कण्ठगतैरपि ॥ ४५ ॥
 वञ्चित्वा गुरुन् बन्धून् यो भुङ्क्ते स्वोदरमरिः । इहैव लोके गर्ह्यो-
 ऽसावमुत्र नरकं भवेत् ॥ ४६ ॥ गृहस्थो गोपयेद्दारान् विधाय
 म्यासयेत् सुतान् । पोषयेत् स्वजनान् बन्धूनेषु धर्म्यं सनातनं
 ॥ ४७ ॥ जनम्या बर्द्धितो देहो जनकेन प्रयोजितः । स्वजनेः
 शिसितः प्रीत्या कोऽधमस्तान् परित्यजेत् ॥ ४८ ॥ एयामर्थं
 प्रिये नित्यं कृत्वा कष्टशतान्यपि । प्रीणयेत्सर्वतः शक्त्या धर्म्यं

१ अत्रादि इत्यादि वचनार्थं श्रीमद्भस्मसूदनसम्बन्धे अतएव "मातृप्रेमो मयः" क्लृप्तो
 मयः " इति सूक्तिः । २ श्रीमद्भस्मसूदनम् । ३ श्रीमद्भस्मसूदनः पूज्यवत्कृष्णवर्णः ।

ह्येष सनातनः ॥ ४९ ॥ स धन्यः पुरुषो लोके स कृतो परमा-
 र्थवित् । ब्रह्मनिष्ठः सत्यसन्धो यो भवेद्भुवि मानवः ॥ ५० ॥
 न भाग्या ताडयेत् क्वापि धनवत् पालयेत्सदा । न त्यजेत् घोर-
 कष्टेऽपि यदि साध्वी पतिव्रता ॥ ५१ ॥ ऋते स्वीयां चेतसापि
 स्त्रियमन्यां न संस्पृशेत् । दुष्टेन चेतसा विद्वानन्यथा नारकी
 भवेत् ॥ ५२ ॥ विरले शयनं वासं त्यजेत् प्राज्ञः परस्त्रिया ।
 अयुक्तभाषणञ्चैव स्त्रियं शौर्घ्यं न दर्शयेत् ॥ ५३ ॥ धनेन वास-
 सा प्रेम्णा श्रद्धयामृतभाषणैः । सततं तोषयेद्वारान् नाप्रियं क-
 चिदाचरेत् ॥ ५४ ॥ उत्सवे लोकयात्रायां तीर्थेऽप्यन्यनिके-
 तने । न पत्नीं प्रेषयेत् प्राज्ञः पुत्रामात्यादिवर्जिताम् ॥ ५५ ॥
 यस्मिन् नरे स्वसर्वस्वे तुष्टा भाग्या पतिव्रता । सर्वो धर्मः कृ-
 तस्तेन पितृदेवप्रियो हि सः ॥ ५६ ॥ चतुर्वर्षावधि सुतान् ला-
 लयेत् पालयेत् पिता । ततः षोडशपर्यन्तं गुणान् विद्याश्च
 शिक्षयेत् ॥ ५७ ॥ विंशत्यब्दाधिकान् पुत्रान् प्रेरयेद्द्रुहकर्मसु ।
 ततस्तान् तुल्यभावेन मत्वा स्नेहं प्रदर्शयेत् ॥ ५८ ॥ कन्याप्येवं
 पालनीया शिक्षणीयातियत्नतः । देया वराय विदुषे धनरत्न-
 समन्विता ॥ ५९ ॥ एवं क्रमेण भ्रातृश्व स्वसृभ्रातृसुतानपि ।
 ज्ञातीन् मित्राणि भृत्यांश्च पालयेत् तोषयेद्द्रुही ॥ ६० ॥ ततः
 स्वधर्मनिरतानेकग्रामनिवासिनः । अभ्यागतानुदासीनान् गृहस्थः
 परितोषयेत् ॥ ६१ ॥ देवर्षिपितृभूतानि ज्ञातीन्बन्धूंश्च भागिनः ।
 असंविभज्य चात्मानं यक्षवित्तः पतत्यधः ॥ ६२ ॥ यद्येवं ना-
 चरेद्देवि ! गृहस्थो विभवे सति । पशुरेव स विज्ञेयः स पापी
 लोकगर्हितः ॥ ६३ ॥ निद्रालस्यं देहयत्नं केशविन्यासमेव च ।
 आसक्तिमशने वस्त्रे नातिरिक्तां समाचरेत् ॥ ६४ ॥ युक्ताहारो
 युक्तनिद्रो मितवाङ्मितमैथुनः । स्वच्छो नम्रः शुचिदर्शो युक्तः

स्यात्सर्वकर्मसु ॥ ६५ ॥ शूर शत्रौ विनीतः स्याद्धान्वये गुरु
 सन्निधौ । शुगुप्सितान् न मन्येत नापमन्येत मानिन ॥ ६६ ॥
 सौहार्दं व्यवहारांश्च प्रशुतिं प्रकृतिं नृणाम् । सहवासेन तर्केष्व
 विदित्वा विश्वसेवत ॥ ६७ ॥ प्रपेदेष्टुरपि शूत्रात्समयं वीक्ष्य
 बुद्धिमान् । प्रदर्शयेदात्मभावान् नैव धर्मं विलङ्घयेत् ॥ ६८ ॥
 स्वीयं यशः पौरुषञ्च गुप्तये कथितञ्च यत् । कृतं यदुपकाराय
 धर्मद्वो न प्रकाशयेत् ॥ ६९ ॥ शुगुप्सितप्रवृत्तौ च निमित्तेऽपि
 पराजये । गुरुणा लघुना चापि यशस्वी न विवादयेत् ॥ ७० ॥
 विषाधनयशोधर्मान् यत्तमान उपार्जयेत् । व्यसनञ्चासतां संगं
 मित्याद्रोहं परित्यजेत् ॥ ७१ ॥ अवस्थानुगताब्धेष्टा समयानुग
 ता क्रिया । तस्मादवस्थां समयं वीक्ष्य कर्म समाचरेत् ॥ ७२ ॥
 वयोबुध्यर्थवाग्देयश्रुताभिजनकर्मणाम् । आचरत्सदृशीं वृत्तिं
 मजिह्वाप्रशठां तथा ॥ ७३ ॥ योगक्षेमरतो दक्षो धार्मिकः प्रिय
 बान्धवः । मितवाक् मितहासः स्यामान्प्राग्ने तु विशेषतः ॥ ७४ ॥
 जितेन्द्रियः प्रसन्नात्मा सुचिन्त स्याद्दृढव्रतः । अग्रमसौ दीर्घद
 र्शी मात्रास्पर्शान् विचारयेत् ॥ ७५ ॥ सत्यं मृदु प्रियं धीरो वा
 क्यं हितकरं वदेत् । आत्मोत्कर्षं तथा निम्नं परेषां परिव्रजे
 त् ॥ ७६ ॥ सन्तुष्टो पितरौ यस्मिन्नुरक्ता सुहृद्गणाः । गाय
 न्ति ययशो लोकास्तेन लोबग्रयं जितम् ॥ ७७ ॥ सत्यमेव व्रतं
 यस्य दमा दीनेषु सर्वथा । कामभ्रमेधो वशो यस्य तेन लोबग्रयं
 जितम् ॥ ७८ ॥ निरक्तं परदारेषु निःस्पृहः परवस्तुषु । दम्भ
 मात्सर्प्यहीनो यस्तेन लोबग्रयं जितम् ॥ ७९ ॥ दानिना लोक
 यात्राये सर्वत्र समदृष्टिना । श्रीयते येन कर्माणि तेन लोबग्रयं
 जितम् ॥ ८० ॥ सम्प्राप्ताय त्यक्तियये प्रदद्यादासनोदये । अग्रक्षेत्र

यथाशक्ति सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ ८१ ॥ शिलानप्युञ्छते नित्यं पञ्चाग्नीनपि जुह्वतः । सर्व्वं सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽनर्चितो वसन् ॥ ८२ ॥ न वै स्वयं तदश्रीयादतिथिं यन्न भोजयेत् । धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं चातिथिपूजनम् ॥ ८३ ॥ आसनावसथौ शय्यां अनुव्रज्यामुपासनाम् । उत्तमेपूतमं कुर्व्याद्विने हीनं समे समम् ॥ ८४ ॥ पात्रे दानं मतिः कृष्णे मातापित्रोश्च पूजनम् । श्रद्धा बलिर्गवां ग्रासः षड्विधं धर्मलक्षणम् ॥ ८५ ॥ आचारः परमो धर्मः सर्वेषामिति निश्चयः । हीनाचारः परीतात्मा प्रेत्य चेह विनश्यति ॥ ८६ ॥ सदाचारविशेषज्ञामपि त्वां वरवर्णिनि । सदाचाररहस्यं वै स्थूलतः प्रोक्तवानहम् ॥ ८७ ॥ सदाचारविचारेषु दृष्टान्ता बहवः प्रिये ! । निर्दिश्यन्ते कतिपये मया तव हितेच्छुना ॥ ८८ ॥ नियतं भर्तृशुश्रूषा रूपे साध्यः शुभे व्रते । सावित्री सत्यवद्भार्या सती श्रेष्ठा प्रगीयते ॥ ८९ ॥ सौभ्रात्रे परमे चैव गृहस्थानां शुभावहे । भ्रातृप्रेमपराः सर्व्वे ख्याता दशरथात्मजाः ॥ ९० ॥ श्रेष्ठस्य सत्यधर्मस्य पालने देवरक्षकः । हरिश्चन्द्रो नृपश्रेष्ठो विख्यातः पृथिवीतले ॥ ९१ ॥ प्रजानुरक्षणे चैव नृपाणां परसाधने । श्रीरामो राघवो लोके दृष्टान्तो गीयते बुधैः ॥ ९२ ॥ भीष्मश्च जाह्नवीपुत्रः पितृभक्तिप्रकाशने । चिराय स्मरणीयोऽभूत् पाण्डवानां पितामहः ॥ ९३ ॥ मातृभक्तिप्रकाशे च दृष्टान्तान्साधवो विदुः । पाण्डवान् पञ्च विख्यातान् वीरमुख्यान्मृपात्मजान् ॥ ९४ ॥ गृहस्थस्य च धर्मस्य सम्यक् साधु प्रसाधने । आदर्शरूपो जनको राजर्षिर्गीयते जनैः ॥ ९५ ॥ आर्याणां पुण्यवृत्तानां ऋषीणामखिला गणाः । सदाचाररताः ख्याताः सर्व्वलोकप्रपूजिताः ॥ ९६ ॥ ते सदैवानुसर्तव्याः सदाचारविधौ जनैः । त एव परमाप्ताश्च त एवाचारशिक्षकाः ॥ ९७ ॥ सदाचा-

१ इमानि वचनानि श्रीमत्पूज्यपाद राजर्षिर्वर्यस्य मनो । अत एव “अतिथिदोभव ” इति श्रुतिः । २ श्रीमद्भगवत् पूज्यपादकृष्णद्वैपायनस्य । ३ श्रीमत्पूज्यपादमहर्षिर्वसिष्ठस्य ।

रो हि जीवानां सर्वेषां भूमिवासिनाम् । शुभाय कल्पते नित्यं
नित्यो धर्मः सदेहिनाम् ॥ ९८ ॥ न वात्र संशयः कश्चित् त्वया
कार्प्यो मनस्विनि ।। सदाचारमनुष्ठाय शुभं सर्वैरवाप्यते ॥ ९९ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां सदाचारवर्णनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

वर्णाश्रमधर्मवर्णनम् ।

देव्युवाच । श्रुतो बहुविधो धर्मः इहापुत्रस्तुतप्रदः । धर्मार्थकामदो
विघ्नहरो निर्ब्बाणकारणम् ॥ १ ॥ साम्प्रत ओतमिच्छामि ब्रूहि वर्णा
श्रमान् प्रभो ।। तत्र ये विदिताचाराः कृपया वद तानपि ॥ २ ॥
श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । ज्ञानस्य विविधो ज्ञेयो पन्थानो वेदचोदि-
तो । अनुष्ठितो चो विद्वद्भिः प्रवर्त्तकनिवर्त्तको ॥ ३ ॥ वर्णाश्रमोक्तं
यत् कर्म कामसंकल्पपूर्वकम् । प्रवर्त्तक मवेदेतत् पुनरावृत्तिहे-
तुकम् ॥ ४ ॥ वर्त्तम्यमिति विध्युक्तं कामसंकल्पनर्जितम् । यत्
कर्म क्रियते सम्यक् ज्ञानयुक्तं निवर्त्तकम् ॥ ५ ॥ निवर्त्तकं हि
पुरुषं निवर्त्तयति जन्मतः । प्रवर्त्तकं हि सर्वत्र पुनरावृत्तिहेतुकम्
॥ ६ ॥ अध्यापनं आध्ययनं यजनं याजनं तथा । दानं प्रतिग्रह
श्लेष्वाश्रावणानामकल्पयेत् ॥ ७ ॥ प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्य-
यनमेव च । विषयेष्वप्रसक्तिश्च सत्रियस्य समासतः ॥ ८ ॥ पशुनां
रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च । वाणिज्यं कृषिं कुसीदञ्च वैश्यस्य कृषि

रेव च ॥ ९ ॥ एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् । एते-
षामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया ॥ १० ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशां
शूद्राणाञ्च सुभाषिणि । कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावंप्रभवंैर्गुणैः
॥ ११ ॥ शमो दमस्तपः शौचं क्षातिरार्जवमेव च । ज्ञानं विज्ञान-
मास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ १२ ॥ शौर्यं तेजो धृतिर्दा-
ह्यं युद्धे चाप्यपलायनम् । दानमीश्वरभावश्च क्षात्रकर्म स्वभा-
वजम् ॥ १३ ॥ कृषिगोरक्षवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् । परि-
चर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ १४ ॥ स्वे स्वे क-
र्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः । स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा
विन्दति तच्छृणु ॥ १५ ॥ वर्णाश्रमोक्तं सर्वत्र विध्युक्तं कामव-
र्जितम् । विधिवत् कुर्वतस्तस्य मुक्तिर्देवि करे स्थिता ॥ १६ ॥
उद्भिजाश्चाण्डजाश्चैव स्वेदजाश्च जरायुजाः । जीवाश्चतुर्वि-
धां जातिं लभन्ते स्वस्वभावातः ॥ १७ ॥ यथा जरायुजा या-
न्ति जातिभेदं चतुर्विधम् । आर्यानार्यनराश्चैव पशवश्चोत्त-
माधमाः ॥ १८ ॥ तथा निसर्गसंसिद्धो ह्यार्यानामार्यमानिनाम् ।
चतुर्धा जातिभेदोऽयं चातुर्वर्ण्यं तदुच्यते ॥ १९ ॥ चातुर्वर्ण्यात्

१ जन्मान्तर्वादे स्वीकृते भवति स्वत एव ब्राह्मणादिचातुर्वर्ण्यस्य ससिद्धिः । पूर्वजन्मा-
र्जितकर्मसंस्कारानुसारेणैव शरीरबुद्धिभोगादीनामैहिकानां संज्ञाभो नरस्य जायते तथा च
प्रारब्धबलेनैव तस्य ब्राह्मणादिकुले जनिस्सम्भवति । मातापितृसयोगजं स्थूलशरीरन्तावजी-
वानामूर्वजन्मार्जितकर्मभोगानामुपभोगस्य निमित्तमात्रमेव भवति । गुणकर्मभ्यामेव हि जा-
तिविभागो जायते । स्वेच्छया एव जीवो ब्राह्मणादिचतुर्वर्णानामन्यतमवर्णोपयोगिकर्मसमूह-
मनायासेनाभ्यासितुम्प्रभवतीति जीवाधीनान्येव कर्माणि । शरीरस्य तु गुणैस्सहातिघनिष्ठो
नित्यसम्बन्धो विद्यते । तथा हि मातापितृसयोगवशाद्यदेव शरीरं यादृशगुणानामाधाररूपतया
सञ्जायते तत्र शरीरे तेषामेवाधेयानां गुणानामशेषेण विकासस्सम्भवति । वस्तुतस्तु गुणैः
सह स्थूलशरीरस्य घनिष्ठसम्बन्धमवलोक्य जन्मना सह जातिविशेषस्य विलक्षणसम्बन्धोऽ-
वश्यमेव स्वीकर्तव्यः अतएव “ चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ” इति श्रीमद्भगवद्गी-
तायाम् । “ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्वाहू राजन्यं कृतः ॥ ऊरू तदस्य यद्वैश्यं पद्भ्यां शूद्रो
ऽञ्जायत ” इति श्रुतिः । २ इमानि पञ्च वचनानि श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । ३ चतुर्वर्णवि-
ज्ञानमाह उद्भिजा इत्यादि चतुर्भिः ।

स्वतः सिद्धादन्यद्वर्णान्तरं यदा । विरुद्धं तद्भवेत्सर्व्वं प्रकृते नात्र
 संशयः ॥ २० ॥ वर्णाश्रमोक्तं कर्मैव विधिवत् कामपूर्व्वकम् ।
 येनैतत् क्रियते कर्म गर्भवासः करे स्थितः ॥ २१ ॥ संसार
 भीरुभिस्तस्माद्विध्युक्तं कामवर्जितम् । विधिवत् कर्म कर्त्तव्यं
 ज्ञानेन सह सर्व्वथाः ॥ २२ ॥ ज्ञानाच्च त्रिषु वर्णेषु आनुलोम्ये
 न मानवाः । ते देवानामृषीणाञ्च पितृणामनृणास्तथा ॥ २३ ॥
 प्राविम्यो ब्रह्मचर्य्येण पितृम्यञ्च सुतेस्तथा । कुर्यापिहेन देवेभ्य
 आतृष्य धर्ममाचरन् ॥ २४ ॥ कृतोपनयनस्यास्य व्रतादेशानमि
 प्यते । ब्रह्मणो ग्रहणञ्चैव कर्मण विधिपूर्व्वकम् ॥ २५ ॥ सेवेते
 मौस्तु नियमान् ब्रह्मचारी गुरो वसन् । समिप्येद्विषग्रामं तपो-
 वृद्धपर्यमात्मनः ॥ २६ ॥ नित्यं स्नात्वा धुनिः कुर्यादेवविपितुर्तप-
 न् । देवताभ्यर्चनञ्चैव समिदाधानमेव च ॥ २७ ॥ वर्जयेम्यष्टु मां

१ चत्वारिमासि कर्त्तव्यं श्रीमत्पुण्यपादमहर्षिबालकम्भवत् । २ ऊठे श्रोत्रोपवेशे तु
 कर्म सन्ध्यादिकं करोत् । इति पुण्यपादमहर्षिर्ब्रह्मचर्येणाश्रमेऽसौत्तं सन्ध्यापासन-
 कर्त्तव्यता पूर्व्वं प्रवर्त्तिता । तन्त्रोपासने कर्म कर्त्तव्यमित्याह देवता सन्ध्याब्रह्मचर्य्यप्रवर्त्तनं
 पूर्व्वं तदभिधीयते । तत्र सन्ध्यास्वरूपं प्राह श्रुतिः "रक्षरसि इ वा पुरोमुवाके तपोभ्र-
 म्तिष्ठन्त तन्मज्जमतिर्वरेणोपासन्मन्त्रयत तानि वरमननीताऽऽक्षितो नो योवा इति तन्मज्ज-
 पत्तिगन्धीयोवदन्मिति तन्मावृत्तिष्ठन्त इ वा तानि रक्षरस्वरक्षितं बोधयन्ति आनन्दस्तम-
 म्कण्टाति इ वा एतानि रक्षरसि यत्रत्रिवाऽमिषिस्त्रिनाभस्तः क्षम्यन्ति तद् इ वा एते ब्रह्म-
 चरिणः पूर्व्वमित्युक्तः । सन्ध्यायां गवयत्रिवाऽमिमिमित्रिता व्याप ऊर्ध्वं विक्षिपति ता एता व्यापो
 बज्रीभूया तानि तद्भरसि मन्त्रेष्टुत्तमे द्विजे प्राक्षिपति यत्रयक्षिणां प्रभ्रमन्ति तेन पाप्मानमच-
 न्मन्तुपतमस्तं वन्तमप्रक्षिप्यमिष्यावन् कुर्याद्वाङ्मनो विद्वान्चक्रे भद्रमन्त्रेऽसावाक्षितो
 श्रोति श्रोत्र सन्ध्याय्येति च एवं वेद " इति । अथ सन्ध्यास्वरूपमाह पुण्यपादः महर्षि-
 पराक्षरः श्रोत्ररत्नं च संनिः सूर्य्यमन्त्रवर्त्तितः । ता तु संध्या समानकृता मुनिमिस्त-
 त्वदर्शिमि इति अथ एव पुण्यपादकृष्णद्वैपायन्यासः उपपत्ते संघिवेत्सत्तां निरावा
 दित्तरथ च । तामेव संध्यां तस्मात्तत्रवर्त्तित मनीषिणः ॥ " इति । तामेव किंवा विदवाति
 पुण्यपादमहर्षिर्वाङ्मन्त्रकः । संधी संध्यामुपपत्तिं वास्तवे योद्धते रवी इति । तत्रच
 कर्मेदेव देवताया यस्मादिनेष्टमाह पुण्यपादकृष्णद्वैपायन्यासः - "गवयत्री नमः पूर्व्वं सावित्री
 द्वितीयं च । सरस्वती च सायान्ते सैव संध्या त्रिषु कृता ॥ अतिप्रधानोक्तं पातकाद-

सञ्च गंधमाल्यं रसांस्त्रियः । शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनाञ्चै-
व हिंसनम् ॥ २८ ॥ अम्यङ्गमञ्जनश्चाक्षणोरुपानच्छत्रधारणम् । का-
मं क्रोधश्च लोभश्च नर्तनङ्गीतवादनम् ॥ २९ ॥ द्यूतश्च जनवादश्च
परीवादनन्तथाऽनृतम् । स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणालम्भमुपघातम्परस्य च
॥ ३० ॥ एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्कचित् । कामा-
द्विस्कन्दयन् रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः ॥ ३१ ॥ स्वप्ने सिक्त्वा
ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः । स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः पुन-
र्मामित्यृचम्पठेत् ॥ ३२ ॥ चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव
वा । कुर्यादध्ययने यत्नमाचार्यस्य हितेषु च ॥ ३३ ॥ शरीर-
ञ्चैव वाचश्च बुद्धीन्द्रियमनांसि च । नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद्दीक्ष-
माणो गुरोर्मुखम् ॥ ३४ ॥ तच्चैदम्युदियात् सूर्यः शयानङ्काम-
चारतः । निम्लोचेद्वाप्यविज्ञानाज्जपन्नुपवसेद्दिनम् ॥ ३५ ॥ गु-
रुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि । उद्वहेत द्विजो भार्या स-
वर्णा लक्षणांन्विताम् ॥ ३६ ॥ चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाद्यङ्गुरौ
द्विजः । द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥ ३७ ॥
अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः । या वृत्तिस्ता समास्था-

—पपातकात् । गायत्री प्रोच्यते तस्माद्गायन्त त्रायते यत ॥ सवितृद्योतनात्सैव सावित्री परि-
कीर्तिता । जगत प्रसावित्री वा वायूपत्वात्सरस्वती ॥ ” इति ॥ वर्णभेद स्मृत्यन्तरे विहित —
“ गायत्री तु भवेद्रक्ता सावित्री शुक्लवर्णिका ॥ सरस्वती तथा कृष्णा उपास्या वर्णभेदतः ” ॥
इति ॥ तत्रैव “ गायत्री ब्रह्मरूपा तु सावित्री रुद्ररूपिणी । सरस्वती विष्णुरूपा उपास्या
रूपभेदतः ” ॥ इति ॥ अथ देश — पूज्यपादकृष्णद्वैपायनव्यास — “ गृहे त्वेकगुणा सन्ध्या गोष्ठे
दशगुणा स्मृता । शतसाहस्रिका नद्यामनन्ता विष्णुसनिधौ ॥ बहिः सध्या दशगुणा गर्तप्रस्त्रव-
णेषु च । खाते तीर्थे शतगुणा ह्यनन्ता जान्हवीजले ” ॥ इति ॥ अथ गायत्रीजपनियमः श्री-
भगवत व्यासस्य “ षष्टोत्तरशत नित्यमष्टाविंशतिमेव वा । विधिना दशक वाऽपि त्रिकालं
प्रजपेद्बुधः ” ॥ इति ॥

१ यानि स्वभावतो मधुगादिरसानि कालवशेन उदकवासादिना चाम्लयन्ति तानि शुक्तानि
न म्वादयेत् इति श्रीकुल्लभम्भट्ट । २ “अरोगिणो भ्रातृमतीमसमाना र्गोत्रजाम् ॥” इत्यादि
याज्ञवल्क्यस्मृत्युक्तलक्षणैरन्विताम् ।

य विप्रो जीवेदनोपदि ॥ ३८ ॥ अस्मान्मृताभ्यामीवेसु मृतेन प्र
मृतेन वा । सत्यानृताभ्यामपि वा न श्वरस्या कदा च न ॥ ३९ ॥
अतमुच्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयानितम् । मतन्तु याधितम्भैर्य-
ममृतं कर्पणं स्मृतम् ॥ ४० ॥ सत्यानृतन्तु वाणिज्यन्तेन
देवापि जीव्यते । सेवा श्वचिरास्याता तस्माद्याम्परिवर्जयेत्
॥ ४१ ॥ षट्कर्मेको भवत्येषां त्रिभिरस्य प्रवर्तते । हान्या
मेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीयति ॥ ४२ ॥ अपियज्ञन्देवयज्ञ
मृतयज्ञश्च सर्वदा । नृयज्ञमित्यज्ञश्च यथाशक्ति न ह्यपयेत्
॥ ४३ ॥ सर्वेषामपि चेनेषां वेदस्पृतिविधानतः । गृहस्य उच्यते
श्रेष्ठः स त्रीनेवान् विमर्ति हि ॥ ४४ ॥ यथा नदी नदाः
सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् । तथेवाभमिणः सर्वे गृहस्य यान्ति
संस्थितिम् ॥ ४५ ॥ गृहस्यस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।
अपत्यस्यैव चापत्यन्तदारण्यं समाश्रयेत् ॥ ४६ ॥ संत्यज्य ग्रा-
म्यमाहारं सर्वज्ञैव परिच्छदम् । पुत्रेषु भाष्यां निक्षिप्य धनं ग-
च्छेत्सर्वैव वा ॥ ४७ ॥ अग्निहोत्रं समादाय गृह्यञ्चाग्निपरिच्छदम् ।
ग्रामादरण्यमग्निमृत्यु निवसेभियतेन्त्रियः ॥ ४८ ॥ मुन्यन्नेर्विवि-
धैर्मध्ये शाकमूलफलेन वा । एतानेवमहायज्ञाभिवर्षेद्विधिपूर्व

१ अग्निविमर्शनी तुल्यमुष्णमभ्युदयः कालपत्राभिरुपग्रहः अग्निं ज्वरते कनु इति तस्य
श्रोत्रोत्पन्नत्वा पंचभूतद्विधापरिहाराय निवस्यतु बलिदत्तादिर्विधीयन्त एतत्तु शेषम् ।
२ तस्यैव सुताकुतम् " यत्र वा एते महायज्ञा सतसि प्रतामस्त एतत्तु संतिष्ठन्ते
तादृश्या मतिष्ठन्ते " इति । यत्रयज्ञविधानं तु गृही मित्ये न ह्यपयेत् " । इति पूज्य-
पदमहर्षिणा शोभनम् । " तत्र पंच महायज्ञानुर्वीद्वद्गृही " । इति पूज्यपदमहर्षिर्निर्वाते-
न च स्पष्टतया अभिप्रायः । यत्रयज्ञादग्न्यभिराभिरामुर्तः " अहन्त्याभ्यतमे वत्तं वज्ञाना
मरिह्यन्तः । उपरामेन गृह्येन वाचसंम्यमु र्दि हि ॥ इति पूज्यपदमहर्षिर्निर्वातेन ।
अतन्ता तु महायज्ञाभिराभिरामुर्तः इति पूज्यपदमहर्षिर्निर्वातेन । अतन्-
तैरेव महायज्ञाना मते प्रचर्य गृही । अतन्ता एतत्तु धनं कृष्णार्पणं विनाप्यन्ति " इति पूज्य-
पदमहर्षिर्निर्वातेन ।

कम् ॥ ४९ ॥ वसीत चर्म चीरं वा सायं स्नायात्प्रगे तथा । ज-
 टाश्च विभृयान्नित्यं श्मश्रुलोमनखानि च ॥ ५० ॥ यद्भक्ष्यं
 स्यात्ततो दद्याद्भलिं भैक्ष्यांश्च शक्तितः । अम्मूलफलभिक्षाभि-
 र्वयेदाश्रमागतान् ॥ ५१ ॥ सद्यः प्रक्षालको वा स्यान्माससञ्च-
 यिकोऽपि वा । षण्मासनिचयो वा स्यात्समानिचय एव वा ॥ ५२ ॥
 नक्तश्चान्नं समश्नीयादिवा वाऽहृत्य शक्तितः । चतुर्थकालिको
 वा स्यात्स्याद्वाप्यष्टमकालिकः ॥ ५३ ॥ अप्रयत्नः सुखार्थेषु
 ब्रह्मचारी धराश्रयः । शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः ॥ ५४ ॥
 तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्ष्यमाहरेत् । गृहमेधिषु चान्येषु द्वि-
 जेषु वनवासिषु ॥ ५५ ॥ ग्रामादाहृत्य वाश्नीयादष्टौ ग्रासान् वने
 वसन् । प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा ॥ ५६ ॥ एताश्चान्याश्च
 सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन् । विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये
 श्रुतीः ॥ ५७ ॥ आसा महर्षिचर्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनुम् । वीत-
 शोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ५८ ॥ वनेषु च विहृत्यैवं तृती-
 यं भागमायुषः । चतुर्थे त्वायुषो भागे त्यक्त्वा सङ्गान् परिव्रजेत्
 ॥ ५९ ॥ आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रियः । भिक्षाव-
 लिपरिश्रान्तः प्रव्रजन् प्रेत्य वर्द्धते ॥ ६० ॥ ऋणानि त्रीण्यपा-
 कृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । अनपाकृत्य मोक्षन्तु सेवमानो ब्र-
 जत्यधः ॥ ६१ ॥ अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा सुतान् ।
 अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् ब्रजत्यधः ॥ ६२ ॥ प्राजाप-
 त्या निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् । आत्मन्यग्नीन् समारोप्य
 ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् ॥ ६३ ॥ अनग्निरनिकेतः स्याद्ग्राममन्नार्थ-
 माश्रयेत् । उपेक्षकोऽसङ्कुसुको मुनिर्भावसमाहितः ॥ ६४ ॥
 कपालं वृक्षमूलानि कुचैलमसहायता । समता चैव सर्वस्मिन्ने-

सम्पुक्तस्य लक्षणम् ॥ ६५ ॥ नाभिनिन्देत मरणं नाभिनिन्देत
जीवितम् । कालमेव प्रतीक्षेत निदेशं भूतको यथा ॥ ६६ ॥
एककालं चरेद्देह्यं न प्रसज्येत विस्तरे । मैत्र्ये प्रसक्तो हि
यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥ ६७ ॥ नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा
शकुनिर्यथा । तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्राद्ग्राहाहिमुच्यते ॥ ६८ ॥
अनेन विधिना सर्वास्त्यक्त्वा सङ्गान् शनैः शनैः । सर्व्वहन्द्-
विनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावसिष्ठते ॥ ६९ ॥ चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता-
स्त्वाग्रमाः श्रुतिबोदिताः । ज्ञत्रियस्य त्रयः प्रोक्ता द्वावेको
वैश्यशूद्रयोः ॥ ७० ॥ अधीत्य वेदं वेदार्थं साङ्गोपाङ्गं विधानतः ।
आयादिष्युक्तमार्गेण ब्रह्मचर्य्यव्रतं चरन् ॥ ७१ ॥ संस्कृतायां
सवर्णायां पुत्रमुत्पादयेत्ततः । यजेतामौ तु विधिना मार्ग्यया
सह तां विना ॥ ७२ ॥ कान्तारे निर्जने देशे फलमूलोदका
न्विते । तपश्चरन् वसेन्नित्यं सामिश्रेण समाहित ॥ ७३ ॥ आ-
त्मन्यग्नीन् समारोप्य संन्यसेद्विधिना ततः । संन्यासाग्रमसं-
युक्तो नित्यकर्म समाचरेत् ॥ ७४ ॥ यावत् क्षेत्रीभवेत्तावत् त्य-
जेदात्मानमात्मनि । ज्ञत्रियश्च चरेदेव मासंन्यासाग्रमात् सदा
॥ ७५ ॥ वानप्रस्थाग्रमादेवं चरेद्देह्यः समाहितः । शूद्रः शूद्र-
पया नित्यं गृहस्थाग्रममाचरेत् ॥ ७६ ॥ शूद्रस्य ब्रह्मचर्य्यत्वं
मुनिभिः कैश्चिदिष्यते । अनुसोमप्रसूतानां त्रयाणामाग्रमास्त-
यः । शूद्रवच्छूद्रजातानामाचारः कीर्तितो कुबेः ॥ ७७ ॥ चतुर्णां
माग्रमस्यानामहम्यहनि नित्यशः । विध्युक्तं कर्म कर्त्तव्यं का

१ इमे आग्रमर्चमाः शार्ङ्गवर्त्ममनुस्मृत्युक्तं वर्णिताः । यम्यपुरवदन्विमोऽग्रम्
इति श्रुतिप्रमिताग्रमन्वधम् । २ उक्तो विस्तरेण वर्णाग्रमर्चः । इदानीं ज्ञानमिमुन्वीकरणार्थं
पत्र संन्येन वर्णाग्रमर्चमेव उच्यते । अग्रमनुस्मृत्युक्तमहम्यहनिप्रत्ययस्य । अत एव
यत्किञ्चन स्मृतो वर्म्मो भिद्यते वनवासिनाम् । इत्यनेन शूद्रस्यानां शूद्रपुत्रः ब्रह्मचरिणाम्
इति स्मृतिः । ३ क्षेत्री जेतव्यः । ४ अनुसोमप्रममहम्यहनि ।

मसंकल्पवर्जितम् ॥ ७८ ॥ तस्मात्त्वमपि कल्याणि स्वधर्ममनु-
सृत्य च । श्रद्धया विधिवत् सम्यक् ज्ञानकर्म समाचर ॥ ७९ ॥
श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वभावनियतं
कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ ८० ॥ सहजं कर्म सुभगे सदो-
षमपि न त्यजेत् । सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः
॥ ८१ ॥ असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः । नैष्कर्म्यसिद्धिं
परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ८२ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसहिताया वर्णाश्रमधर्मवर्णन नाम तृतीयोऽध्यायः ।

१ स्वकीयप्रकृतेरनुकूलतया साधनानुष्ठानेन साधक स्वकार्येषु सफलर्तोऽलभते । प्रकृतौ
हि प्रतिकूलाया कार्याणाङ्गतिरोधो भवत्येव । स्रोतसोऽनुकूलगामिनी नौर्ह्यनायासेनैवाग्रतः प्रसरति
प्रातःकूले तु स्रोतसि सुचालितापि सा विपदामायासस्य च ध्रुवमेव हेतुता भजते । एव च
यामिव प्रकृतिमाश्रितो जीव सजायते तदनुकूलतया ससाधयन् साधनं शीघ्रमेव तत्र सा-
फल्यं समश्नुते । कर्मजातं हि यावदीयमेव प्रकृतिनिष्ठम् न नेन सह निष्क्रियस्य ब्रह्मणो
वर्तते कश्चित्सम्बन्धः । पदार्थाः सर्वे प्राकृतिकतया त्रिगुणात्मकत्वात् हि भवन्ति दोषलेशव-
र्जिता कथमपि । अतः सर्वमेव कर्मजातं सामान्यतो दोषावृतं भवति । प्रकृत्यनुकूल
पुरुषार्थो यथा हि सकामस्य पुरुषस्य हितमाधत्ते निष्कामस्य कर्मयोगिनोऽपि पक्षे स तथैव
परमानन्दभोगोपयोगिता सत्रजतिः स्वर्गादिकाममभिर्सेद्धस्य साधकेन स्वप्रकृत्यनुकूलमारब्धे
पुरुषार्थे ह्यचिरेणैव तस्य मनः कामनासिद्धिं सम्भवति निष्कामकर्मयोगिनश्च तथैवानुष्ठाने त-
थैव स्वाभिप्रायसिद्धिं सजायते । साधको निष्कामः साधनावस्थायाः निष्क्रियजीविन्मुक्तिपदा-
धिकारात्प्राक् विशिष्टतत्त्वज्ञानसम्पन्नोऽपि न कथमपि विक्षेपादेरभिभवादात्मानं परित्रातुं समर्थः ।
स्थूलशरीरेण सूक्ष्मशरीरस्य वनिष्ठसम्बन्धात्स्थूलशरीरस्याभिभवो न्यूनाधिकतया नियतमेवान्त-
करणे जीवस्य सक्तमते । वस्तुतस्तु प्रकृतिप्रतिकूलतया निष्कामसाधनेऽपि क्रियागतिरोव-
वशादवश्यं भाविनो नियतमेवान्तकरणस्य विक्षेपाद्यभिभवः सजायते तथा च निष्कामसाध-
नाभ्यसनशीलस्यापि कर्मयोगिनः स्वप्रकृत्यनुकूलतया स्वधर्मानुसारेण समाचरणमेव युक्त-
मिति स्वीकर्तव्यम् । २ श्रीमद्भगवद्गीतास्थानि त्रीणि वचनानि ।

कुर्व्याच्छुश्रूषोः पादवन्दनं भर्तृतत्परा ॥ ११ ॥ अहंकारं वि-
 हायाऽथ कामक्रोधौ च सर्वदा । मनसो रञ्जनं पत्युः कार्य्यं
 नाऽन्यस्य कस्य चित् ॥ १२ ॥ पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री जीवतो
 वा मृतस्य वा । पतिलोकमभीप्सन्ती नाचरेत् किञ्चिदप्रियम्
 ॥ १३ ॥ भुङ्क्ते भुङ्क्तेऽथ या पत्यौ दुःखिते दुःखिता च या ।
 मुदिते मुदिताऽत्यर्थं प्रोषिते मलिनाम्बरा ॥ १४ ॥ सुप्ते पत्यौ
 च या शेते पूर्वमेव प्रबुद्धयते । प्रविशेच्चैव या वह्नौ याते भर्तारि
 पञ्चताम् । नाऽन्यं कामयते चित्ते सा विज्ञेया पतिव्रता ॥ १५ ॥
 क्षेत्राद्वनाद्वा ग्रामाद्वा भर्तारं गृहमागतम् । प्रत्युत्थायाऽभिन-
 न्देत आसनेनोदकेन च ॥ १६ ॥ ततोऽन्नसाधनं कृत्वा स्वभर्त्रे
 विनिवेद्य तत् । वैश्वदेवकृतैरन्नैर्भोजनीयोश्च भोजयेत् ॥ १७ ॥
 प्रसन्नवदना नित्यं काले भोजनदायिनी । भुक्तवन्तं तु भर्तारं न
 वदेत्किञ्चिदप्रियम् । भुक्त्वा नयेदहःशेषमायव्ययविचिन्तया
 ॥ १८ ॥ पुनः सायं पुनः प्रातर्गृहशुद्धिं विधाय च । कृतान्नसा-
 धना साध्वी सुभृशं भोजयेत् पतिम् ॥ १९ ॥ नाऽतितृष्या
 स्वयं भुक्त्वा गृहनीतिं विधाय च । आस्तीर्य्य साधु शयनं ततः
 परिचरेत् पतिम् ॥ २० ॥ आसने भोजने दाने सम्माने प्रियभा-
 षणे । दक्षया सर्वदा भाव्यं भार्य्यया गृहमुख्यया ॥ २१ ॥ अ-
 न्यालापमसंतोषं परव्यापारवर्णनम् । अतिहासातिरोषातिकामं
 च परिवर्जयेत् ॥ २२ ॥ यच्च भर्ता न पिबति यच्च भर्ता न चे-
 च्छति । यच्च भर्ता न चाश्नाति सर्व्वं तद्वर्जयेत्सती ॥ २३ ॥
 तैलाम्बुजं तथा स्नानं शरीरोद्धर्तनक्रियाम् । मार्जनं चैव दन्ता-
 ना कुर्व्यात् पतिमुदे सती ॥ २४ ॥ भर्त्सिता निन्दिताऽत्यर्थं

१ श्रीयाज्ञवल्क्यस्मृतौ । २ श्रीमत्पूज्यपादभगवत् कृष्णद्वैपायनस्य । ३ श्रीमत्पूज्यपाद-
 राजर्षिवर्यस्य मनो । ४ श्रीमत्पूज्यपादभगवत् कृष्णद्वैपायनस्य । ५ श्रीमत्पूज्यपादमह-
 पिश्रीवसिष्ठस्य ।

ताडिताऽपि पतिव्रता । व्याधिताऽपि भयं त्यक्त्वा कण्ठे गृही-
 त वल्लभम् ॥ २५ ॥ उच्चैर्न रोदनं कुर्प्यात् नैवाफोरोच्छिद्यं
 प्रति । पसायनं न कर्तव्यं निजगोहादृदिः स्त्रिया ॥ २६ ॥ आ-
 हूता गृहकार्याणि त्यक्त्वा गच्छेच्च सत्वरम् । किमर्थं व्याहृता
 स्वामिन् सुप्रसादो विधीयेताम् ॥ २७ ॥ सेवेत भर्तुश्छिष्टमिष्ट-
 मन्नं फलादिकम् । महाप्रसाद इत्युक्त्वा मोदमाना निरन्तरम्
 ॥ २८ ॥ सुखसुखं सुखासीनं रममाणं यदृच्छया । अवश्येऽपि
 कार्येषु पतिं नोत्थापयेत् कैचित् ॥ २९ ॥ नैकाकिनी कचिद्व-
 श्छेन्न नम्रा स्नानमाचरेत् । भर्तुर्विद्वेषिणीं नारीं साध्वी नो भाष-
 येत् कचित् ॥ ३० ॥ गृहम्ययनिमिषं च यद्वर्ष्यं प्रभुणाऽर्पि-
 तम् । निर्वृत्य गृहकार्यं सा किञ्चिद्बुध्याऽवशेषयेत् ॥ ३१ ॥
 त्यागार्थमर्पिताद्बुध्याल्लोभात्किञ्चिन्न धारयेत् । भर्तुराज्ञां विना
 नैव स्वबन्धुभ्यो दिशेद्वनम् ॥ ३२ ॥ छायेवाऽनुगता स्वच्छा
 सस्त्रीव हितकर्मसु । दासीवाऽविष्टकार्येषु भार्या भर्तुस्तदा भे-
 वेत् ॥ ३३ ॥ त्रेतामौपासनं वारिं तुलसीं गामुमां रमाम् । यया
 विधि ययाकालं स्त्री दीक्षामंत्रमाश्रयेत् ॥ ३४ ॥ गृहिधर्मबुरं
 साध्वी पत्या सह वहेत्सदा । यतो गृहस्थधर्मस्य फलभोक्तीति
 कथ्यते ॥ ३५ ॥ पतिर्नारायण स्त्रीणां वरं धर्मः सनातन ।
 सर्वं कर्म वृषा तासां स्वामिनां विमुखाश्च या ॥ ३६ ॥ स्नानं
 च सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दक्षिणा । सर्वदानानि पुण्यानि च
 तानि नियमानि च ॥ ३७ ॥ देवार्चनं चाऽनघानं सर्वार्चनं च
 तपांसि च । स्वामिनः पादसेवायाः कलां नाऽर्हन्ति योर्दशीम्
 ॥ ३८ ॥ गर्भिणी चेद्भवेज्जारी तदा नियमसत्परा । तिष्ठेत् प्रसन्न

१ इति प्रार्थना कुर्यात् इति शेषः । पतिव्रता इति श्रीमत्पूज्यपादवेदव्यासमहाशयः । २ श्री-
 मत्पूज्यपादमहर्षिसिंहः । ३ श्रीमत्पूज्यपादवेदव्यासमहाशयः । ४ श्रीमद्भगवत् पूज्य-
 पादव्यासदेवाय नमः ।

वदना सद्धर्मनिरता शुचिः ॥ ३९ ॥ न बीभत्सं किञ्चिदीक्षेत्र
 रौद्रां शृणुयात् कथां । गुरुं वाऽत्युष्णमाहारं अजीर्णं न समाच-
 रेत् ॥ ४० ॥ गुर्विणी न तु कुर्वीत व्यायामपतर्पणम् । मै-
 थुनं च न सेवेत् न कुर्यादतितर्पणम् ॥ ४१ ॥ नोच्चैर्ब्रूयान्न त-
 त्कुर्याद्येन गम्भीं विनश्यति । एतांस्तु नियमान् सर्वान् यत्ना-
 त्कुर्वीत गुर्विणी ॥ ४२ ॥ बालमङ्गे सुखं दध्यान्न चैनं तर्जयेत्
 क्वचित् । सहसा बोधयेन्नैव नाऽयोग्यमुपवेशयेत् ॥ ४३ ॥ ना-
 कृष्य स्थापयेत्कोडे न क्षिप्रं शयने क्षिपेत् । रोदयेन्न क्वचित्
 कार्यं विधिमावश्यकं विना ॥ ४४ ॥ तच्चित्तमनुवर्त्तत तं सदै-
 वाऽनुमोदयेत् । निम्नोच्चस्थानतश्चाऽपि रक्षेद्बालं प्रयत्नतः ॥ ४५ ॥
 अभ्यङ्गोद्वर्तनं स्नानं नेत्रयोरञ्जनं तथा । वसनं मृदु यत्तच्च तथा
 मृदुनुलेपनम् । जन्मप्रभृति पथ्यानि बालस्यैतानि सर्व्वदा ॥ ४६ ॥
 प्रस्थानाऽभिमुखे पत्यौ नासन्मङ्गलभाषिणी । न वार्य्योऽसौ नि-
 षेधोक्त्या न कार्य्यं रोदनं तदा ॥ ४७ ॥ अकृत्त्वोद्वर्त्तनं नित्यं
 पत्यौ देशान्तरे गते । बन्धुजीवनरक्षार्थं कर्म कुर्यादनिन्दितम्
 ॥ ४८ ॥ श्वश्रूश्चशुरयोः पार्श्वं निद्रा कार्य्या न चाऽन्यथा । प्रत्यहं
 पतिवार्त्ता च तयाऽन्वेप्या प्रयत्नतः ॥ ४९ ॥ अप्रक्षालनमङ्गानां
 मलिनाम्बरधारणम् । तिलकाञ्जनहीनत्वं गन्धमाल्यविवर्जनम् ॥
 ५० ॥ नखरोष्णामसंस्कारो दशनानाममार्जनम् । एवमादि
 विधातव्य सत्या प्रोषितकान्तया ॥ ५१ ॥ स्त्रीणां शरीरसंस्कारं
 समाजोत्सवदर्शनम् । हास्यं परगृहे यान त्यजेत् प्रोषितभर्तृका ॥
 ५२ ॥ मृते भर्तरि या नारी ब्रह्मचर्य्यव्रते स्थिता । सा मृ-
 ता लभते स्वर्गं यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ ५३ ॥ अनुयाति न भ-
 र्तरं यदि दैवात्कथं च न । तत्राऽपि शीलं संरक्ष्यं शीलभङ्गा-
 त्पतत्यधः ॥ ५४ ॥ विधवाकवरीबन्धो भर्तृबन्धाय जायते । शि-

सिद्धं सृष्टिकार्यप्रसारणे ॥ ६७ ॥ पातिव्रत्यमनुष्ठाय मम त्वं
सहधर्मिणि । स्वर्गं चैवाऽपवर्गं च लभस्व वरवर्णिनि ॥ ६८ ॥
सुतान् संरक्ष सरसां जननीवृत्तिमाश्रिता । गृह्णीतिपरा शश्वत्स-
म्पालय कुटुम्बकम् ॥ ६९ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसहितायां नारीधर्मवर्णन नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

धर्मविज्ञानवर्णनम् ।

श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । सर्वजीवहितं धर्मं सावर्भौमस्वरूप-
कम् । अद्वैतरूपं वक्ष्यामि तव कल्याणकारणात् ॥ १ ॥ एत-
द्वि परमं तत्त्व सर्वज्ञानिसमादृतम् । विलोपमधुना यातं घोर-
कालप्रभावतः ॥ २ ॥ आचारमूला जातिः स्यादाचारः शास्त्रमूल-
कः । वेदवाक्यं शास्त्रमूलं वेदः साधकमूलकैः ॥ ३ ॥ क्रियामूलः
साधकश्च क्रियाऽपि फलमूलिका । फलमूलं सुखं देवि सुख-
मानन्दमूलकम् ॥ ४ ॥ आनन्दो ज्ञानमूलश्च ज्ञानं तु ज्ञेयमूल-
कम् । तत्त्वमूलं ज्ञेयमात्रं तत्त्वं हि ब्रह्ममूलकम् ॥ ब्रह्मज्ञानं त्वै-
क्यमूलमैक्यं स्यात्सर्वमूलकम् ॥ ५ ॥ ऐक्यं हि परमेशानभावा-
ऽतीतं सुनिश्चितम् । भावाऽतीतमिदं सर्वप्रकाशभावमात्रकम्
॥ ६ ॥ एवमद्वैतभावोऽयमेकः सर्वोत्तमः प्रिये । साधनीयोऽवल-
म्ब्यश्च सर्वैः श्रेयोऽभिकाङ्क्षिभिः ॥ ७ ॥ यो हि जानाति धर्मस्य

१ शिवसारतत्रस्थ वचनद्वयम् । २ वैदिकसाधनसपत्ना श्रीमहर्षिवर्या साधकास्त एव
वेदद्रष्टारः । ३ प्राकृति काप्राकृतिकमेदासुखमानदश्चात्र भिन्नो विवक्षितः । ४ सदाचारानुष्ठा-
नमात्रं ब्रह्मसद्भावभावनपर्यन्तेषु सर्वकार्येष्वेव विज्ञानविदो विभु परमात्मानमेकरूपमेव प्रत्य-
क्षीकुर्वन्ति धर्मविज्ञानस्यैतदेव सर्वव्यापक स्वरूपम् । वचनचतुष्टयमिदं श्रीराजराजेश्वरतत्रस्थम् ।

सर्वव्यापकतां जन । वेति सार्वजनीनत्वं सञ्जानी परम स्मृत
 ॥ ८ ॥ सर्वमृतेषु येनैक भावमव्ययमीक्षते । अविमर्कं विभक्तेषु
 तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ ९ ॥ अधुना सम्प्रवक्ष्यामि धर्माधर्म
 परीक्षणम् । मभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः । दानं दमश्च
 यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १० ॥ अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्याग
 शान्तिरपेक्षुनम् । दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरश्वापछम् ॥ ११ ॥
 तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता । भवन्ति सम्पदं
 देवीमभिजातस्य मानिनि ॥ १२ ॥ दम्भो दुर्पोऽभिमानश्च श्रेयः
 पारुष्यमेव च । अज्ञानं चाभिजातस्यानघे सम्पदमाप्सुरीम्
 ॥ १३ ॥ देवीसंपत्तिसर्वस्वो धर्म स्याच्छास्त्रसंमत । विपरीत
 स्वधर्मः स्यादाप्सुरेरादृतश्च यः ॥ १४ ॥ कर्ष्यं नदति धर्मस्य
 स्नातोऽधर्मस्य चाप्यधः । तस्माद्धर्मं रतिं कुर्यात्कृत्वा वैव प्र-
 बर्द्धयेत् ॥ १५ ॥ देवी संपद्भिर्मोक्षाय निबन्धायाप्सुरी मता । सु-
 खदां संपदं देवीमभिजाताऽस्ति बल्लभे ॥ १६ ॥ वेदप्रणिहितं
 धर्मः कर्म तन्मङ्गलं परम् । प्रतिपिद्वक्ष्यासाध्यः स गुणोऽ-
 धर्म उच्यते ॥ १७ ॥ प्राप्नुवन्ति यतः स्वर्गमोक्षो धर्मपरायणे ।
 मानवा मुनिभिर्नूनं स धर्म इति कथ्यते ॥ १८ ॥ सत्त्ववृद्धिकरो
 योऽत्र पुरुषार्थोऽस्ति केवलः । धर्मशीले तमेवाहर्धर्मं केचि-
 न्यहर्हयः ॥ १९ ॥ या विभर्ति जगत्सर्वमपि श्रेष्ठं जलौकिकी ।
 सेव धर्मो हि सुभगे नेह कश्च न संपाद्यः ॥ २० ॥ उभर्ति नि

१ श्रीमद्भगवद्गीतायां । २ वैष्णवसम्पत्ती इति तु किञ्चित्पुनरीत्यादिषु कथ्ये-
 षु सत्त्वगुणेषु बलवत्तन्मयेण चिद्विज्ञानव्यवस्थितोऽसुरादयोऽपीति सर्वैर्धर्मवाचके इन्द्रप्राप्ति-
 तिक्ते च भक्ता पापकर्मगुणानेन जीवन् कर्मसोऽन्येति संप्रत्य परिगच्छन्त्यासुवमात्रम्
 पुण्यान्धमेव च देवमात्रमनुग्रह्य कर्मस्य विज्ञानोक्तविज्ञानेन स्वोक्तं संविद्या च पूर्णतया
 ज्ञानस्वरूपिणी सत्यते केवलव्यवस्थाने सत्त्ववृद्धिर्गो मयति । ३ श्रीमद्भगवद्गीतायां ।
 ४ धर्मसत्त्वसंमतं कथ्यते । ५ व्यापकैकिकविज्ञानसम्पत्ति । ६ सांख्ययोगप्रवृत्तिसम्पत्ति ।
 ७ मीमांसकप्रवृत्तिसम्पत्ति ।

खिला जीवा धर्मेणैव क्रमादिह । विदधानाः सावधाना लभ-
न्तेऽन्ते परं पदम् ॥ २१ ॥ न हि धर्मादृते कश्चिदीश्वरोऽन्यो-
ऽस्ति वस्तुतः । पुरुषार्थो हि धर्मस्य विभक्तो भवति त्रिधा
॥ २२ ॥ साधनश्च तपो दानं त्रिभेदं तत्र साधनम् । कर्मोपा-
स्तिज्ञानभेदाद्यज्ञस्त्रिविध ईरितः ॥ २३ ॥ प्रकृते यज्ञशब्देन सा-
धनं बोध्यते जनैः । देवानां परमो धर्मः सदा यज्ञादिकाः
क्रियाः ॥ स्वाध्यायवेदवेत्तृत्वं विष्णुपूजा इति श्रुतिः ॥ २४ ॥
सत्त्वं रजस्तमइति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः । निबध्नन्ति महाप्राज्ञे
देहे देहिनमव्ययम् ॥ २५ ॥ सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि
शोभने । तमस्तु ज्ञानमावृत्य प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ २६ ॥ रज-
स्तमश्चाभिभूय सत्त्वमुद्धर्तते प्रिये । रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं

१ या हि शक्तिर्जीवमज्ञानरूपजडावस्थात क्रमेण ज्ञानालोकितचैतन्यावस्थाया समानेतु-
मभिमुखीकरोति सा एव शक्तिर्धर्मशब्देनाभिधीयते । स्वोन्नतिमभिसपाद्य साधका सक्रामा
स्वर्गादिक निष्क्रामाश्च कैवल्य संलभते । अतश्च धर्म स्वर्गापवर्गयोरुभयोरपि कारणम्प्रवदन्ति ।
परन्तु मोक्षपदमेव धर्मानुष्ठानस्य मुख्यलक्ष्यतया निर्दिश्यते । धर्मसाधनद्वारेण हि क्रमशः
सत्त्वगुणस्य वृद्धौ चरमे च पूर्णताया सजाताया जीवा जीवनफल कैवल्य समनुभवन्ति । सत्त्वगुण-
पूर्णपरिणतौ सजातायामेव त्रिगुणातीता समुदेति कैवल्यरूपिणी मुक्तिसम्पत् । एव च यद-
नुष्ठाय क्रमोन्नतिमार्गस्वरूप सत्त्वगुणवर्धक पुरुषार्थश्चैतादृश सुखसाधनीभवति तदेव
विद्वद्भिर्धर्मनान्ना निर्दिश्यते । २ धर्मस्वरूपत्वादीश्वरस्य अत एव रामोविग्रह्वान्धर्म इति
पूज्यपादमहर्षिर्वाल्मीकि । ३ धर्मसाधनरूप पुरुषार्थो महर्षिर्भवेदविद्विस्त्रिधा विभज्यते
साधनधर्मस्तपोधर्मो दानधर्मश्चेति । एतेषु बहिरत सम्बन्धभेदाहानन्तृतीयस्थानीयमवर तपश्च
द्वितीयस्थानी यम्मध्यमम् साधनन्तु प्रथमस्थानीय सर्वत्कृष्टम् । एष एव साधनरूप प्रथम-
स्थानीय श्रेष्ठ पुरुषार्थ पुनस्त्रिधा विभज्यते, तत्र स्वाध्यायरूपो ज्ञानसम्बन्धीय पुरुषार्थ
प्रथम क्रियायोगोपासनाविविधभेदरूपो द्वितीय पुरुषार्थश्चोपासनासम्बन्धीय, नित्यनैमित्तिकया-
गयज्ञाद्यनुष्ठानरूपश्च कर्मोपाधिकारस्तृतीय पुरुषार्थ । अत एव वेदा ज्ञानोपासनाकर्मैति त्रि-
काण्डे सविभक्ता । अत एव “ कस्मिन्नगे दान कस्मिन्नगे तपोस्याधितिष्ठति कस्मिन्नगे
ऋतमस्याध्यापितम् कस्मिन्नगे सत्यमस्य प्रतिष्ठितम् ” इति श्रुतिः । ४ पूज्यपादश्रीमग-
वतो वेदव्यासस्य । ५ उक्तभेदत्रयस्य धर्मसाधनस्य त्रिगुणविषयत्वात् श्रीमद्भगवदुपदिष्ट
त्रिगुणविज्ञानमाह सत्त्वमित्यादि ।

रजस्तया ॥ २७ ॥ सर्व्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते ।
 ज्ञानं यदा तदा विषादुद्धिं सत्यस्य धीमति ॥ २८ ॥ लोभ प्रवृत्ति
 रारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा । रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे स
 त्वविद्धरे ॥ २९ ॥ अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च । तम-
 स्येतानि जायन्ते विवृद्धे योगबल्लभे ॥ ३० ॥ न जीवोऽस्ति पृ
 थिव्या वा दिव्यलोकेषु वा पुनः । यः स्यात्प्रकृतिजैर्हीन पृथे
 ख्यातैस्त्रिभिर्गुणैः ॥ ३१ ॥ नियतं सद्गन्धितमरागद्वेषतः कृतम् ।
 अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ ३२ ॥ यत्तु कामे-
 प्सुना कर्म साहङ्गारेण वा पुन । क्रियते बहुलायासं तद्वाजसमुदा
 हृतम् ॥ ३३ ॥ अनुबन्धं सत्यं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् । मोहादा
 रम्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ ३४ ॥ मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्यु-
 त्साहसमन्वित । सिद्धयसिद्धयोर्निर्भिर्कारः कर्त्ता सात्त्विक उच्य-
 ते ॥ ३५ ॥ रागी कर्मफलप्रेप्सुर्बुद्ध्यो हिंसात्मकोऽशुचिः । हर्षशो-
 कान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्तित ॥ ३६ ॥ अयुक्तः प्राकृतः
 स्वब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलस । विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता ता
 मस उच्यते ॥ ३७ ॥ अफलाकाङ्क्षिर्भिर्यद्भो विविद्वद्भो य इ-
 क्ष्यते । मनो यद्व्यभवेति समाधाय स सात्त्विकः ॥ ३८ ॥
 फलं वा ह्यभिसम्भाय दुष्मार्थमपि वैव यत् । इक्ष्यते ज्ञानस
 म्यग्रे तं यद्वि विद्धि राजसम् ॥ ३९ ॥ विविहीनमसृष्टाश्रं यन्त्र-
 हीनमदक्षिणम् । अद्धाविरहितं यद्वं तामसं परिचक्षते ॥ ४० ॥
 इत्थं दानस्य तपसो भेदाः कतिपये मताः । देवदिजगुरुप्राज्ञ

१ सादृश्या द्योः प्रकृतिकान्ता प्रकृतिपरिणामरूपा च । प्रकृतेस्त्रिगुणस्मकत्वात्प्रत्य-
 मेव प्रकृतिगुणैः सृष्टेयि त्रिगुणात्मकत्वं भवतीत्यत्र कः सन्देहः वस्तुतस्तु स्यात्परजगमा
 मन्त्रा पात एव तद्विषयार्थः सत्त्वादित्रिगुणपरिणामाधीना उपपन्ते ततश्च त्रिगुणभेदेन
 कर्मविभागोऽपि त्रिविधः भवितुमर्हति । २ कर्मोपासनाज्ञानमिति जितयमपि व्यापकत्वेन
 " कर्म सम्प्रदायमभिप्रेतम् । ३ यत्र यथाज्ञानेन काममिच्छा त्रिगुणैर्मितिकाम्यरूपा
 एषा किनामिच्छात्पन्ते ।

पूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ ४१ ॥ अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ ४२ ॥ मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ ४३ ॥ श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्रिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ ४४ ॥ सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भने चैव यत् । क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ ४५ ॥ मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः । परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ४६ ॥ दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे । देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ ४७ ॥ यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः । दीयते च परिक्षिप्तं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ ४८ ॥ अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ४९ ॥ यज्ञो दानं तपश्चैव न त्याज्यं कार्यमेव तत् । यदेतानि समस्तानि पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५० ॥ एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च । कर्त्तव्यानीति मे देवि निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ५१ ॥ अकामस्य क्रिया का चिद्दृश्यते नेह कर्हिचित् । यद्बुद्ध्वा कुरुते किञ्चित् तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ॥ ५२ ॥ तेषु सम्यग्वर्त्तमानो

१ “श्रद्धया देय अश्रद्धयाऽदेय द्विया देय भिया देय सविदा देयम् इति ” च श्रुति । २ तत्र तावन्निगुणभेदेनैव दानधर्मस्य त्रैविध्यमुक्तम् यथा हि ज्ञानोपासनाकर्मभेदेन साधनधर्मस्य त्रैविध्यं प्रकीर्त्यते, तथा दानधर्मस्यापि वेदविद्विधा विभागमाचक्षन्ते एव चार्थदान (विषयभोगसम्बन्धीयम्), विद्यादान, अभयदान नाम-दीक्षादान चोति त्रिधा भवति दानधर्म । ३ निष्कामतैव जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् । जीवे हि पूर्णतया निष्कामे सवृत्ते तस्य कर्तव्याकर्तव्यसदसत्सुखदुःखस्वर्गनरकादिभिर्द्वन्द्वै सह निवर्तते सम्बन्ध, स हि धृतशरीरेऽपि मुक्त सपद्यते । यद्यदेव कर्म जीवन्मुक्त समाचरति सर्वमेव तत्प्रकृतिस्वभावक्रियमाणामिव भवति । अतश्च सबन्धनरूपात्कामप्रपचादतीतं संराजते कामनःपरिचालित एव स कामी सदैव कर्मणि संलिप्यते जीव । कर्मबन्धनागतेन च जीवेन यदेव कर्म समाचर्यते निखिलमेव तत्तत्स्यकामनापरिस्फुरितमेव ज्ञातव्यम् । इत उत्तर श्रीमत्पूज्यपादराजपिर्वर्यस्य श्रीमनो षड्वचनानि ।

गच्छत्यमरलोकताम् । यथासंकल्पितौभेह सर्वान् कामास्सम
 हनुवे ॥ ५३ ॥ वेदोऽलिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
 आचारभ्येय साधनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ ५४ ॥ यः कश्चित्
 कस्यचित् धर्मो मनुना परिकीर्तितः । सर्वः सोऽभिहितो
 वेदे सर्वशास्त्रमयो हि सः ॥ ५५ ॥ वेदः स्मृतिः सदाचारः
 स्वस्य च प्रियमात्मनः । एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य
 लक्षणम् ॥ ५६ ॥ परमार्थेष्वसक्तानां धर्मज्ञानं विधीयते ।
 धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥ ५७ ॥ ठेयुषाच ।
 श्रुतं त्वत्कृपया नाय दयामय मयाऽधुना । अपूर्वं धर्मविज्ञानं
 परमं सार्वभौकिकम् ॥ ५८ ॥ कः स्यात्पुरुषकारो मेऽनुष्ठेयः
 कश्च वाऽभ्यसा । एवं विचारमापन्ना बुद्धिर्मोहयसीव माम् ।
 तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ ५९ ॥ श्रीश्रीमधुसू-
 दन उवाच । अभ्यक्त आत्मा श्रेयसः शाश्वतो विशुरभ्यस्य ।
 ज्ञायते ज्ञानसंयोगात्ततो ज्ञानीति कीर्त्यते ॥ ६० ॥ साधकानां
 मनः सत्त्वप्रधानं हितकारकम् । तद्वारेण सुविज्ञानं लभते सा-
 धका जनाः ॥ ६१ ॥ मनो महान् मतिर्ब्रह्मा अन्तःकरणमेव
 च । प्रज्ञा संवित् चित्तिर्मेधा पूर्वमुद्दिस्मृतिश्चञ्चलाः । पथ्याय
 वाचकाः शब्दा मनसः परिकीर्तिता ॥ ६२ ॥ स्थूलः सूक्ष्मोऽपि
 देहो वै कार्यकारणरूपतः । एक एव तु विज्ञेयो मनः केन्द्रविब

१ एवं धर्मस्य लक्षणं भेदाच्च विज्ञातव्यं हि तत्तत् इत्यर्थः तस्य धर्मस्य निर्गुणो वेदविना
 स्मृतिश्चित्तवाच्यमिति । कार्य इति च स्मृत्याऽऽह वेद इत्यादि कथा “अथ यदि ते धर्मवि-
 चिन्विता वा वक्तव्यविचिन्विता वा स्यात् । ये वक्त्राणां सन्मार्गिनः पुच्छं व्युत्पन्नं अ-
 नुसृत्य धर्मकामाः स्तुं यथा ते तत्र वर्तेन् तथा तत्र वर्तेथा ” इति श्रुतिः ।
 २ कीर्त्यो विरोधो वाच्यवर्धेन नान्यमात्रं तद्विषये । यथा विद्वत्ता च स्वात्माऽर्क-
 कल्पते तयोः प्रमाणाविचारश्चात्र लक्षणं परिशिष्टाभ्यामे ब्रह्म्यः । ३ धर्ममप्युक्तं
 यथा श्रीमद्भगवद्गीतायां । “ अज्ञो हि प्रतिज्ञासमूहतस्त्वामावृत्य च । शाश्वतस्य च धर्म-
 स्य सुखस्यैवास्तित्वस्य च ” ।

स्थितम् ॥ ६३ ॥ मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम् । सं-
शयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया अमी ॥ ६४ ॥ अतीतानु-
स्मृतिर्मेधा तत्कालग्राहिणी मतिः । शुभाशुभविचारज्ञा बुद्धि-
धीरुदाहृता ॥ ६५ ॥ सत्त्वादिगुणभेदेन बुद्धेस्त्रैविध्यमीरितम् ।
गीतायां वासुदेवेनाऽर्जुनायपरिपृच्छते ॥ ६६ ॥ अधर्मं धर्म-
मिति या मन्यते तमसावृता । सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा
देवि तामसी ॥ ६७ ॥ यया धर्ममधर्मं च कार्यश्चाकार्यमेव
च । न यथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा देवि राजसी ॥ ६८ ॥
प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च कार्याकार्ये भयाभये । बन्धं मोक्षश्च या
वेत्ति बुद्धिः सा देवि सात्त्विकी ॥ ६९ ॥ उत्तमाऽधमभेदेन त-
द्राज्यं द्विविधं मतम् । योगानुशासनं प्रज्ञा शब्दो बुद्धिः प्रकी-
र्तितः । अन्तर्बहिः प्रकाशाय विज्ञानज्ञानहेतुकम् ॥ ७० ॥ बु-
द्ध्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचा-
रिण्या प्रज्ञा सा वै परोच्यते ॥ ७१ ॥ एवमाश्रित्य चोत्कृष्टाम्
सात्त्विकीं बुद्धिमेव च । लप्स्यसे परमां प्रज्ञामभ्रान्ताऽमुत्रलाभ-
दाम् ॥ ७२ ॥ लब्ध्वा चैतां परां प्रज्ञां ज्ञास्यसे देवि माचिरम् ।
धर्मस्य परमं तत्त्वं यथा सर्वजनीनताम् ॥ ७३ ॥ अत एव स्थि-
रलक्ष्या स्थिरध्याना भवानघे । धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मो धारयते
प्रजाः । यत्स्याद्धारणसंयुक्तं स धर्मइति निश्चयः ॥ ७४ ॥ ध-

१ वचनमिदं श्रीज्ञानभाष्यतत्रस्थ । अनुशासनं द्विविधम्, शब्दानुशासनं योगानुशास-
नञ्चेति । मुनिस्त्रिकालदर्शो श्रीभगवान् पतञ्जलिर्द्विविधमेवानुशासनं व्याचकार । बहिर्जगत्स-
म्बन्धिनी विचारशक्तिर्ज्ञाननाम्ना विज्ञाननाम्ना, चान्तर्जगत्सम्बन्धिनी विचारशक्तिः सकत्यते ।
बहिर्जगदाधिपत्यम्नगुणस्य बुद्धिबलायतम् । अन्तर्जगदाधिपत्यन्तु केवलेन योगानुशासनप्र-
ज्ञावलम्बनेन कर्तुं शक्यते । अत एव महर्षिभिः पूर्णज्ञानसम्पन्नानां शुद्धधिया पक्षे योगानु-
शासनरूपो विज्ञानाधिकार एव ससाररतानान्तु रजप्रधानानां पक्षे शब्दानुशासनरूपः शब्दा-
धिकार एवानुज्ञातः । तामसिकानान्तु अज्ञानान्धजीवानां पक्षे राजाऽनुशासनमपि विधेयतया
विवक्षितम् । तच्च शब्दानुशासनान्तर्गतमपि समधिकस्थूलतरविषयकमिति वक्तव्यमेव ।
२ वचनमिदं श्रीकापिलतत्रस्थम् । ३ पूज्यपादश्रीभगवतो वेदव्यासस्य श्रीमहाभारते ।

मै यो बाधते धर्मो न स धर्मः कुधर्मं तत् । अविरोधी तु
यो धर्मः स धर्मस्तत्सर्वविदरे ॥ ७५ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां धर्मविज्ञानवर्णनं नाम पंचमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

श्री गुरुमाहात्म्य-वर्णनम् ।

श्रुत्वा सुबोपमं वाक्यं मुनिश्रेष्ठस्य धीमतः । पुनः प्राह महा-
भागा समामध्ये यशस्विनी ॥ १ ॥ देव्युवाच ॥ भित्तेन्द्रिय मु-
निश्रेष्ठ सर्वमूतहिते रत । नमस्ते सहुणाभार । तत्त्वज्ञानं प्रदे-
हि मे ॥ २ ॥ केन मार्गेण विचरन् देही ब्रह्ममयो भवेत् । विज्ञापय
कृपां कृत्वा नमामि चरणौ तव ॥ ३ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन उवाच ।
“ गु ” शब्दस्त्वन्धकारः स्याद् “ रु ” शब्दस्तभिरोधकः । अ-
न्धकारनिरोधित्वाद्गुरुस्त्वभिधीयते ॥ ४ ॥ गुकारः प्रथमो वर्णो
मायादिगुणभासकः । रुकारो द्वितीयो ब्रह्म मायाभ्रान्तिविमोच-
कः ॥ ५ ॥ गकारः सिद्धिदः प्रोक्तो रेफः पापस्य दाहकः । उ-

१ भविष्यत्कथामुपलक्षणं कुरु जीवो मगलकृत्या ज्ञानवैतन्व्यस्वाविद्यया धर्म्यं क्रमस-
एव स्तोतृति विवर्तते । तत्राप्रमाणजीवोत्कर्षविचारकं मगलविच्छेदवैध संभवति । स ज्ञ-
मगलान् जीवानां द्वावदाता जगतां गुरुः । कस्मादेव च मगलविद्धिक्कृतत्वात् जीवशरीर-
रास्वैव श्रीमत्पतो ज्ञानप्रमत्तं बहिर्मुखित्वमात्रं सप्रकृत्यते तेषैव हि स्मृतिगुणीरवान् मय-
ति श्रीगुरवेव । सर्वकारणसम्बन्धविभागेण परमात्मा जगद्गुरुः । श्रीमगलान् जीवानां तथा
ज्ञानोन्नेसक्ये इत्येते गुरुदेवस्य तेषैव जीवानां ज्ञानविरतते भवति तुल्यसम्बन्धवामेव ।
“ अथाविरोधो मय आचार्य मां विजयीयात् ” इत्यादिश्रुति स्पृष्टीय ।

कारः शम्भुरित्युक्तस्त्रितयात्मा गुरुः स्मृतः ॥ ६ ॥ यादृगस्तीह
 सम्बन्धो ब्रह्माण्डस्येश्वरेण वै । तथा क्रियाख्ययोगस्य सम्बन्धो
 गुरुणा सह ॥ ७ ॥ दीक्षाविधावीश्वरो वै कारणस्थलमुच्यते । गुरुः
 कार्यस्थलं चातो गुरुर्ब्रह्म प्रेमीयते ॥ ८ ॥ स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा
 वेदमस्मै प्रयच्छति । उपनीय ददद्देदमाचार्यः स उदाहृतः ॥ ९ ॥
 आचार्यगुरुशब्दौ द्वौ सदा पर्यायवाचकौ । कश्चिदर्धगतो भेदो
 भवत्येवं तयोः क्वचित् ॥ १० ॥ औपपत्तिकमंशन्तु धर्मशास्त्रस्य
 पण्डितः । व्याचष्टे धर्ममिच्छूनां स आचार्यः प्रकीर्तितः ॥ ११ ॥
 सर्वदर्शी तु यः साधुर्मुमुक्षूणां हिताय वै । व्याख्याय धर्मशास्त्रा-
 नं क्रियासिद्धिप्रबोधकम् ॥ १२ ॥ उपासनाविधेः सम्यगीश्वरस्य
 परात्मनः । भेदान् प्रशास्ति धर्मज्ञः स गुरुः समुदाहृतः ॥ १३ ॥
 सत्तानां ज्ञानभूमीनां शास्त्रोक्तानां विशेषतः । प्रभेदान् यो विजा-
 नाति निगमस्यागमस्य च ॥ १४ ॥ ज्ञानस्य चाधिकारोऽस्त्रीन् भा-
 वतात्पर्यलक्ष्यतः । तन्त्रेषु च पुराणेषु भाषायास्त्रिविधां सृतिं
 ॥ १५ ॥ सम्यग्भेदैर्विजानाति भाषातत्त्वविशारदः । निपुणो लो-
 कशिक्षाया श्रेष्ठाचार्यः स उच्यते ॥ १६ ॥ पञ्चतत्त्वविभेदज्ञः

१ श्रीगुरुगीतायाम् । २ श्रीगुरुमाहात्म्यविज्ञानम् । ३ श्रीमत्पूज्यपादमहर्षियाज्ञवल्क्यस्य ।
 ४ सप्त ज्ञानभूमयो हि सप्तसु दर्शनशास्त्रेषु प्रसिद्धा । एतेषां विवरणविशेषो योगभेदाध्याये
 राजयोगप्रकरणस्य टिप्पण्या द्रष्टव्यः । ५ ज्ञानाधिकारस्य त्रैविध्यं यथा,— “ आधिभौतिक —
 आधिदैविक — आध्यात्मिकश्चेति । ” यथा श्रीमद्भगवद्गीताष्टमाध्याये सृष्टिविज्ञानवर्णनप्र-
 स्तावे स्वभावस्याध्यात्मत्वमीश्वरस्याधिदैवत्व तथा क्षरस्याधिभौतिकत्वमुक्तमेव सर्वत्र निग-
 मागमेषु प्रस्तुतप्रस्तावेषु वाच्यलक्ष्यव्यग्यतात्पर्यरूपवृत्तिचतुष्टयात्मरूपशब्दैर्भावादिविविच्य स-
 शयौष्ठेस्तु समर्थइतिभावः । ६ परकीयलौकिकसमाधिसम्बन्धीयभेदात् भाषायास्त्रैविध्यन्द्रष्टव्य-
 म् । समाधिप्रज्ञाद्वारायमर्थं वर्णयितुं या भाषागीक्रियते सा समाधिभाषा, यथा श्रीमद्भगवतो
 गीताभाषा । लौकिकरूपेण वर्णनं भगवद्भावधर्मादिजिज्ञासा वा यथा वर्ण्यते सा लौकिकी, यथा
 श्रीश्रीरासपचाध्यायी । परकृतिपुराकल्परूपार्थवादात्मकोपाख्यानानिना धर्मादितत्त्ववर्णनाय या
 भाषा तत्रपुराणादिषु दृश्यते सा परकीयभाषा, यथा सतीधर्मतत्त्वनिर्णयाय सत्यवान्तासवित्र्युपा-
 ख्यानम् । एतद्विस्तरस्तु श्रीभारद्वाजपुराणसहितायां द्रष्टव्यः । ७ पञ्चतत्त्वानां भेदानुसारतो
 वैष्णवशाक्तादयः पञ्चविधोपासकाः प्रसिद्धाः । सगुणोपासनाध्याये प्रकृतार्थस्य विस्तरो द्रष्टव्यः ।

पथभेदां विशेषतः । सगुणोपासनां यस्तु सम्यग् जानाति कोवि-
 दः ॥ १७ ॥ चतुष्टयेन भेदेन ब्रह्मणः समुपासनाम् । गम्भीराणां
 विजानीते बुधो निर्मलमानसः ॥ १८ ॥ सर्वकार्येषु निपुणो
 जीवन्मुक्तस्त्रितापहतः । करोति जीवकल्याणं गुरुः श्रेष्ठः स कथ्यते
 ॥ १९ ॥ सर्वशास्त्रपरो दत्तः सर्वशास्त्रार्थवित्सदा । सुवचाः सु-
 न्दरः स्वहृदः कुलीनः शुभदर्शनः ॥ २० ॥ जितेन्द्रियः सत्यवादी
 ब्राह्मणः शान्तमानसः । पितृमातृहिते युक्तः सर्वकर्मपरायणः ॥
 आश्रमी देशवासी च गुरुरेवं विधीयते ॥ २१ ॥ गुरुर्ब्रह्म स्वयं सा
 सात्सेव्यो बन्धो मुमुक्षुभिः । नादेजनीय एवायं कृतज्ञेन विवे-
 किना ॥ २२ ॥ यावदायुस्त्रयो बन्धा वेदान्तो गुरुरीश्वरः । म-
 नसा कर्मणा वाचा श्रुतेरेषेन निम्नयः ॥ २३ ॥ भग्नोऽद्वैतं स
 दाकुर्म्याक्रियाऽद्वैतं न वर्दिषित् । अद्वैतं त्रिषु लोकेषु नाद्वैतं
 गुरुणो सह ॥ २४ ॥ अस्मद्वेदसाकारं व्यासं येन चराचरम् ।
 तत्पदं दर्शितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ २५ ॥ अज्ञानतिमि-
 राम्भस्य ज्ञानाञ्जनशालाकया । चक्षुरुमीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे
 नमः ॥ २६ ॥ अनेकजन्मसम्प्राप्तकर्मबन्धविदाहिने । आ-
 त्मज्ञानप्रदानेन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ २७ ॥ निष्कला हि वि-
 ना दीक्षा अपपूजादिकाः क्रियाः । असौ दीक्षा प्रपमतः स्वी-
 कार्या सततं बुधे ॥ २८ ॥ दिव्यं ज्ञानं यतो द्वापरकुर्म्यात्पापस्य
 संक्षयम् । तस्मादीप्तेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तन्त्रवेदिभिः ॥ २९ ॥

१ सप्तदशवराजमेवाकर्तुं विना यथा ज्ञानमेवाव्याजे योग्यतुष्टयस्य तस्यादि ब्रह्मम् ।
 २ यथापि मुखेणो जगद्गुरोः श्रीमन्मतः प्रतिनिधित्वकल्पेन साक्षाद्विद्वेष इव मानसि
 स्तथापि मुखेणैव प्रवृत्त्यात् स्मिन्नेन स्वीकृत्यमुक्त्युक्त्युक्त्यादयोऽवस्थमेव विचारणीयाः ।
 मनुर्वर्ति विदुस्कारिभिर्मन्त्रितम्भमिति श्रीमन्मतः तेन पुनर्कर्मविषयकः कर्तव्यमात्रं सम-
 र्पितः । अत एव दक्षिणप्रवृत्त्याद्विचारणमेव वीक्ष्यार्थिभिः सत्तत्त्वविचारं कर्तव्यम् । तन्त्रज्ञा-
 नेषु साहसस्तुतिता गुणस्तुत्या बन्धोक्तिर्या सम्मतेषु वर्णिताः । अत एव आचार्यार्थी-
 नो मन्त्रान्त्राचर्म्यवरणात् । इति श्रुतिः । ३ गुरुर्ब्रह्मादिवचनार्थं श्रीमातृम्बपादसं-
 क्षराचार्यमन्त्रतः । ४ श्रीमत्प्रीतानाम् ।

दीक्षामूलं जपः सर्वो दीक्षामूलं परं तपः । दीक्षामाश्रित्य निवसे-
 पत्र कुत्राश्रमे वसेन् ॥ ३० ॥ अदीक्षिता ये कुर्वन्ति जपपूजा-
 दिकाः क्रियाः । न फलन्ति क्रियास्तेषां शिलायामुप्तबीजवत्
 ॥ ३१ ॥ देवि दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गतिः । तस्मात्सर्व-
 प्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत् ॥ ३२ ॥ अदीक्षिते हि मरणे रौरवं
 नरकं व्रजेत् । अदीक्षितस्य मरणे पिशाचत्वं न मुञ्चति । तस्मा-
 दीक्षां प्रयत्नेन गृहीत गुरुणा जनः ॥ ३३ ॥ देव्युवाच । मोक्षगर्भं
 क्रियायोगं भक्तिज्ञानस्य कारणम् । योगतत्त्वञ्च योगेश भुक्तिमु-
 क्तिविधायकम् ॥ ३४ ॥ इदानीं श्रोतुमिच्छामि संसारार्णवतारणम् ।
 तत्त्वतो ब्रूहि मे नाथ कृपां कुरु मायि प्रभो ॥ ३५ ॥ श्रीश्रीमधु-
 सूदन उवाच ॥ सत्यं के चित्प्रशंसन्ति तपः शौचं तथापरे । क्षमां
 के चित्प्रशंसन्ति तथैव शममार्जवम् ॥ ३६ ॥ के चिद्दानं प्रशं-
 सन्ति पितृकर्म तथापरे । के चित्कर्म प्रशंसन्ति के चिद्देवा-
 ग्यमुत्तमम् ॥ ३७ ॥ के चिद्गृहस्य कर्माणि प्रशंसन्ति विचक्षणाः ।
 अग्निहोत्रादिकं कर्म तथा के चित्परं विदुः ॥ ३८ ॥ अहिंसां
 हि प्रशंसन्ति के चित्तीर्थानुसेवनम् । एवं बहूनुपायांस्तु प्रवदन्ति
 विमुक्तये ॥ ३९ ॥ संसारोत्तरणे युक्तियोगशब्देन कथ्यते ।
 ऐक्यं जीवात्मनोगाहुर्योगं योगविशारदाः ॥ ४० ॥ आ-
 लोक्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः । इदमेकं सुनि-
 ष्पन्नं योगशास्त्रमतं तथैव ॥ ४१ ॥ यस्मिन् याति सर्वमिदं जातं

१ विना सदुपदेशान्नारित कश्चिदुपायो जीवानां स्वोत्कर्षसम्पादनस्य । अविद्याबहुले हि जगति स्वत एवाव्यभान्यविद्याप्राधान्यम् । विनोपदेशेन भगवज्ज्येति स्वरूपेण न कदापि जीव समर्थः स्वोन्नतिं सम्पादयितुम् । यदि हि पितरौ बन्धवो वा शिशोर्बोधोदयकाले शब्दाद्युपदेशद्वारेण न तस्य ज्ञानोन्नतिं विदधति तदा मनुष्यस्वभावसुलभ लोकसामान्यमपि ज्ञानञ्च तस्य शिशोः सजायते इति सर्वजनविदितम् । पितरौ शास्त्राध्यापकाश्च शिक्षागुरु-
 दवाच्या भवन्ति, क्रियायोगोपदेशकश्चाध्यात्मिकज्ञानोन्नतिहेतुर्दक्षिणगुरुनाम्नाभिधीयते । विना हि दीक्षाग्रहणं सर्वमेव साधनमसाधनमिव भवति । अतएव “ आचार्यवान् पुरुषो वेद ” । इति श्रुतिः । २ श्रीराजराजेश्वरतत्त्वस्यामिदं सर्वं वर्णनम् । ३ श्रीशिवसहितायाम् ।

॥ ५० ॥ श्रद्धां भागवते शास्त्रेऽनिन्दामन्यत्र चापि हि । मनोवा-
क्कर्मदण्डं च सत्यं शमदमावपि ॥ ५१ ॥ श्रवणं कीर्तनं ध्यानं
हरेरद्भुतकर्मणः । जन्मकर्मगुणानां च तदर्थेऽखिलवेष्टितम् ॥ ५२ ॥
इष्टं दत्तं तपो जप्तं वृत्तं यच्चात्मनः प्रियम् ॥ दारान्सुतान्पृहा-
न्प्राणान्यत्परस्मै निवेदनम् ॥ ५३ ॥ एवं कृष्णात्मनाथेषु मनु-
ष्येषु च सौहृदम् । परिचर्यां चोभयत्र महत्सु नृषु साधुषु ॥ ५४ ॥
परस्परानुकथनं पावनं भगवद्यशः । मिथो रतिर्मिथस्तुष्टिर्निवृ-
त्तिर्मिथ आत्मनः ॥ ५५ ॥ स्मरन्तः स्मारयन्तश्च मिथोऽघौघहरं
हरिम् । भक्त्या संजातया भक्त्या बिभ्रत्युत्पुलकां तनुम् ॥ ५६ ॥
क्वचिद्दुदन्त्यच्युतचिन्तया क्वचिद्दसन्ति नन्दन्ति वदन्त्य लौ-
किकाः । नृत्यन्ति गायन्त्यनुशीलयन्त्यजं भवन्ति तूष्णीं पर-
मेत्य निर्वृताः ॥ ५७ ॥ इति भागवतान्धर्माञ्छिक्षन्भक्त्या तदु-
त्थया । नारायणपरो मायामञ्जस्तरति दुस्तैराम् ॥ ५८ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसहितायां गुरुमाहात्म्यवर्णनं नाम षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

सगुणोपासनावर्णनम् ।

श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । लोकेऽस्मिन्निविधा निष्ठा शुभा प्रो-
क्ता मयानघे । ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्
॥ १ ॥ क्रियाया ज्ञानतो भेदाद्योगशास्त्रं द्विधा मतम् । अधुना

१- श्रीमत्पूज्यपादभगवान्नेदव्यासप्रणीतश्रीमद्भागवते । अतएव “सा परानुरक्तिरीश्वरे”
इति श्रीमत्पूज्यपादमहर्षिशान्दिल्यभक्तिदर्शने । २ श्रीभगवद्वाक्य गीतायाम् ।

कथयिष्यामि क्रियायोगं सुहृर्लभम् ॥ २ ॥ वेदानामागमानाश्च
 तन्त्राणाञ्च विशेषतः । सारमुद्धृत्य कल्याणि तवाग्रे कथ्यते मया
 ॥ ३ ॥ कृते विश्वहिते देवि विश्वेशः तत्त्वविद्वरे । प्रीतो भवति
 विश्वात्मा यतो विश्वं तदाभितम् ॥ ४ ॥ स एक एव सद्रूप
 सत्योऽद्वैतः परात्परः । स्वप्रकाशः सदा पूर्णः सञ्चिदानन्दल-
 क्षणः ॥ ५ ॥ निर्विकारो निराधारी निर्विशेषो निराकुलः । गु-
 णातीतः सर्वसाक्षी सर्वस्या सर्वदृग्बिम्बः ॥ ६ ॥ गूढः सर्वेषु
 भूतेषु सर्वव्यापी सनातनः । सर्वेन्द्रियगुणामासः सर्वेन्द्रिय-
 विवर्जितः ॥ ७ ॥ लोकातीतो लोकदेवरवाक्मनसगोचरः । स
 वेत्ति विश्वं सर्व्वद्वैतं न जानाति कश्चन ॥ ८ ॥ तदधीनं जगत्सर्व्वं
 त्रैलोक्यं सचराचरम् । तदालम्बनवस्तिष्ठेदवितर्क्यमिदं जगत्
 ॥ ९ ॥ तत्सत्यतामुपाभित्य सदभाति पूषक् पूषक् । तेनैव हेतु-
 मूतेन सर्व्वं जाता वयं शुभे ॥ १० ॥ कारणं सर्व्वभूतानां स
 एकः परमेश्वरः । लोकानां सृष्टिकरणात्स्वहा ब्रह्मेति गीयते
 ॥ ११ ॥ विष्णुः पालयिता शम्भुः सर्व्वार्ता च तदिच्छया । इ-
 म्नादयो लोकपालाः सर्व्वं तद्वशवर्त्तिनः ॥ १२ ॥ स्वे स्वेऽभि-
 कारे निरवास्ते शासति तदाज्ञया ॥ १३ ॥ तेनान्तर्व्यामिरूपेण
 तत्तद्विषययोजिताः । स्वस्वकर्म प्रकुर्व्वन्ति न स्वतन्त्राः कदा-
 चन ॥ १४ ॥ द्रव्यं कर्म च कालञ्च स्वभासो जीव एव च ।
 यदनुग्रहतः संति न संति यदुपेक्षया ॥ १५ ॥ यज्ञयादाति वा-
 तोऽपि सूर्य्यस्तपति यज्ञयात् । बर्धन्ति तीयदाः काले पुष्यन्ति
 तरुणो वने ॥ १६ ॥ काल कालयते काले मृत्योर्मृत्युर्भियो भ-

१ मनुष्याणां स्वभावसिद्धमिति कथितम् । एका तु श्रुतिस्तत्र कर्मपञ्चगव्यिणी
 ज्ञानपञ्चगव्यिणी भवति । ज्ञानपञ्चगव्यिणीं लक्ष्मणः कर्मवर्त्तनं सर्व्वं विनियमि-
 त्वा ज्ञानमेव कर्मवर्त्तनं कर्मपञ्चगव्यिणीं कर्मैव मुख्यव्यवस्था समुचितमिति ।
 २ अस्मिन्मन्त्रे लक्ष्मणः सगुणपञ्चगव्यमन्त्रोपासनाप्रकारः । मन्त्रपुराणवर्त्तिनस्तथा
 मन्त्रवर्त्तिनस्तथा च । संशुद्धे ।

यम् । वेदान्तवेद्यो भगवान्यत्तच्छब्दोपलक्षितः ॥ १७ ॥ सर्वे
 देवाश्च देव्यश्च तन्मयाः कुलवन्दिते । आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं तन्मयं
 सकलं जगत् ॥ १८ ॥ तस्मिंस्तुष्टे जगत्तुष्टं प्रीणिते प्रीणितं ज-
 गत् । तदाराधनतो देवि सर्वेषां प्रीणनं भवेत् ॥ १९ ॥ तरोर्भू-
 लाभिषेकेण यथा तद्भुजपल्लवाः । तृण्यन्ति तदनुष्ठानात्तथा स-
 र्वेऽमरादयः ॥ २० ॥ तस्यैवोपासनां देवि क्रियायोगं विदुर्बुधाः ।
 श्रद्धया विधिवत्सम्यक् सावधानः समाचरेत् ॥ २१ ॥ उपासना
 च योगश्च साधनश्चेति च त्रयम् । क्रियायोगपरं सर्वं सदा प-
 र्यायवाचकम् ॥ २२ ॥ उपासनाया योगस्य न भेदो विद्यते क-
 चित् । योगोपासनयोर्भेदं मृषा जल्पति मंदधीः ॥ २३ ॥
 साकारा च निराकारा द्विधैवोपासना स्मृता । ज्ञानस्य द्विविधौ
 भेदौ प्रवर्तकनिर्वर्तकौ ॥ २४ ॥ निराकारात्समुत्पन्नं साकारं स-
 कलं जगत् । तत्साकारं समाश्रित्य ध्याने भवति तन्मयम् ॥ २५ ॥
 तत्त्वाद्ब्रह्माण्डमुत्पन्नं तत्त्वेन परिवर्तते । तत्त्वेन लीयते देवि त-
 त्त्वाद्ब्रह्माण्डनिर्णयः ॥ २६ ॥ शिवः सूर्यो गणेशश्च विष्णुः श-
 क्तिर्यथाक्रमम् । सगुणोपासनायाश्च देवताः पञ्च कीर्त्तिताः २७
 उपासनानां पञ्चानां पञ्चतत्त्वविवेकतः । निर्णयो मुनिभिः पूर्व

१ सगुणोपासनया जीव सालोक्यादिका प्राकृतिकीं मुक्तिं संलभते, निर्गुणब्रह्मोपासनया
 तु मुक्तिमप्राकृतिकीं सप्राप्य कृतार्थो भवति । अतएव सगुणोपासना प्रवृत्तिकारिणी, ब्रह्मो-
 पासना तु निवृत्तिकारिणी भवतीत्युक्तम् । निष्कामा येऽधिकारिणस्तैर्यदि सगुणाद्युपासना
 क्रियते चेद्भवत्येव सा निवृत्तिकारिणीत्यपि ज्ञेयम् । २ अतएव “ यामिषु गिरिशन्त हस्ते
 बिमर्श्यस्तेवे । शिवा गिरित्र ता कुरु मा हिंसी पुरुष जगत् ॥ ” “ तस्मात्पर नापरमस्ति
 किञ्चिद्यस्माभ्याणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् । वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेद पूर्णं
 पुरुषेण सर्वम् ॥ ” “ उपासनानि सगुणब्रह्मविषयमानसव्यापाराणि ” इत्यादि श्रुति ।
 ३ शिवसागतम् । ४ परिदृश्यमानमिदं विश्वं पचभूतेभ्य एव समुत्पन्नम् । अतएव
 कस्य चिदपि तत्त्वानामेकतमस्य प्राधान्यात् साधकानामन्तःकरणमाकाशादिपञ्चतत्त्वान्यतमप्रधा-
 नम्भवति । एतदेव खलु वैज्ञानिकसत्यत्वमवलोक्य महर्षयो विश्वमान्याः सूर्यादिपञ्चदेवताधि-
 ष्ठितपञ्चोपासनाविधिमनुजज्ञिरे । अतएव कापिलतत्रे “ आकाशस्याधिपो विष्णुरग्नीनां च
 महेश्वरी । वायो सूर्यं क्षितेर्यशो जीवन्मस्य गणाधिप ” इति ।

कृतः सूक्ष्मार्पदशिभि ॥ २८ ॥ वेदप्रामाण्यतथैव तथा युक्ति-
विचारतः । सिद्धः स सर्वथा देवि सर्वकल्याणकारकः ॥ २९ ॥
विरोधो दृश्यते योऽसौ सम्प्रदायनतामिह । अज्ञानजोऽयं हेतुर्न
दुर्गतिर्नात्र संशयः ॥ ३० ॥ त्यक्त्वा बितर्कशीलानां मतमज्ञान
हेतुकम् । सगुणोपासनाभेदमात्मज्ञानाय यच्चि ते ॥ ३१ ॥ उ-
पस्कोटिदिवाकराभमनिशं शंसं गदां पञ्चजम् चक्र विभ्रतमि-
न्दिरावसुमतीसंशोभि पार्श्वद्वयम् । कोटीरात्रद्वारकुण्डलधरं
पीताम्बरं कौस्तुभोद्गीतं विश्वधरं स्ववसति लसत् श्रीवत्सचिह्नं
भञ्जि ॥ ३२ ॥ प्रकृतेः पर एवायं स भरः पञ्चविंशकः । तस्ये-
मानि च सूतानि तेन नारायणः स्मृतः ॥ ३३ ॥ भास्वद्रत्ना-
व्यमोलिः स्फुरदधरुचा रञ्जितध्वाकेशो भास्वान्यो दिभ्यतेजाः
परकमलयुतः स्वर्णवर्णः प्रभाभिः । विश्वाकाशावकाशे ग्रहग-
णसहितो भाति यम्बोदयाग्रो सर्वानन्दप्रदाता हरिहरद्वयः
पादु मां विभ्रचक्षुः ॥ ३४ ॥ सविता सर्वमृतानां सर्वान् भावान्
प्रमूयते । सवनत् पावनाञ्चैव सविता तेन चोप्यते ॥ ३५ ॥ सिं-
हस्या शशिरोत्तरा मरकतप्रस्था चतुर्भिर्भुजैः शङ्खं चक्रधनुः
शराञ्च दधती नेत्रैस्त्रिभिः शोमिता । आयुकात्रद्वारकङ्कणरण-
त्काञ्चीकणसूपुरा दुर्गा दुर्गतिहारिणी भवतु नो रकोल्लसत्कु-
ण्डला ॥ ३६ ॥ विपरीषाचको दुर्गध्वाकारो नाशवाचकः । तां
ननाश पुग तेन कुर्वेदुर्गा प्रकीर्तिता ॥ ३७ ॥ सपदादित्यसंका-
शां पुस्तकाङ्गकरां स्मरेत् । कृष्णाजिनधरां भार्गीं व्याघ्रधार-
कितेऽम्बरे ॥ ३८ ॥ दयामवर्णां चतुर्बाहुं शङ्खचक्रलसत्कराम् ।

१ 'विष्णुर्देवः कः श्रीर्लोमि प्रयोगः' इति अष्टमिस्तुतः । २ पूर्व भाग्या जगत्सत्-
सुखम् इत्यादिभुति । अतएव " तदेवाग्निस्तत्तत्पुस्तकानुस्तु चन्द्रमा । तदेव
सुवर्णपद्मं तां वायु स प्रजयति ॥ इति यजुर्वेदविषयमेकप्रकरणम् । ३ विपरी-
क्षितापाः । " सामाग्निकर्मा " दुर्गा देवी शरचमहं प्रयोगे " द्विरम्बवर्णां प्रयो-
देवी सरस्वती गौरीप्रियाव " इत्याद्याः भुतम् ।

गदापद्मधरां देवीं सूर्यसिनकृताश्रयाम् ॥ ३९ ॥ सायाह्ने वर-
दां देवीं गायत्रीं संस्मरेयतः । शुक्लां शुक्लाम्बरधरां वृषासनकृ-
ताश्रयाम् ॥ ४० ॥ त्रिनेत्रां वरदां पाशं शूलञ्च नृकरोटिकाम् ।
सूर्यमण्डलमध्यस्थां ध्यायन् देवीं समम्यसेत् ॥ ४१ ॥ या
देवी सर्वभूतेषु विद्यारूपेण संस्थिता । नमस्तस्यै नमस्तस्यै
नमस्तस्यै नमो नमः ॥ ४२ ॥ सर्वं स्थूलतनुं गजेन्द्रवदनं ल-
म्बोदरं सुन्दरम् प्रस्यन्दन्मदगन्धलुब्धमधुपव्यालोलगण्डस्थ-
लम् । दन्ताघातविदारितारिरुधिरैः सिन्दूरशोभाकरम् वन्दे
शैलसुतासुतं गणपतिं सिद्धिप्रदं कर्मसु ॥ ४३ ॥ गुणत्रयस्ये-
श्वरोऽतितत्त्वो व्यक्तः सुनिर्मलः । गणानामीश्वरो यस्मात्तस्मा-
द्गणेश्वरो मतः ॥ ४४ ॥ ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चा-
रुचन्द्रावतंसम् रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गं परशुमृगवराभीतिहस्तं
प्रसन्नम् । पद्मासीनं समन्तात्स्तुतममरगणैर्व्याघ्रकृत्तिं वसानम्
विश्वायं विश्वबीजं निखिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम् ॥ ४५ ॥
ब्रह्मादीनां सुराणाञ्च मुनीनां ब्रह्मवादिनाम् । तेषां महत्वाद्देवोऽ-
यं महादेवः प्रकीर्तितः ॥ ४६ ॥ महता पूजिता विश्वे मूलप्रकृ-
तिरीश्वरी । तस्यादेवः पूजितश्च महादेवस्ततः स्मृतः ॥ ४७ ॥
देवपञ्चकमित्याहुरेकं देवं सुधीवराः । एकमेव परं ब्रह्म परमा-
त्मपराभिधम् ॥ ४८ ॥ प्रकृतेश्चाधिकारस्यानुकूलं प्रत्यगात्मनि ।
सर्वेषां साधकानां वै स्वस्वप्रज्ञाप्रकल्पितम् ॥ ४९ ॥ तदेव स-
गुणं ब्रह्म पञ्चभूर्तिमयं कृतम् । पूज्यते ध्यायते चैव भक्तैर्भ-
क्तिरसार्द्धितैः ॥ ५० ॥ सनातनस्य धर्मस्य सत्यस्यास्य स-
नातनम् । सगुणोपासनाकृत्ये विज्ञानं परमाद्भुतम् ॥ ५१ ॥ चि-

- १ “ गणानां त्वा गणपतिं हवामहे० ” “ निपुसीद गणपते० ” इत्याद्या श्रुतय ।
२ “ त्र्यम्बक यजामहे० ” “ यो भूतानामधिपती रुद्रस्त त्रिचर ” इत्याद्या श्रुतय ।
३ “ एक सद्भिप्रा बहुधा वदति० ” सुपर्णे विप्रा कवयो वचोभिरेक सत बहुधा कल्प-
यति ” इत्याद्या श्रुतय ।

मयस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्याशरीरिणः । साधकानां हितायैव
 ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥ ५२ ॥ अरूपं रूपिणं कृत्वा क्रियायोग
 रता नराः । ब्रह्मज्ञानामृतानन्दपराः सुकृतिनो नराः ॥ ५३ ॥
 अभेदो नामरूपाणां मामात्परतरं न हि । तस्मान्निगतरं देवि
 नामसंस्मरणं चरेत् ॥ ५४ ॥ ज्ञानात्कोटिगुणं स्तोत्रं स्तोत्रा-
 त्कोटिगुणो जपः । जपात्कोटिगुणं गानं गानात्परतरं न हि
 ॥ ५५ ॥ रहस्यं सर्ववेदानां तबाले कथ्यते मया । अर्जुन नाम
 गायत्रीं जपन्ति निखिला जनाः ॥ ५६ ॥ गायत्रीं ब्राह्मणाः सर्वे
 जपन्ति हृदयान्तरे । महिमानं न जानन्ति मायाया वैभवं महत्
 ॥ ५७ ॥ आत्मयन्त्रो बीजयन्त्रो मन्त्रश्चाजपसंज्ञकः । मननात् प्रा-
 यते यस्मात् तस्मात् मंत्र प्रकीर्तितः ॥ ५८ ॥ ध्यानमूर्च्छं स्विष्टम्

१ 'मर्गे देखी न गानस्य प्रकारो ह्यपुहीरिती । पूज्यपाददेवीर्निर्गुणः । " गीतं
 वाचं तथा श्रुतं त्रयं स्वीतमुच्यते । स्वीतरणकरः । बोधनां कवितो बाधे स्वर
 ज्ञास्ते ब्रह्म कथितः । तथा गीतामृतं पीत्वा हर्षोत्कर्षं प्रपद्यते ॥ कृद्धो निर्वै कम्पसर्पः कथा-
 मन्त्रोऽन्यसुहृद् । गले जां गङ्गिकाङ्गुल्या हर्षोत्कर्षं प्रपद्यते ॥ सुगः सोऽपि तुनाहरो विचरन्मयी
 सदा । कृष्णकपदपि संगतिं सुभा प्राणाग्रमच्छति " इति स्वीतमहिमा स्वीतपरिग्रहे ।
 अतएव सामर्थ्येण गानप्रधानः स्वर्गपर्वोपदेशेन सह (गायन्ति नै चाम्नाः) अतश्चपि स्तोम-
 नात्वा तद्गानकोशात्वा सुविश्लेषेण गीयते । श्रीमन्नमता अत एव (वेदनां धाम्नेरोऽस्मीति)
 स एव वेदनिर्मुक्तिस्तेन स्वस्वकपस्तवा वक्तिः मन्त्रस्तत्र गेयंति तत्र तिष्ठन्ति मन्त्र
 इति भावश्चाकथ्यमन्त्र । आवाक्यमपि मगन्ता तृतीयैक्याने गानस्य परम्यप्राप्तिस्तान्मन्त्र-
 मुच्यते । " वषट्पविश्लेषेण पठन्त्याम् गानमपि कथ्यते । स्वस्वकपस्तवा स्वस्वकपस्तवा ब्रह्मविश-
 ल्यति ॥ अथैतन्मन्त्रोऽयं मन्त्रं मन्त्रो तथा । जीवैकं सरोविष्णुमुत्तरं गीतकमि न ॥
 अतश्चपि पत्निका ब्रह्मविश्लेषा ब्रह्मविश्लेषः । गेयमेतत्तद्गानात्स्वकपस्तवा स्वस्वकपस्तवा ॥ वि-
 चारमन्त्रकः कृतिज्जितविश्लेषः । तादृशमन्त्रावासेन गेयमपि निश्चल्यति ॥ गीतसो बन्धे
 बोधेन ज्ञातोति फलं फलम् । स्वस्वामुचरो भूत्वा सैव सह योयते ॥ अत्र हान्मन्त्रित्वस्य
 गम्यमन्त्रित्वमन्त्रित्वम् । स्तोत्रं विष्णुसहस्रनामविकल्पः । जपश्च वेदकथ्यमन्त्रः स्तनं न
 मन्त्रज्ञानं न तु ध्यायन्तीतिमिति यथावत् ज्ञेयम् । १ अजपजपविश्वस्तु बोधकमुच्यते ।
 स्वर्गोऽस्तीत्याम् । रहस्यमन्त्रकपदेतीकामन्त्रात्वा साधारम्येनात्र विवेचितः ।

क्तिः पूजामूलं स्वयं मनः । मन्त्रमूलं गुरोर्वाक्यं मोक्षमूलं हरेः
 कृपा ॥ ५९ ॥ उत्तमो मानसो यागो मध्यमं बहिरर्चनम् । मू-
 लमन्त्रं समुच्चार्य पश्चाद्देयमुदीरयेत् ॥ ६० ॥ सम्प्रदानं तदन्ते
 तु त्यागार्थकपदं ततः । एवं क्रमेण सद्गते! उपचारान् प्रकल्पयेत्
 ॥ ६१ ॥ लिङ्गस्थण्डिलवन्ह्यम्बुर्यन्त्रकुड्यपटेषु च । मण्डले वि-
 शिखे मूर्ध्नि हृदि वा दश कीर्त्तिताः ॥ ६२ ॥ एषु स्थानेषु क-
 ल्याणि यजन्ति परमं शिवम् । अरूपं रूपिणं कृत्वा कर्मका-
 ण्डरता नराः ॥ ६३ ॥ गवां सर्वाङ्गजं क्षीरं सवेत्स्तनमुखाद्यथा ।
 तथा सर्वाग्रतो देवः प्रतिमादिषु राजते ॥ ६४ ॥ आभिरूपा-
 न्न बिम्बस्य पूजायाश्च विशेषतः । साधकस्य च विश्वासाद्देव-
 तासन्निधिर्भवेत् ॥ ६५ ॥ यथा वातरथो घ्राणमावृद्धे गन्ध आ-
 शयात् । एवं योगरतं चेतः आत्मानमविकारयत् ॥ ६६ ॥ यु-
 ज्ञन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः । सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शम-
 त्यन्तं सुखमश्नुते ॥ ६७ ॥ अथ तं सर्वभूतानां हृत्पद्मेषु कृता
 लयम् ॥ श्रुतानुभावं शरणं ब्रज भावेन भाषिणि ॥ ६८ ॥ ना-
 रायणे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः । जनयत्याशु वैराग्यं

१ मन्त्रविज्ञानविषयेषु साधकानां सदसद्विचारशक्तिरेव नास्ति । शिष्यस्योपासनाधिकां
 बीजमन्त्रोपयोगिनी प्रकृतिश्च परिज्ञाय श्रीगुरुदेव एव तस्मै बीजमन्त्रमिष्टम्प्रददाति । अतएव
 श्रीमद्गुरुदेवमुखपद्मविनि सृज्य वाक्यामृतमेव मूलमन्त्रस्वरूपतया सम्माननीयम् । २ यन्त्र
 तु कृत्रिमाकृत्रिमभेदेन द्विविधः । शालग्रामशिलादिकं तत्र अकृत्रिमं यन्त्रम् शालग्रामादी च
 सर्वा एव देवता पूज्यन्ते । घटमाश्रित्य जले देवपूजनन्तुल्यमेव स्मर्यते । ३ श्रीहंसमाहेश्व-
 रतन्त्रम् । ४ ब्रह्मणो रूप ब्रह्मवेत्तुभि कार्यब्रह्म कारणब्रह्मेति द्विधा परिकीर्त्यते । गुणातीत
 नि सग सच्चिदानन्दरूपमेव ब्रह्म कारणब्रह्मतया समुच्यते, त्रिगुणात्मक ब्रह्माण्डरूपश्च विश्व
 कार्यब्रह्मतया परिणिगद्यते । कार्यब्रह्म कारणब्रह्मेति कार्यकारणविचारेण द्विधा परिचिन्त्यमा-
 नमपि तद्ब्रह्मरूप तत्ततो द्वैधरहित । नामरूपस्थित्यवस्थायामात्मस्वरूपे नामरूपभावापन्नेपि
 तयोर्नामरूपयो स्वत एव विलयावस्थायामेकमेव सच्चिदानन्दरूपमद्वैतस्वरूप समवशिष्यते ।
 सगुणसाकारोपासनासु स्वेष्टदेवमूर्तिमयरूपस्य बीजमन्त्रमयशब्दरूपिणो नाम्नश्च साहाय्येन
 साधकस्यान्तःकरणमात्मसत्यस्वरूपपरिज्ञानोन्मुख भवति, चरमे च नामरूपभेदमपरित्यागेन
 शुद्धाद्वैतस्वरूपे विलय गच्छति ॥

ज्ञानञ्च यदहेतुकम् ॥ ६९ ॥ तद्गुणश्रुतिमात्रेण तस्मिन् सर्वगु-
हाशये । मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोऽम्बुधो ॥ ७० ॥
सुक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य शुदाहृतम् । अहेतुक्यम्यवहिता
या भक्तिः पुरुषोत्तमे ॥ ७१ ॥ सा लोक्यसार्धिसामीप्यसारूप्यैक-
त्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना तत्सेवर्न जनाः ॥ ७२ ॥
तस्मात्सर्वं सर्वभावेन भजस्व परमेष्ठिनम् । तद्गुणाभयया भक्त्या
भजनीयपदाम्बुजम् ॥ ७३ ॥
इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां सगुणोपासनावर्णनं नाम सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

ब्रह्मोपासनावर्णनम् ।

श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । तव स्नेहेन वक्ष्यामि तत्त्वं साधु प्रियं
शृणु । यच्छात्वा परमं श्रेय इह वामुत्र चाप्स्यसि ॥ १ ॥ स
माधेर्निर्विकल्पस्य ब्रह्मोपासनमया मृतः । सम्बन्धोऽस्तीव नेदिष्टो
वर्तते योगजः सदा ॥ २ ॥ सगुणोपासना गौणी गीयते ज्ञानको-

१ ब्रह्मात् अविच्छिन्नस्य अक्षय्यमकल्मासं ब्रह्मत्वात् वेदाधीनं अमरमत्वात् आविर्भावक-
त्वादिभिः शक्तम् इति अक्षय्यमवाच ॥ १ सगुणोपासनमोक्तस्य स्वेपानकल्पनात् ॥ अक्ष-
यमना केचन महाविर्भावस्तत्र सर्वाऽपि संगृहीताः ॥ ब्रह्मोपासनाविस्तारश्च इत्येवमित्यस्तु ॥
तन्मन्त्रं ब्रह्मसिद्धिः इत्यभिहितं ब्रह्मसिद्धिः सर्वज्ञप्रसिद्धं सत् अतएव श्रोत्रस्य
श्रेष्ठं मन्त्रो मनो ब्रह्मो ह वाचं ॥ ४ प्राणस्य प्राणः । अक्षय्यमभूतिमुप्य धीराः श्रेष्ठा-
स्मात्रेणैव मृता भवन्ति ॥ न तत्र अक्षय्यमभूति न वाक्कल्पति न मनो न विद्ये न विज्ञानी
वभित्तवन्ति वादन्त्येव तद्विदितान्नो अपि विदितानि । इति सुसुप्तपूर्वेषां वे नस्तद्व्यापकसिद्धिरे ॥
ब्रह्मज्ञानमभूतिं वेन वाक्कल्पते । तत्रेव अक्षय्यं त्वं सिद्धिं केचन ब्रह्ममुपासते ॥ ब्रह्मज्ञानं न
मनुते वेनैवमनो मन्त्रम् । तत्रेव अक्षय्यं त्वं सिद्धिं केचन ब्रह्ममुपासते ॥ ब्रह्मज्ञानं न पश्यति वेन
वर्तते पश्यति । तत्रेव अक्षय्यं त्वं सिद्धिं केचन ब्रह्ममुपासते ॥ ब्रह्मज्ञानं न स्मरति वेन श्रोत्र
मिदं श्रुतम् । तत्रेव अक्षय्यं त्वं सिद्धिं केचन ब्रह्ममुपासते ॥ अत्रात्मेन न प्राणिति वेन प्राण-
वते । तत्रेव अक्षय्यं त्वं सिद्धिं केचन ब्रह्ममुपासते ॥ इत्यादि स्मृतिः ।

विदेः । निर्गुणा तु परा मुख्या वर्ण्यते ब्रह्मभावना ॥ ३ ॥ ज्ञेयं
भवति तद्ब्रह्म सच्चिद्विश्वमयं परम् । यथातथा स्वरूपेण लक्षणैर्वा
शुचिव्रते ॥ ४ ॥ सत्तामात्रं निर्विशेषमवाङ्मनसगोचरम् । अस-
त्रिलोकी सद्भावं स्वरूपं ब्रह्मणः स्मृतम् ॥ ५ ॥ समाधियोगैस्त-
द्देयं सर्वत्र समदृष्टिभिः । हंहातीतैर्निर्विकल्पैर्देहात्माध्यासवर्जि-
तैः ॥ ६ ॥ यतो विश्वं समुद्भूतं येन जातञ्च तिष्ठति । यस्मिन्
सर्वाणि लीयन्ते ज्ञेयं तद्ब्रह्म लक्षणैः ॥ ७ ॥ स्वरूपबुद्ध्या यद्देयं
तद्देयं लक्षणैः प्रिये । लक्षणैरामुमिच्छूनां विहितं तत्र साधनम्
॥ ८ ॥ तत्साधनं प्रवक्ष्यामि शृणु सावहिता प्रिये । तत्रादौ क-
थयिष्यामि मन्त्रोद्धारं महेशितुः ॥ ९ ॥ प्रणवं पूर्वमुद्धृत्य 'स-
च्चित्' पदमुदाहरेत् । एकं पदान्ते ब्रह्मेति मन्त्रोद्धारः प्रकीर्तितः
॥ १० ॥ सन्धिक्रमेण मिलितः सप्तवर्णो मनुर्मतः । तारहीनेन
सुभगे षड्वर्णोऽयं मनुर्भवेत् ॥ ११ ॥ सर्वमन्त्रोत्तमः साक्षाद्धर्मा-
र्थकाममोक्षदः । नात्र सिद्धाद्यपेक्षास्ति नारिमित्रादिदूषणम् ॥ १२ ॥
न तिथिर्न च नक्षत्रं न राशिगणनं तथा । कुलाकुलादिनियमो
न संस्कारोऽत्र विद्यते । सर्वथा सिद्धमन्त्रोऽयं नात्र काय्या वि-
चारणा ॥ १३ ॥ बहुजनमार्जितैः पुण्यैः सद्गुरुर्यदि लभ्यते । तदा
तद्वक्तो लब्ध्वा जन्मसाफल्यमामुयात् ॥ १४ ॥ चतुर्वर्गं करे
कृत्वा परत्रेह च मोदते । स धन्यः स कृतार्थश्च स कृती स च
धार्मिकः । स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ॥ १५ ॥
सर्वशास्त्रेषु निष्णातः सर्वलोकप्रतिष्ठितः । यस्य कर्णपथोपा-
न्तप्राप्तो मन्त्रमहामणिः ॥ १६ ॥ धन्या माता पिता तस्य पवित्रं

१ ब्रह्मस्वरूपलक्षणाधिकारे न ह्युपासकोपास्यभाव सम्भवति । अत एवोपासनासु ना-
स्ति प्रयोजन स्वरूपलक्षणभावाधिकारिण । तदस्यलक्षणभावाधिकारिणस्तु ब्रह्मसाक्षात्कारेपि
मनसि कश्चित्सम्बन्धोऽवशिष्यत एव । अत एव तदस्यलक्षणावस्थाया ब्रह्मोपासनाविधि-
शास्त्रेषु विधीयते । अत एव “ अत्र देवा ब्रह्मविदो ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते । यो वै तान् विद्यात्
प्रत्यक्ष स ब्रह्मवेदिता स्यात् ॥ ” इति श्रुतिः ।

तत्कुलं प्रिये । पितरस्तस्य सन्तुष्टा मोदन्ते त्रिदशैः सह ॥१७॥
 मन्त्रार्थं मन्त्रचैतन्यं यो न जानाति साधकः । शतलक्ष
 प्रजप्तोऽपि तस्य भक्तो न सिध्यति ॥ १८ ॥ अतोऽस्यार्थश्च वै
 तन्यं वक्ष्यामि शृणु प्रिये । अकारेण जगत्पाता संहर्त्ता स्यादु
 कारव । मकारेण जगत्स्रष्टा प्रणवार्थं उदाहृतः ॥१९॥ सच्छब्दे-
 न सदा स्थायि चिधेतन्यं प्रकीर्तितम् । एवमद्वैतमेवैतद्वद्वत्त्वा-
 द्ब्रह्म गीयते ॥ २० ॥ मन्त्रार्थः कथितो देवि साधकामीष्टसिद्धि-
 द् ॥ २१ ॥ मन्त्रचैतन्यमेतद्धि तदधिष्ठातृदेवता । तज्ज्ञानं भ
 क्तमात्राणां सिद्धिदं तत्त्वविहरे । ॥ २२ ॥ चैतन्यं तदधिष्ठातृ
 सर्वव्यापि सनातनम् । अवितर्क्यं निराकारं वाच्यतीतं निरञ्ज
 नम् ॥ २३ ॥ अवि सदाशिशो ह्यस्य छन्दोऽनुब्रुवदाहृतम् ।
 देवता परमं ब्रह्म सर्वान्तर्यामि निर्गुणम् ॥ २४ ॥ चतुर्वर्गैर्
 छावास्यै विनियोगः प्रकीर्तितः ॥ २५ ॥ सतो ध्यानं प्रकुर्वीत
 साधकामीष्टसाधनम् ॥ २६ ॥ हृदयकमलमध्ये निर्विशेषं नि
 रीह हरिहरविधिवेशं योगिमिध्यानिगम्यम् । जननमरणभीति-
 र्भ्रंशि सञ्चितस्वरूपम् सकलभुवनबीजं ब्रह्मे चैतन्यमीडे ॥ २७॥
 ध्यात्वैवं परमं ब्रह्म मानसैरुपचारकैः । पूजयेत्स्वया भक्त्या ब्र
 ह्मसायुज्यहेतवे ॥ २८ ॥ गर्भं दद्यात्तद्दीप्तत्वं पुण्यमाकाशमेव च ।
 सूर्यं दद्यादायुतत्वं दीपं तेजः समपियत् ॥ २९ ॥ नेत्रेण द्योत-

१ सर्वं कर्मिणं ब्रह्म तत्त्वमसि इति शान्तं उपासीत । अथ कुरु कुरुमन्त्रं पुरो न कदा
 कुरुर्मिमीक्षे पुरुषे मयति लयेत प्रेत्य मयति स कर्तुं कुर्वीत ॥ मनेमन्त्रः प्राप्स्यतीति मन्त्र-
 रूपं सात्यसहस्रं अष्टाशत्या सर्वकर्म्या सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिष्टमन्त्रा-
 तोऽवात्मनोऽहम् ॥ एष मन्त्रमाऽन्तर्हृदयेऽजीयाम् श्रीदेवीं वदन्ता सर्वपाप्मा भवमाकृष्टा
 स्वामकृतान्मुखा एष मन्त्रमाऽन्तर्हृदये ज्ञायाम् पवित्र्या ज्ञावागन्तारिक्कज्जन्मनाद्विबो
 ज्ञायामेभ्यो ज्येष्ठेभ्यः ॥ सर्वकर्म्या सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिष्टमन्त्रातोऽवा-
 त्मनोऽहम् ॥ एष मन्त्रमाऽन्तर्हृदये पतञ्जलमित्तः प्रेतमित्तमन्त्रवितास्मीति यत्नं स्वह्मा न
 विप्रिजिह्वाऽस्तीति च स्वह्मा शान्तिदत्तः ॥ इत्यादि कृतिः । आन्धोमोषविषयकान्द्रित्यविषा

त्वेन प्रदद्यात्परमात्मने । ततो जप्त्वा महामन्त्रं मनसा साव-
 कोत्तमः ॥ समर्प्य ब्रह्मणे पश्चाद्बहिः पूजां समाचरेत् ॥ ३० ॥
 उपस्थितानि द्रव्याणि गन्धपुष्पादिकानि च । वस्त्रालङ्कारणादीनि
 भक्ष्यपेयानि यानि च ॥ ३१ ॥ मन्त्रेणानेन संशोध्य ध्यात्वा
 ब्रह्म सनातनम् । निर्मल्य नेत्रे मतिमानर्पयेत्परमात्मने ॥ ३२ ॥
 “ ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं
 ब्रह्मकर्मसमाधिना ” ॥ ३३ ॥ ततो नेत्रे समुन्मील्य जप्त्वा मूलं
 स्वशक्तिः । तज्जपं ब्रह्मसात्कृत्वा स्तोत्रञ्च कवचं पठेत् ॥ ३४ ॥
 स्तोत्रं शृणु महाप्राज्ञे ब्रह्मणः परमात्मनः । यच्छ्रुत्वा साधको
 देवि ब्रह्मसायुज्यमश्नुते ॥ ३५ ॥ ओं नमस्ते सते सर्वलो-
 काश्रयाय नमस्ते चित्ते विश्वरूपात्मकाय । नमोऽद्वैततत्त्वाय
 मुक्तिप्रदाय नमो ब्रह्मणे व्यापिने निर्गुणाय ॥ ३६ ॥ त्वमेकं
 शरण्यं त्वमेकं वरेण्यं त्वमेकं जगत्कारणं विश्वरूपम् । त्वमेकं
 जगत्कर्तृ पातृ प्रहर्तृ त्वमेकं परं निश्चलं निर्विकल्पम् ॥ ३७ ॥
 भयानां भय भीषणं भीषणानां गतिः प्राणिनां पावनं पावना-
 नाम् । महोच्चैःपदानां नियन्तृ त्वमेकं परेषां परं रक्षकं रक्षका-
 णाम् ॥ ३८ ॥ परेश प्रभो सर्वरूपाविनाशिन्नि निर्देश्य सर्व-
 न्द्रियागम्य सत्य । अचिन्त्याक्षर व्यापकाव्यक्ततत्त्व जगद्धास-
 काधीश पायादपायात् ॥ ३९ ॥ तदेकं स्मरामस्तदेकं जपाम-
 स्तदेकं जगत्साक्षिरूपं नमामः । तदेकं निधानं निरालम्बमीशं
 भवाम्बोधिपोतं शरण्य ब्रजामः ॥ ४० ॥ वाचिकं कायिकं वापि
 मानसं वा यथामति । आराधने परेशस्य भावशुद्धिर्विधीयते
 ॥ ४१ ॥ एवं सम्पूज्य मतिमान्स्वर्जनैर्बान्धवैः सह । महाप्र-

१ अत एव “तत पर ब्रह्म पर बृहन्त यथा निकाय सर्वभूतेषु गूढम् । विश्वस्यैक परिवे-
 ष्टितार ईश त ज्ञात्वाऽभूता भवन्ति ” “ वेदाहमेत पुरुष महान्तम् आदित्यवर्णे तमस, पर-
 स्तात् । तमेव विदिन्वाऽतिमृत्युमेति नान्य पन्थाविद्यतेऽयनाय । ” इत्यादि श्रुति ।

स्वयं तृष्टः सन्तुष्टेनान्यमानसः । आत्मन्येव सुतृप्तोऽसौ योगस्त-
स्य प्रसिध्यति ॥ ५५ ॥ सुप्तोऽपि योगयुक्तः स्याज्जाग्रच्चापि वि-
शेषतः । ईदृक्चेष्टः स्मृतः श्रेष्ठो गरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम् ॥ ५६ ॥
इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां ब्रह्मोपासनावर्णन नाम अष्टमोऽध्यायः ।

नवमोऽध्यायः ।

योगभेद-वर्णनम् ।

देव्युवाच । योगीश्वर पते योगिन् सर्वशास्त्रविशारद । विस्त-
रेण श्रुतं त्वत्तः क्रियायोगसुकौशलम् ॥ १ ॥ येनोपायेन वि-
चरन् देही ब्रह्ममयो भवेत् । इदानीं श्रोतुमिच्छामि योगभेदं
तमुत्तमम् ॥ २ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । मन्त्रयोगो लयश्चैव
राजयोगो हठस्तथा । योगश्चतुर्विधः प्रोक्तो योगिभिस्तत्त्वदर्शि-
भिः ॥ ३ ॥ कार्यं यद् विभाव्यते किमपि तत् स्पन्देन सव्या-
पकम् स्पन्दश्चापि तथा जगत्सुविदितः शब्दान्वयी सर्वदा ।
सृष्टिश्चैव तथादिमाकृतिविशेषत्वादभूत्स्पन्दिनी शब्दश्चाविरभू-
त्तदा प्रणव इत्योङ्काररूपः शिवः ॥ ४ ॥ साम्यस्थप्रकृतेर्यथैव
विदितः शब्दो महानोमिति ब्रह्मादित्रितयात्मकस्य परमं रूपं

१ तन्त्रसमूहेषु संहितासमूहेषु चार्षेषु योगसाधनचतुष्टयमत्रोल्लिखितमविभक्तरूपेण वर्णितमिदं ॥ पुरा काले सविभक्ततया प्रदर्शनस्य योगानां प्रयोजनाभावात् एवासीत् इति तत्र हेतुः । वर्तमानदेशकालपान्त्रानुसारेण तु लोककल्याणार्थं ग्रन्थकारेण पृथग्विभक्ततया प्रदर्शितस्य तस्यैव योगचतुष्टयस्य स्वप्रणीतमन्त्रयोगसंहिता, हठयोगसंहिता, लययोगसंहिता, राजयोगसंहिताख्य ग्रन्थेषु विस्तृतं विवरणमिदं द्रष्टव्यम् । अथ च श्लोकः पूज्यपादश्रीयोगियाज्ञवल्क्यमहर्षे ।

शिवं ब्रह्मणः । वैषम्ये प्रकृतेस्तथैव बहुधा शब्दाः श्रुताः का
 छतस्ते मन्त्राः समुपासनार्थमभवन् बीजानि नाम्ना तथा ॥ ५ ॥
 जगति भवति सृष्टिः पञ्चभूतात्मिका यच्चदिह निसिद्धसृष्टिः प-
 पञ्चभागे विभक्ता । श्रुतिरपि विधिरूपेणादिशन्तीह पञ्च विविध
 विहितपूजारीतिभेदान् जनानाम् ॥ ६ ॥ प्रकृतिमिहजनानां स
 म्यरीक्ष्य प्रवृत्तिं गुरुरिह यदि दद्यान्मन्त्रशिक्षां यथावत् । रुचि
 समुचितदेवोपासनामादिशेद्वा व्रजति लघु स शिष्यो मोहपारं
 मुमुक्षुः ॥ ७ ॥ आचारो न हि विपते किमपि वा रूपं परब्रह्म
 णः रूपस्तत्परिकल्प्यते बुधगणैः किम्वा जगद्रूपिणः । ध्याय
 त्तिर्निजबुद्धिमार्गचलितैर्देवैः परं रूपिणम्मन्त्रं वा सततं जपन्नि
 रिह तैर्मुक्तिः परा लभ्यते ॥ ८ ॥ नमसोऽधिपतिर्विष्णुरन्नेवैव
 महेश्वरी । वायोः सूर्यः सितेरीशो जीवनस्य गणाधिपः ॥ ९ ॥
 मन्त्रार्थं मन्त्रचैतन्यं सिद्धमन्त्रं विशेषतः । अनुकूलं देवभारं गु-
 रुवाक्येन लभ्यते ॥ १० ॥ दिक्शुद्धिः स्थानशुद्धिश्च वपुषश्चासनस्य
 च । शुद्धिश्चान्तरशुद्धिश्च पञ्चेताः शुद्धयः स्मृताः ॥ ११ ॥ अंस
 नावाहने मुद्रा न्यासो यागोऽप्यथापरः । हवनं मार्जनं चैव त
 र्पणं बहिरैव च ॥ १२ ॥ पूजा चापि जपश्चापि अथ ध्यानं त
 थापरम् । उपासकृत्पादयो ज्ञेते साधने नियमा यताः ॥ १३ ॥
 योगोऽयं परिकल्प्यते ऋग्यजुतः सम्मन्त्रयोगः स्थिरो योगः कर्मसु
 कोशलं निगदितः शास्त्रेषु विद्वद्भिरः । ध्यायन् रूपविबर्जितस्य
 निसिद्धाधारस्य रूपं शुभं देही भक्तिरतः प्रयाति परमां मुक्तिं
 शिवोपासकः ॥ १४ ॥ शोचनं दृढता चैव स्वैर्ष्यं धर्मश्च लाघवम् ।

१ प्रयत्नप्रगतिमत्रबोधिर्माहितास्यच्छास्त्रपदान्नेतामि । २ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे । ३ शुद्धयपेता योगसमर्पणतत्रस्था । ४ आत्मनादि । ५ निष्कम्बः किञ्चात्तरवारीभित्तोत्तर । ६ पत्तयेव मन्त्रबोधास्य संक्षिप्तं निरवयवम् । अथ एव प्रणामां संक्षिप्तं मन्त्रां संक-
 ल्पन्ता मन्त्राणां संकल्पवि कर्माणि संकल्प्यते मन्त्रात्रायते मन्त्र मन्त्रबोधि ध्याने
 उपपन्नं च 'मन्त्रोऽयं वाचकः " सर्वेकमेव मन्त्राणाम् " इत्यादि श्रुतिः ।

प्रत्यक्षश्च निर्लिप्तश्च हठस्य सप्तसाधनम् ॥ १५ ॥ षट्कर्मणा
 शोधनश्च आसनेन भवेद्दृढम् । मुद्रया स्थिरता चैव प्रत्याहारेण
 धीरता ॥ १६ ॥ प्राणायामाल्लाघवश्च ध्यानात्प्रत्यक्षमात्मनः ।
 समाधिना निर्लिप्तश्च मुक्तिरेव न संशयः ॥ १७ ॥ धौतिर्वस्ति-
 स्तथा नेतिर्लौलिकी त्राटकं तथा । कपालभातिश्चैतानि षट् क-
 र्माणि समाचरेत् ॥ १८ ॥ सिद्धं पद्मं तथा भद्रं मुक्तं वज्रं च
 स्वस्तिकम् । सिंहश्च गोमुखं वीरं धनुरासनमेव च ॥ १९ ॥ मृतं
 गुप्तं तथा मात्स्यं मत्स्येन्द्रासनमेव च । गोरक्षं पश्चिमोत्तानमुत्कटं
 सङ्कटन्तथा ॥ २० ॥ मायूरं कुक्कुटं कूर्मं तथा चोत्तानकूर्मकम् ।
 उत्तानमण्डकं वृक्षं मण्डुकं गरुडं वृषम् ॥ २१ ॥ शलभं मकरं
 चोष्ट्रं भुजङ्गं योगनामकम् । द्वात्रिंशदासनानीह हठे सिद्धिप्रदा-
 नि वै ॥ २२ ॥ सहितः सूर्यभेदश्च उज्जायी शीतली तथा । भ-
 स्त्रिका भ्रामरी मूर्च्छा केवली चाष्ट कुम्भकाः ॥ २३ ॥ महामुद्रा
 नभोमुद्रा उड्डीयानं जलन्धरम् । मूलबन्धं महाबन्धं महावेधश्च
 खेचरी ॥ २४ ॥ विपरीतकरी योनिर्वज्जोली शक्तिचालिनी । ता-
 डागी माण्डुकी मुद्रा शाम्भवी पञ्चधारणा ॥ २५ ॥ अश्विनी पा-
 शिनी काकी मातङ्गी च भुजङ्गिनी । पञ्चविंशति मुद्राश्च सिद्धि-
 दाश्चेह योगिनाम् ॥ २६ ॥ प्राणापानौ नादविन्दू जीवात्मपर-
 मेश्वरौ । मिलित्वा घटते यस्मात्तस्माद्वै घट उच्यते ॥ २७ ॥ आ-
 मकुम्भमिवाम्भस्थो जीर्यमाणस्सदा घटः । योगानलेन संदह्य
 घटशुद्धिं समाचरेत् ॥ २८ ॥ शरीरं द्विविधं प्रोक्तं स्थूलं सूक्ष्मं पृ-
 थक् स्मृतम् । स्थूलसाधनमुख्यन्तु हठयोगं बुधा विदुः ॥ २९ ॥
 अभ्यासात्कादिवर्णानां यथाशास्त्राणि बोधयेत् । हठयोगं समा-

१ श्रीघेरण्डसहितावचनानीमानि । २ कुम्भका हठयोगप्राणायामभेदाः । ३ एषैव हठयो-
 गस्य स्थूला विवृत्तिः । इदं च वचनद्वयं विशेषलक्षणात्मकं श्रीमत्पूज्यचरणमहर्षिमारद्वाजस्य ।
 अत एव “हठचित्तसो जयम्” “हठेन लभ्यते शान्ति” इत्यादि श्रुतिः ।

साध्य तत्त्वज्ञानं हि लभ्यते ॥ ३० ॥ विन्दुः शिवो रजः शक्तिरु-
 भयोर्मेलनास्त्वयम् । सुप्रभूतानि जायन्ते स्वशक्त्या जडरूपया
 ॥ ३१ ॥ देहेऽस्मिन्वर्ण्यते मेरुः सप्तद्वीपसमन्वितः । सरितः सा-
 गराः शैलाः क्षेत्राणि क्षेत्रपालकाः ॥ ३२ ॥ भ्रमर्यो मुनयः सर्वे
 नक्षत्राणि ग्रहास्तथा । पुण्यसीर्यानि पीठानि वर्तन्ते पीठदेवताः
 ॥ ३३ ॥ सृष्टिर्लोकसंसारो भ्रमस्तो शशिभास्वरौ । नभो वायुश्च
 धृतिश्च जलं पृथ्वी तथैव च ॥ ३४ ॥ त्रैलोक्ये यानि भूतानि ता-
 नि सर्वाणि देवतः । समष्टिव्यष्टिरूपेण ब्रह्माण्डः पिण्ड उच्यते
 ॥ ३५ ॥ मेरुं संवष्ट्य सर्वत्र व्यवहारः प्रवर्तते । जानाति यः स-
 र्वमिदं स योगी नात्र संशयः ॥ ३६ ॥ गुदाक्षु हृष्यकुलादूर्ध्वं मे-
 रूक्षु हृष्यकुलादधः । चतुर्मुखविस्तारमाधारं वर्तते समम् ॥ ३७ ॥
 तस्मिन्नाधारपायोजे कर्णिका शोभिता तु या । त्रिकोणा वर्तते
 योनिः सर्वतन्त्रेषु गोपिता ॥ ३८ ॥ तत्र विष्णुललाकारा कुण्डली
 परदेवता । सार्द्धत्रिवारा कुटिला सुपुत्रामार्गसंस्थिता ॥ ३९ ॥
 जगत्संसष्टिरूपा सा निर्मणि सततोपता । वाचा वाचा च वाग्-
 देवी सदा देवेर्नमस्कृता ॥ ४० ॥ पदचक्रं षोडशाक्षरं ह्रिलक्ष्यं
 व्योमपञ्चकम् । स्वदेहे मे न जानन्ति कथं सिध्यन्ति योगिनः
 ॥ ४१ ॥ इडापिङ्गलयोर्मध्ये सुपुत्रा या भवेत्सङ्गु । पदस्थाने चैव
 पदं शक्तिं पदचक्रं योगिनो विदुः ॥ ४२ ॥ पदचक्रपरिभेदेन कुण्ड-
 लिनीलयो भवेत् । यदा विज्ञायतेऽलण्डज्ञानरूपी निरञ्जनः ॥ ४३ ॥
 उदाटयेत्कपाटं तु यथा कुञ्जिकया स्यात् । कुण्डलिण्या तया
 योगी मोक्षद्वारं विभेदयेत् ॥ ४४ ॥ ह्रिदलोर्ध्वं दिव्यरूपं सहस्रारं
 सरोरुहम् । ब्रह्माण्डाख्यस्य देहस्य बाह्ये विद्यते मुक्तिदम् ॥ ४५ ॥
 कैलासो नाम सर्वत्र महेशो यत्र तिष्ठति । नकुलाख्यो बिलासी
 च सप्तवृद्धिविर्जितः ॥ ४६ ॥ अत्र कुण्डलिनीशक्तिर्लक्ष्यं
 याति कुलाभिधा । तदा पदविधा सृष्टिर्लभ्यते परमात्मनि ॥ ४७ ॥

येन मार्गेण गन्तव्यं ब्रह्मस्थानं निरामयम् । मुक्तिप्रदं मोक्षद्वारं
 ब्रह्मरन्ध्रं तदुच्यते ॥ ४८ ॥ कन्दोर्ध्वं कुण्डली शक्तिः सुप्ता मो-
 क्षाय योगिनाम् । बन्धाय च विमूढानां यस्तां वेत्ति स योग-
 वित् ॥ ४९ ॥ शिवे शक्तिर्लयं याति लययोगो भवेत्ध्रुवम् । सा
 शक्तिश्चालिता येन स मुक्तो नात्र संशयः ॥ ५० ॥ मन्त्रो हठो
 लयो राजो योगोऽयं मुक्तिदः क्रमात् । राजत्वात्सर्वयोगानां राज-
 योग इति स्मृतः ॥ ५१ ॥ नादबिन्दुसहस्राणि जीवकोटिश-
 तानि च । सर्व्वश्च भस्मनिर्भूतं यत्र देवो निरञ्जनः ॥ ५२ ॥ अहं
 ब्रह्मेति नियतो मोक्षहेतुर्महात्मनाम् । दृश्यन्ते दृशि रूपाणि ग-
 गनं भाति निर्मलम् ॥ ५३ ॥ सकलं निष्कलं सूक्ष्मं मोक्षद्वार-
 विनिर्गतम् । अहमित्यक्षरं ब्रह्म परमं विष्णुमव्ययम् ॥ ५४ ॥ “अहमे
 कमिदं सर्व्वं” इति पश्येत्परं सुखम् । दृश्यते तत्स्वगाकारं स्वगा-
 कारं विचिन्तयेत् ॥ ५५ ॥ राजन्त दीप्यमानं तं परमात्मानमव्ययम् ।
 प्रापयेद्देहिनां यस्तु राजयोगः स कीर्तितः ॥ ५६ ॥ यथा धर्मो हि व-

१ लययोगस्यैतदेव सारतो व्याख्यानम् । तत्रेषु श्रीमद्भगवत शिवस्य तथा श्रीमद्भ-
 गवतो दत्तात्रेयस्येमानि वचनानि लब्धानि अत एव “ तस्मिन्नेव लय यान्ति ” । “ ते लय
 यान्ति तत्रैव ” इत्यादि कु० श्रु० । २ ज्ञानभाष्यतन्त्रम् । ३ श्रीमद्भगवतो वेदव्यासस्येमानि
 वचनानि । अत एव “ यथैव विश्वं मृदयोपलिप्तं तेजोमयं प्राजते तत्सुधान्तम् । तद्वा-
 त्मतत्वं प्रसमीक्ष्य देही एकं कृतार्थो भवते वीतशोकः ॥ यदात्मतत्वेन तु ब्रह्मतत्वं दीपोपमेनेह
 युक्तं प्रपश्येत् । अजं ध्रुवं सर्व्वतर्वां विशुद्धं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्व्वपाशैः ” ॥ इत्यादि श्रुतिः ॥
 ४ राजयोगस्य साक्षिणा विवृतिः प्रदर्श्यते अत एव “ राजविद्या राजगुह्य ” इत्यादि
 श्रुतिः । साधकानां प्रथमाधिकारो मन्त्रयोगः, हठयोगो द्वितीयः, तृतीयस्तु समाधिकतमो ज्ञ-
 तिविधायकतया प्रशस्तो लययोग इति शास्त्रेषु कथ्यते । त्रयाणामेवैतेषां योगमार्गाणां
 साधकाश्चरमावस्थायां राजयोगोचितज्ञानभूमौ समवतरन्ति । क्रियायोगनाम्ना प्रसिद्धान्त्रया-
 णामेवैतेषां योगसाधनमार्गाणामन्तिमलक्ष्यतया प्रसिद्धम् राजयोगाद्भजातमेव विचारप्रधान-
 साध्ययोग इति नाम्ना परिगीयते । निसर्गत एव प्रकृतिः सप्तधा विभक्ता । तथा हि व्याह-
 तिर्वर्णस्वरधातुरत्नदिनादीनां प्रकृतिपरिणामवशात्सप्तधा विभागोऽपि प्रकृतिस्वभावजात एव
 भवति । एतन्नियमानुसारेणैव मनुष्याणां ज्ञानमपि सप्तविधमेव कथ्यते । योगशास्त्रेषु तस्य
 सप्तविधज्ञानस्य विस्तृतं वर्णनं परिदृश्यते । वैदिकसिद्धान्तस्य नेत्ररूपवेदानुसूक्तदर्शनशा-

णीनां चतुर्णामेव नित्यशः । अनुकूलो भवेदेव सदाचारस्य पालने
 ॥५७॥ चतुराश्रमधर्मश्च यथा स्वात्मसमुन्नतेः । भवेदेवानुकूलो वै
 सर्वदेव शुचिघ्नते ॥५८॥ तथा मुक्तिपदप्राप्तौ साधनानां चतुष्टयम् ।
 योगोक्तानां भवेदाशु परमं हितसाधनम् ॥५९॥ चतुर्वर्तेषु योगेषु
 राजयोगः परात्परः । स एव चरमो लक्ष्यः साधनानामशेषतः
 ॥ ६० ॥ त्वञ्चैव शुचिचारिभ्रे राजयोगे परोचये । स्थिरलक्ष्या
 स्थिरध्याना स्थिरबुद्धिर्भवानवे ॥ ६१ ॥ वेद्युवाच । चतुर्णां यो
 गमार्गाणां विद्वाने निपुण प्रभो । ससेपतश्चतुर्णां हि योगानां कृ-
 पया तव ॥ ६२ ॥ लक्षणानि श्रुत्वानीह सांप्रतं कृपया वद । रा-
 जयोगस्य येत्या हि श्रेष्ठा ये चाधिकारिणः ॥ ६३ ॥ श्रीश्रीमधु-
 सूदन उवाच । सदाचारे सुसंपूर्णे धीर्यान्देवि धार्मिकः । साधको
 ब्रह्मसद्भावराजयोगाप्तिमाशु वै ॥ ६४ ॥ अश्रुते तव भव्याभं त
 क्लृप्तापि वदाम्यहम् । येष्वशुचिभयं नास्ति परलोकभयं न वै ।
 नामिषेषु प्रसंगोऽस्ति न प्रियेष्वपि येषु च ॥ ६५ ॥ शिष्टाचारः प्रियो
 येषु दमो येषु प्रतिष्ठितः । सुखं दुःखं समं येषां सत्यं येषां प-
 रायणम् ॥ ६६ ॥ दातारो न ग्रहीवारो दयाधृतिवृद्धवा । पितृ-
 देवादिधेयाश्च नित्योपुक्तास्तथैव च ॥ ६७ ॥ सर्वोपकारिणो धीराः
 सर्वधर्मानुपालकाः । सर्वभूतहिताश्चैव सर्वदेयाश्च बल्लभे ॥ ६८ ॥

—आदि च सप्तधा विभक्तानि । तत्र पञ्चार्थप्रत्ययविशिष्टा न्यायवैशिष्ट्यानि साधनप्रवचनसम्-
 भिन्नी च योगसंज्ञके वैदिककर्मोपासनाज्ञानविभागप्रतिभासाधनानि च मीमांसामतिवेदान्ता
 इति सतिवास्तिकदार्शनिके जगत्प्रसिद्धानि । मनुष्याणां स्वभावादिदृष्टतद्विध्यानेत्रकार्यवत्त्वा-
 दस्तिमात्रस्वात्मस्वरूपस्य राजयोगस्य सम्पन्नेत्येतन्मतेन पूज्यतमीमं हर्षिमिश्रिष्टादस्तिमि ते
 तानि समविधाने दर्शनसामान्यानि व्याख्यातिकादिज्ञानानि जगन्ति प्रकटितानि । ज्ञानोक्तसि
 क्षमेन प्रकटितवेदान्तप्रतिपाद्यज्ञानरूपो राजयोगः सर्वसाधनानां चरमदीप्तेति सर्ववेदसि-
 द्धान्तः एतद्विस्तारं वर्तमानवेदकाकपात्रानुसारेण तु लोककल्याणार्थं प्रत्यक्षरेण पृथग्विमतम्
 तथा स्वतंत्रज्ञानभूमिप्रदर्शकस्य तस्यैव सत्त्वर्तनस्य स्वधर्मीतिप्रमाणमीवनामकसत्त्वसं-
 नमन्यप्रत्यये इत्यर्थः ।

१ कतः स्थितप्रज्ञानुबन्धनव्यतिथिरिति अत एव तेषां परलोकविषयकमपि न्ये नास्ति
 इत्युक्तस्याप्येवमेवमस्ति इति भावः ।

न ते चालयितुं शक्या धर्मव्यापारकारिणः । न तेषां भिद्यते
वृत्तं यत्पुरा साधुभिः कृतम् ॥ ६९ ॥ न त्रासिनो न चपला न
रौद्राः सत्पथे स्थिताः । ते सेव्याः साधुभिर्नित्यं येष्वहिंसा प्र-
तिष्ठिता ॥ ७० ॥ कामक्रोधव्यपेता ये निर्ममा निरहंकृताः । सु-
व्रताः स्थिरमर्यादाः क्षमाशौचरतास्तथा ॥ ७१ ॥ न धनार्थ य-
शोर्थ वा धर्मस्तेषां मनोरमे । अवश्यं कार्य इत्येव शरीरस्य क्रि-
यास्तथा ॥ ७२ ॥ न भयं क्रोधचापल्ये न शोकस्तेषु विद्यते ।
न धर्मध्वजिनश्चैव न गुह्यं कं चिदास्थिताः ॥ ७३ ॥ ये न हृष्यन्ति
लाभेषु नालाभेषु व्यथन्ति च । वैराग्यभक्तिसंपन्नाः सत्त्वस्थाः
समदर्शिनः ॥ ७४ ॥ लाभालाभौ सुखदुःखे च देवे प्रियाप्रिये
मरणं जीवितं च । समानि येषां स्थिरविक्रमाणां बुभुत्सतां
सत्त्वपथे स्थितानाम् ॥ ७५ ॥ धर्मप्रियांस्तान् सुमहानुभावान् दान्ता
प्रमत्ता च समर्चयेथाः । दैवान्सर्वे गुणवन्तो भवन्ति शुभेऽ-
शुभा वाक्प्रलापास्तथान्ये ॥ ७६ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसहितायां योगभेदवर्णन नाम नवमोऽध्यायः ।

दशमोऽध्यायः ।

यमनियमवर्णनम् ।

देव्युवाच । मुनीनां परमाराध्य श्रेष्ठं तत्त्वं गुरोर्गुरो । प्रज्ञातं
सर्वशास्त्राणां योगानां साधनस्य च ॥ १ ॥ अधुना ब्रूहि तत्त्व-
ज्ञं योगं सर्वांगसुन्दरम् । येन यास्यामि निर्व्वाणं कर्मणो मो-
क्षमव्ययम् ॥ २ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन उवाच ॥ आरोहति यथा

१ अन्ये मूढानां वाक्प्रलापा अशुभा । इति श्रीमत्पूज्यपादभगवत कृष्णद्वैपायनवेद-
व्यासस्य महाभारते शान्तिपर्वणि ।

सौख्यं प्राप्तादस्योन्नतं शृणु । सोपानपङ्क्तिमारुह्य ऋमशो यत्न-
तो नरः ॥ ३ ॥ तथाष्टौ साधयन्महान्यस्य योगस्य साधकः ।
ईशभक्तिप्रियायोगेनेषुष्यं लभतेजसा ॥ ४ ॥ पुरासीदात्मव-
त्स्वधो यादवल्क्यो महाभुनिः । वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो विद्वाने परि-
निष्ठितः ॥ ५ ॥ तपस्वी विजितामित्रो ऋषीणामुग्रदीप्तिमान् ।
सदा शास्तः सदानन्दः करुणामृतसागरः ॥ ६ ॥ त्रिकालज्ञो
जितात्मा च विषाना पारदृक् सुधीः । वयोवृद्ध शीलवृद्धो
ज्ञानवृद्धश्च संयमी ॥ ७ ॥ सर्वेषां हितसंस्पर्धा योगे च परि-
निष्ठितः । मितमुद्गुर्धर्मात् धर्म्मो योगीन्द्रो योगिवल्लभः ॥ ८ ॥
गुणज्ञः सर्ववन्तूनां गुणानामास्पदं महत् । ब्रह्मतेजोलसत्कान्ति-
र्गतक्लाव्तिः सदाशयः ॥ ९ ॥ यत्पुरा तस्य विपर्येयं स्वपद्मादि-
निःसृतम् । तत्रैव संप्रवक्ष्यामि योगतत्त्वमनुत्तमम् ॥ १० ॥
नरः संस्कारशुद्धो हि धर्म्मोऽपदवीमियात् । शीघ्रं धर्म्मधिकारे-
ण योगप्राप्तिं प्रजायते ॥ ११ ॥ प्रधानो धर्म्मसंस्कारो साधन-
स्याश्रयो मतो । आर्यतापितथार्याणां संस्कारेरेव संस्थिता ॥ १२ ॥
नवद्वारं पुरं पुण्यमेवैर्भविः समन्वितम् । व्याप्य शोते महाना

१ क्रियायोगस्याङ्गयोगेऽपि कथं रूप इति सोऽप्युपासनाचार्यमतेभूतः सन्तमाशावा-
त्सर्गसंक्रमेणैव फलमुपायत इति भक्तियोगाङ्गयोगेणैवामिनीयत इति बोध्यम् ।
२ अत एव "संस्कारा निवृत्ता एते ब्रह्मणस्व निवेष्टा । पंचवर्तितसि संस्कारे संस्कृता ये
द्विगताश्च ॥ ते पञ्चिनाश्च योग्याः स्तु साङ्गेषु सुचिन्ताः " इति पूज्यपादमहर्षिर्निदि-
ष्टि । " गर्माशान्पुंसकर्मसीमातो जपन जपन कर्मनामकरणाचार्यप्रवृत्तौ चैवोपनयनादि चारु-
वेदकृतानि कानि सङ्घर्षमचारिणीसंयोगः पंच महाव्याघ्राः । अङ्गश्च पार्ष्ण्यमाह्वं आनय्यात्प्र-
ह्वानी वैष्णवाभ्युद्वीष्टि सप्त पात्रमयसंस्थाः अग्न्यायेकमग्निद्वैत्रं दर्शनमस्तौ चतुर्मासा-
न्याय्यवेदिर्निर्गुणसुखः सौत्राग्रणीति सप्त इति पञ्चसंस्थाः अग्निहोमोऽब्रह्महोम च
वन्द्यः केवलीराजनेवोऽतिरात्रोऽशोभन इति सप्तसोमयज्ञसंस्थाः इत्येते चारुसंस्तंस्करा
महाभक्तगुणोद्भाः सर्वभूतेषु इति तिरस्कारादौ कथमन्यतो माह्व्यमयसंस्थाः कथं
वर्तते चारुसंस्तंस्करा महाभक्तगुणाश्च स ब्रह्मणः सङ्गुण्यमाप्नोति " इति पूज्यपाद-
महर्षिर्निदिष्टम् ।

त्मा तस्मात्पुरुष उच्यते ॥ १३ ॥ अजरः सोऽमरश्चैव व्यक्ताऽ-
 व्यक्तोपदेशवान् । व्यापकः सगुणः सूक्ष्मः सर्वभूतगुणाश्रयः
 ॥ १४ ॥ यथा दीपः प्रकाशात्मा ज्हस्वो वा यदि वा महान् ।
 ज्ञानात्मानं तथा विद्यात्पुरुषं सर्वजंतुषु ॥ १५ ॥ श्रोत्रं वेदयते
 वेद्यं स शृणोति स पश्यति । कारणं तस्य देहोऽयं स कर्ता सर्व-
 कर्मणाम् ॥ १६ ॥ अग्निर्दारुगतो यद्वह्निर्दे दारौ न दृश्यते ।
 तथैवात्मा शरीरस्थो योगेनैवानुदृश्यते ॥ १७ ॥ अग्निर्यथा ह्यु-
 पायेन मथित्वा दारु दृश्यते । तथैवात्मा शरीरस्थो योगेनैवात्र
 दृश्यते ॥ १८ ॥ तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽ-
 धिकः । कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगे स्थिरा भव ॥ १९ ॥
 यमश्च नियमश्चैव आसनञ्च तथैव च । प्राणायामस्तथा देवि !
 प्रत्याहारश्च धारणा ॥ २० ॥ ध्यानं समाधिरेतानि योगाङ्गानि
 वरानने । यमश्च नियमश्चैव दशधा सुप्रकीर्तितः ॥ २१ ॥ आ-
 सनान्युत्तमान्यष्टौ त्रयं तेषूत्तमोत्तमम् । प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तः
 प्रत्याहारश्च पञ्चधा ॥ २२ ॥ धारणा पञ्चधा प्रोक्ता ध्यानं षोढा
 प्रकीर्तितम् । त्रयस्तेषूत्तमाः प्रोक्ताः समाधेस्त्वेकरूपता । बहु-
 धा के चिदिच्छन्ति विस्तरेण पृथक् शृणु ॥ २३ ॥ अहिंसा स-
 त्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयार्जवम् । क्षमा धृतिर्मिताहारः शौच-
 न्त्वेते यमा दश ॥ २४ ॥ कर्मणा मनसा वाचा सर्वभूतेषु स-

१ जीवात्मपरमात्मनोरेकरूपोपलब्धिरूपमुक्तिपदलाभोपयोगिनो यावत् सत्पुरुषार्थ-
 सक्तिरूपतया शास्त्रादिषु वर्णिता सर्वमेव तत्कर्मकौशलजात योग इति नाम्ना कथ्यते ।
 जीवानां स्वोक्तार्थक्रमेणानुष्ठितक्रियापरंपराणां मेदविचारेण ते च पुरुषार्थसमूहा भागैरष्टभि-
 र्योगाङ्गनामभि सम्बिविक्ता । सगुणनिर्गुणोपासनादिषु च परस्परविभिन्नक्रियाश्चैतदष्टाङ्गयो-
 गक्रमपारपर्यवशाद्रेदमुपयन्ति । साधनविशेषस्याङ्गविशेषे मुख्यगौणतया सिद्धाचार्ये क्वचि-
 त्समुपदिष्टेऽपि सर्वे एव योगाङ्गसमूहो मुख्यगौणतया सर्वविधेष्वेव साधनेष्वन्तर्भवति । अत
 एव “ योग कर्मसुकौशलम् ” इति च भगवद्वाक्यम् “ अष्टाङ्गो योग उच्यते ”
 “ अष्टाङ्ग इत्युच्यते योग ” इत्यादि श्रुति ।

र्वदा । अक्षेयजनने प्रोक्तमहिंसात्वेन योनिभिः ॥ २५ ॥ सत्त्वे
 सूतद्वितं प्रोक्ते न यथार्थमिमाषणम् ॥ २६ ॥ कर्मणा मनसा
 वाचा परब्रह्मेषु निःस्पृहा । अस्तेयमिति सम्प्रोक्तमृषिभिस्तैश्च
 दर्शितम् ॥ २७ ॥ कर्मणा मनसा वाचा सर्वव्याप्यासु सर्वदा ।
 सर्वत्र मधुनत्यागो ब्रह्मचर्यं प्रवर्तये ॥ २८ ॥ ब्रह्मचर्यमि-
 मस्यानां यतीनां नैष्ठिकस्य च । ब्रह्मचर्यंश्च सत्प्रोक्तं तथैवा-
 प्यवाशिनाम् ॥ २९ ॥ कृतावृत्तौ स्वदारेषु सङ्गतिर्या विधानतः ।
 ब्रह्मचर्यं तदप्युक्तं गृहस्थाश्रमवाशिनाम् ॥ ३० ॥ राक्षसेषु गृ-
 हस्थस्य ब्रह्मचर्यं प्रकीर्तितम् । विशां वृषिब्रह्मण्येव केचिदि-
 ष्ठान्ति पण्डिताः ॥ ३१ ॥ शुश्रूषेव तु शुश्रूष्य ब्रह्मचर्यं प्रकी-
 र्तितम् । शुश्रूषा या गुरो नित्यं ब्रह्मचर्यमुदाहृतम् ॥ ३२ ॥
 गुरवः पञ्च सर्वेषां चतुर्णां श्रुतिषोदिताः । माता पिता तथा
 चाचार्यः मातुलः स्वश्वरस्तथा ॥ ३३ ॥ तेषां मुख्यतमस्तथैव प्रोक्त-
 आचार्यः पितरौ तथा । तेषां मुख्यतमस्तथैव आचार्यः परमा-
 र्थवित् ॥ ३४ ॥ तमेव ब्रह्मविद्यैर्ब्रह्म नित्यकर्मपरायणम् ।
 शुश्रूषयार्थयेन्नित्यं तुष्टो अत्येन वा गुरुः ॥ ३५ ॥ दया मू-
 र्खेषु सर्वेषु सर्वत्रानुग्रहः स्पृहा । विहितेषु तदभ्येषु मनो-
 बाह्याकर्मणा ॥ ३६ ॥ प्रयुक्तो वा निवृत्तो वा एकस्मिन्पत्न्यर्था-
 यम् ॥ ३७ ॥ प्रियाप्रियेषु सर्वेषु समत्वं यच्छरीरिणाम् । समा-
 सेवेति विद्वद्भिर्गदिता वेदगोदिभिः ॥ ३८ ॥ अर्घदानौ च न

१ अत एव सा हिंसाऽसर्वसूतप्रति " इत्यादि श्रुतिः । २ अत एव सर्वं नर-
 चक्षुः शब्दादि ब्रह्म तन्मयं " तेन तन्मेव अनुसृज्य " इत्यादि श्रुतिः । ३ अत एव
 अस्तेयमसत्त्वं ब्रह्मचर्यं विधिना " इत्यादि श्रुतिः । ४ अत एव सर्वेन ब्रह्मव्याप्य-
 त्वेन ब्रह्मा ब्रह्मचर्यं शरीरेण ब्रह्मचर्येन निबध्य " ब्रह्मचर्यमहिंसा चापरेष्वर्थे च सत्त्वं च
 इत्यादि श्रुतिः । ५ अत एव " एतन्मयं सिद्धिर्ब्रह्म दानं इत्यादि " इत्यादि श्रुतिः ।
 ६ अत एव " वरापौत्राणां चार्थकर्महिंसा " इत्यादि श्रुतिः । ७ अत एव " ह्यमा सर्व-
 दमं त्रयो वर्गस्तथा " इत्यादि श्रुतिः ।

न्धूनां वियोगे चापि सम्पदि । भूयः प्राप्तौ च सर्वत्र चित्तस्य
 स्थापनं धृतिः ॥ ३९ ॥ अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्य-
 वासिनाम् । द्वात्रिंशद्वि गृहस्थस्य यथेष्टं ब्रह्मचारिणाम् ॥ ४० ॥
 तेषामयं मिताहारस्त्वन्येषामल्पभोजनम् ॥ ४१ ॥ शौचं तु
 द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाम्यन्तरन्तथा । मृज्जलाम्यां स्मृतं बाह्यं
 मनःशुद्धिस्तथान्तरम् ॥ ४२ ॥ मनःशुद्धिश्च विज्ञेया धर्मणा-
 ध्यात्मविद्यया । अध्यात्मविद्या धर्मश्च पित्राचार्येण चानघे
 ॥ ४३ ॥ तस्मात्सर्वेषु कालेषु सर्वैर्निःश्रेयसार्थिभिः । गुरवः
 श्रुतिसम्पन्ना मान्या वाङ्मनसादिभिः ॥ ४४ ॥ तपः सन्तोष-
 मास्तिक्यं दानमीश्वरपूजनम् । सिद्धान्तश्रवणञ्चैव हीर्मतिश्च
 जपो व्रतम् ॥ ४५ ॥ एते च नियमाः प्रोक्तास्तौश्च सर्वान् पृ-
 थक् शृणु ॥ ४६ ॥ विधिनोक्तेन मार्गेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ।
 शरीरशोषणं प्राहुस्तपसां तप उत्तमम् ॥ ४७ ॥ यदृच्छालाभतो
 नित्यं मनः पुंसो भवेदिति । या धीस्तामृषयः प्राहुः सन्तोषं
 सुखलक्षणम् ॥ ४८ ॥ धर्माधर्मेषु विश्वासो यस्तदास्तिक्यमु-
 च्यते ॥ ४९ ॥ न्यायार्जितं धनञ्चाल्पमन्यद्वा यत्प्रदीयते ।
 अर्थिम्यः श्रद्धया युक्तं दानमेतदुदाहृतम् ॥ ५० ॥ यः प्रसन्न-

१ अत एव “ बुद्धिर्धृति स्मृति प्रज्ञानम् ” इत्यादि श्रुतिः । २ अत एव “ मिताहारो
 जितेन्द्रिय ” इत्यादि श्रुतिः । ३ अत एव “ शौचमिन्द्रियनिग्रह ” इत्यादि श्रुतिः ।
 ४ तपोदानसम्बन्धीय विस्तृत विवरणधर्मविज्ञाननामकाध्याये द्रष्टव्यम् । द्वयमेवैतद्धर्मसा-
 धनस्य स्थूलक्रियारूपेण निर्दिश्यते । स्थूलक्रियाधिकारप्राप्तेरनन्तरं च साधकोऽन्तस्तत्त्वसम्ब-
 न्धीयेषु सूक्ष्मरूपसाधनान्तरेषु भवत्यधिकारी । तपःशब्देनात्र शरीरक्रियाविशेषरूप-
 न्तपो विवक्षितम्, अत एव “ यो न क्लेशः स तप्यते तपः ” “ तेन सत्येन तेन तपसा
 ऋतुरस्मि ” “ तस्मै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा ” इत्यादि श्रुतिः । तथा च “ तपसो बहु-
 रूपस्य तैस्तेर्द्वा रैः प्रवर्तते । निवृत्त्या वर्तमानस्य तपो नानशनात्परम् ॥ ” इत्यादि श्रीमत्पूज्य-
 पादभगवान् वेदव्यास श्रीमहाभारते । ५ अत एव “ पर्याप्तिकामस्य कृतात्मनस्तु इहैव
 सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ” “ सन्तोष योगाभ्यासादवाप्नोति ” इत्यादि श्रुतिः । ६ अत एव
 “ श्रद्धया देयम् ” “ अश्रद्धयाऽदेयम् ” “ यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमम् ” इत्यादि श्रुतिः ।

स्वभावेन विष्णुं वा रुद्रमेव च । यथाशक्त्यर्थेन भक्त्या चैतदी-
श्वरपूजेनम् ॥ ५१॥ रागाद्यपेक्षं हृदयं वागवृष्टानृतादिभिः । हिं-
सादिरहितः काय एतदीश्वरपूजनम् ॥ ५२ ॥ सिद्धान्तश्रवणं
प्रोक्तं वेदान्तश्रवणं बुधैः । द्विजवत्सत्रियस्योक्तं सिद्धान्तश्रवणं
बुधैः ॥ ५३ ॥ विशाख के चिदिच्छन्ति शीलयुत्तवतां सताम् ।
शूद्राणाञ्च स्त्रियञ्चैव स्वधर्मस्तु तपस्विनाम् । सिद्धान्तश्रवणं
प्रोक्तं पुराणश्रवणं बुधैः ॥ ५४ ॥ वेदलौकिकमार्गेषु कुत्सितं
कर्म यद्भवेत् । तस्मिन् भवति या उज्जाहीस्तु सेवेति कीर्तितां
॥ ५५ ॥ विहितेषु च सर्वेषु श्रद्धा या सा र्मेतिर्भवेत् ॥ ५६ ॥
गुरुणा चोपदिष्टोऽपि वेदवाङ्मविवर्जितः । विधिनोक्तेन मार्गेण
मन्त्राम्यासो जपः स्मृतः ॥ ५७ ॥ अचीत्य वेदं सूत्रं वा पुराणं
सेवितासकम् । एतेष्वम्यसनं तस्य अम्यासेन जपः स्मृतः ॥ ५८ ॥
जपश्च द्विविधः प्रोक्तो वाचिको मानसस्तथा । वाचिकोपांशु उ-
च्येत्तु द्विविधः परिकीर्तितः ॥ ५९ ॥ मानसो मनसा ध्यानं भे-
दाद्भेदविध्यमास्थितः । उच्चेर्जपावुपांशुश्च सहस्रगुणमुच्यते ॥ ६० ॥

१ अत एव वक्तुं ते विष्णुवासा वरं कुरुष्वेति त्रिवर्णकं वज्रमाहे " वचस्पतिं
हवामहे " अर्चन्त्यर्च्यार्च्यः " हुतं देवी शरवमाह प्रपद्ये " ऐश्वर्यं वसव पूज्यात्
इत्यादि स्मृतिः । ऐश्वर्यजगुस्तथाह पुञ्जम् इति गीतोपनिषत् । " अर्चत आर्चत मित्र
मेकसोऽयर्चत । अर्चत पुत्रका वत पुरतः कण्ठ्यर्चत इति च स्मृतिः । २ अत एव " वे
दान्तविद्वान्तुमिदितार्था. ओतय्यो मन्त्रयो निदित्यासितय्य " इत्यादि स्मृतिः ।
३ अत एव " हीर्षीर्भिरिदोतसर्वं मम " " मार्त्तं हिरेण्यकम् " इत्यादि स्मृतिस्मृती ।
४ अत एव " भतिरुद्येव निमिषासिष्ठ-वेति यति मन्त्रो निमिषासे । इत्यादि स्मृतिः ।
५ ईश्वरपूजामन्त्रमन्त्रसम्बन्धीयाणोपदेसविषयाः समुद्योपासनामन्त्रबोमन्त्रकसूत्रे सम्बद्धं सव
र्णिताः । उपपासनाज्येन तत्सम्बन्धीयोत्कृष्टविधानुष्ठानमेव सिद्धाचार्यान्वयमभिप्रेतम् । त-
त्सम्बन्धविषयसम्बन्धविद्यायां बहिःपूज्यादिकन्तु निवमान्तर्गतं तस्यैव संवर्धितम् । नाम्नी-
श्वरोपासनायाः साकल्यन्तरं किमपि महर्षिभिराहै- समुपादिहम् ईश्वरोपासनाया विस्तारणा-
ह्वर्यक्रियादीनां इति प्रकृत्यते । तस्या एवोपासनायाः अन्तर्गुह्येति सत्यं नो निवमान्तर्गतक
मेव वर्णिताः अत एव " एतत्सुहृद्वाक्येभ्यः " सुसुहृद्वैति जगत् " इत्यादि स्मृतिः ।

मानसश्च तथोपांशोः सहस्रगुणमुच्यते । उच्चैर्जपश्च सर्वेषां य-
थोक्तफलदो भवेत् । नीचश्रुतो न चेत्सोऽपि श्रुतश्चेन्निष्फलो भ-
वेत् ॥ ६१ ॥ ऋषिं छन्दोऽधिदैवश्च ध्यायन्मन्त्रश्च सर्वदा ।
यत्तु मन्त्रं जपेद्देवि तदेव हि फलप्रदम् ॥ ६२ ॥ प्रसन्नगुरुणा
पूर्वमुपदिष्टमनुज्ञया । धर्मार्थकामसिद्धयर्थमुपायग्रहणं व्रतम्
॥ ६३ ॥ पूजाविधिं प्रशासद्भिर्भक्तिमार्गोपदेशकैः । आचार्यैर्व-
र्णिता देवि बहवो नियमा यमाः ॥ ६४ ॥ प्रधानतस्तु संक्षिप्य
वर्णिताः साम्प्रतं प्रिये । अङ्गरूपा स्तवार्थाय कियंतो नियमा
यमाः ॥ ६५ ॥ मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः । बंधाय
विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम् ॥ ६६ ॥ मनो हि द्विविधं
प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च । अशुद्धं कामसंकल्पं शुद्धं कामवि-
वर्जितम् ॥ ६७ ॥ यतो निर्विषयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते ।
तस्मान्निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणा ॥ ६८ ॥ नाऽयं जनः
स्यात्सुखदुःखहेतुर्न देवताऽऽत्मा ग्रहकर्मकालाः । मनः परं का-
रणमामनन्ति संसारचक्रं परिवर्तयेद्यत् ॥ ६९ ॥ दानं स्वधर्मो नि-
यमो यमश्च श्रुतानि कर्माणि च सद्गतानि । सर्वे मनोनिग्रहल-
क्षणांताः परो हि योगो मनसः समाधिः ॥ ७० ॥ मनो वशेऽन्ये
ह्यभवन्स्म देवा मनश्च नान्यस्य वशं समेति । भीष्मो हि देवः
सहस्रः सहीयान् युञ्ज्याद्वशे तं स हि देवदेवः ॥ ७१ ॥

इति श्रीश्रीमद्यसूदनसहिताया यमनियमवर्णनं नाम दशमोऽध्याय ।

१ साधनान्येतानि प्रायशो नियमान्तर्गतरूपेण वर्णितानि । सिद्धाचार्यास्तु के चिदाहार-
विहारसम्बन्धीयान् यावतीयानेवोत्कृष्टनियमान्योगोपयोगिनो नियमसाधनप्रस्तावे समनुष्ठेय-
तया निर्दिशन्ति । वस्तुतस्तु यमनियमसाधनैरेव साधको योगाभ्यामे सम्यगधिकार लभते ।
यमनियमाद्यनुष्ठानेन विशुद्धान्त करणो हि स योगाङ्गान्यपराणि शक्नोति समभ्यसितुम् ।
अत एव “ अथातो व्रतमीमासा ” “ अथ महाव्रतम् ” इत्यादि श्रुतिः । २ इति श्लोक-
त्रय श्रीमद्भागवते ।

एकादशोऽध्याय । आसनमुद्रावर्णनम् ।

श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । आसनाभ्यधुना वक्ष्ये कृणु देवि वरानने । दाडर्पकारीणि देहानां स्थिरसौख्यकराणि च ॥ १ ॥ स्वस्तिकं गोमुखं पद्मं धीरं सिंहासनं तथा । भद्रं मुक्तासनञ्चैव मयूरासनमेव च । तथैतेषां वरारोहे पृथग्वक्ष्यामि लक्ष्मणम् ॥ २ ॥ जानूर्ध्वोरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे । अशुकायः सुतासीनः स्वस्तिकं सत्प्रवक्ष्यते ॥ ३ ॥ सीवम्या बामतः पार्श्वे गुल्फौ निक्षिप्य पादयोः । सम्ये दक्षिणगुल्फम् दक्षिणे सम्यगुल्फकम् । एतच्च स्वस्तिकं प्रोक्तं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ४ ॥ सम्ये दक्षिणगुल्फम् पृष्ठपार्श्वे निवेशयेत् । दक्षिणेऽपि तथा सर्वं गोमुखं गोमुखं यथा ॥ ५ ॥ अङ्गुष्ठौ तु निबध्नीयस्तस्ताभ्यां म्युक्रमेण तु । ऊर्ध्वोरुपरि योगश्चे कृत्वा पादतले उभे ॥ ६ ॥ पद्मासनं भवेदेतत्सर्व्वेभामपि पूजितम् । एकं पादमयैकस्मिन्निभ्यस्योरुजि संस्थितः । इतरस्मिन्वचा चाम्यं वीरासनमुदाहृतम् ॥ ७ ॥ गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवम्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् । सम्ये दक्षिणगुल्फेन द-

१ अत एव "स्थिरसुखमस्तनम्" इति योगदर्शनम् । तेषां स्वयत्समेन प्रवक्ष्याम्यम् । तैः कृतिः । "अस्तनं पद्मकं वज्रा" इति योगकृतिः । "पद्माद्यासनस्य" रामो कृतिः । २ स्वस्तिकप्रधानाष्टयोगस्तत्रोक्तुः कृत्रिक्यासनानि पञ्चविंशतिसंख्यायां सूत्रां साधनार्थेक्षितानि । कर्मयोगाचार्यैस्तु प्रवक्ष्यते इति सूत्राभ्यन्तरे वास्तव्यानि साधनार्थमुपदिष्टानि । मन्त्रयोगस्याष्टकान्तु फले एकमेव द्वे वा भ्यस्तने संविधीयते । फलस्तु सूत्रासनात् बह्विधत्वेऽपि विभिन्नयोगशास्त्रेषु सिद्धाचार्यैः कैविल्लहसंस्कृत्यादि कैविल्लहसंस्कृत्यादेव सूत्रासनादि समुपदिष्टानि । इत्ययोगसम्प्रदायानि सूत्रासनादि योगमेव नामाभ्यासे समुपदिष्टानि । अथ तु प्रायान्तेन कतिपयान्तेवासनानि पूज्यपादश्रीयोगिनाङ्गवत्स्वयमर्कस्तामुदाहेन विस्तरेण वर्ण्यते ॥

क्षिणेन तथेतरम् ॥ ८ ॥ हस्तौ जान्वोः समास्थाय स्वाङ्गुलीश्च
 प्रसार्य च । व्यात्तवक्रो निरीक्षेत नासाग्रं सुसमाहितः ॥ ९ ॥
 सिंहासनं भवेदेतत्पूजितं योगिभिः सदा । गुल्फौ च वृषणस्याधः
 सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ॥ १० ॥ पार्श्वे पादौ च पाणिभ्यां दृढं
 बध्वा सुनिश्चलम् । भद्रासनं भवेदेतत्सर्व्वव्याधिविषापहम् ॥ ११ ॥
 सपीडय सीवर्णो मूक्ष्मां गुल्फेनैव च सर्व्वतः । सव्यं दक्षिणगुल्फेन
 मुक्तासनमितीरितम् ॥ १२ ॥ मेढ्रादुपरि निक्षिप्य सव्यं गुल्फं तथो-
 परि । गुल्फान्तरन्तु निक्षिप्य मुक्तासनमिदं बुधाः ॥ १३ ॥ अवष्टभ्य
 धरां सम्यक्त्तलाम्यान्तु करद्वयोः । हस्तयोः कूर्परौ चापि स्थाप-
 यन्नाभिपार्श्वयोः ॥ १४ ॥ उन्नाम्य शिरसि पादौ दण्डवद्वयोन्नि
 संस्थितः । मयूरासनमेतत्तु सर्व्वपापप्रणाशनम् । सर्व्वे चाम्यन्तरा
 रोगा विनश्यन्ति विषाणि च ॥ १५ ॥ संविदं लभतेभ्यासाद्यो-
 गोभ्यासात्प्रवर्तते । मुद्राणां सिद्धिरभ्यासादभ्यासाद्वायुसाधनम्
 ॥ १६ ॥ कालवञ्चनमभ्यासात्तथा मृत्युञ्जयो भवेत् । वाक्सिद्धिः
 कामचारित्वं भवेदभ्यासयोगतः ॥ १७ ॥ योगमुद्राः परं गोप्या न
 देया यस्य कस्य चित् । सर्व्वथा नैव दातव्याः प्राणैः कर्णगतरैरपि
 ॥ १८ ॥ अधुना कथयिष्यामि योगं सिद्धिकरं परम् । गोपनीयं
 सुसिद्धानां योगं परमदुर्लभम् ॥ १९ ॥ महामुद्रां प्रवक्ष्यामि त-
 न्नेऽस्मिन्मम बल्लभे । यां प्राप्य सिद्धाः संसिद्धिं गोरक्षाद्याः पुरा
 गताः ॥ २० ॥ अपसव्येन संपीडय पादमूलेन सादरम् । गुरूप-
 देशतो योनिं गुदमेढ्रान्तरालगाम् ॥ २१ ॥ सव्यं प्रसारितं पादं
 धृत्वा पाणियुगेन वै । नवद्वाराणि संयम्य चिबुकं हृदयोपरि ॥
 ॥ २२ ॥ चित्तं चित्तपथे दत्वा प्रभवेद्वायुसाधनम् । महामुद्रा

१ योगतत्त्वदर्शिभिः स्वर्ग (२५) पञ्चविंशति मुद्रा शास्त्रे कथिता परं तु प्रधानभूता अष्टा-
 वेवात्र श्रीशिवसहितास्तथाऽन्यान्यतत्रतश्च सगृहीता । एतासां विस्तरस्तु ग्रंथकर्त्रा हठ-
 योगसहिताया कृत इति तत एव द्रष्टव्य । अत एव “मुद्रा ज्ञानमयी याम्ये” इत्यादिश्रुति ।

भवेदेया सर्वतन्त्रेषु गोपिता ॥ २३ ॥ यामात्रेण समम्पस्य द
 भाङ्गेनाम्यसेत्पुनः । उभयाङ्गेन कुर्याच्च क्रियां गुरुमुत्साह्युता
 म् ॥ २४ ॥ प्राणायामं समं कृत्वा योगी नियतमानसः । यान्तु
 प्राप्य भवाम्भोधेः पारं गच्छन्ति योगिनः ॥ २५ ॥ ततः प्रसा
 रितः पादो विन्यस्य समुरूपरि । गुदयोनिं समाकुच्य कृत्वा चा-
 पानमूर्ध्वगम् ॥ २६ ॥ योजयित्वा समानेन कृत्वा प्राणमधोमु
 त्तम् । बन्धयेदुदरेऽत्यर्थं प्राणापानौ च य सुधी ॥ २७ ॥ क-
 पितोऽयं महाबन्धः सिद्धिमार्गप्रदायकः । नाडीजालाद्वसव्यहो
 मूर्द्धानि याति योगिनः । उभाम्यां साधयेत्पद्मधामेकैकं सुप्रय
 त्ततः ॥ २८ ॥ पादमूलेन संपीड्य गुदमार्गं सुयन्त्रितम् । बला
 दपानमाकुच्य क्रमादूर्ध्वं समम्पसेत् ॥ २९ ॥ कल्पितोऽयं मूल-
 बन्धो जरामरणमाशनः । अपानप्राणयोरैक्यं प्रकरोत्यधिकल्पि-
 तः । बन्धेनानेन सुतरां योनिमुद्रां प्रसिद्धयति ॥ ३० ॥ गोमांसं
 चालयेन्नित्यं तत्प्रवेशो हि तालुनि । क्रमशो भक्षयेत्सर्वं म-
 हापातकनाशनम् ॥ ३१ ॥ ध्रुवोरन्तर्गतां दृष्टिं निधाय सुदृढां
 सुधीः । उपविश्यासने बध्ने नानोपद्रववर्जितः ॥ ३२ ॥ रुम्बिको-
 र्ध्वस्थिते गर्से रसनां विपरीतगाम् । संयोजयेत्प्रयत्नेन सुधाकूपे
 विचक्षणः ॥ ३३ ॥ मुखेणा स्नेहरी प्रोक्ता भक्तानामनुरोधतः ।
 स्नेहरी यस्य शुद्धा ह स शुद्धो नात्र संशयः ॥ ३४ ॥ मृतले
 स्वशिरो दत्त्वा स्नेहयेन्नरण्यम् । विपरीतकृतिभ्येषा सर्वतन्त्रे
 पु गोपिता ॥ ३५ ॥ एतच्चः कुरुते नित्यमम्यासं याममात्रकम् ।
 मृत्युं जयति योगीन्द्रः प्रलयेऽपि न सीदति ॥ ३६ ॥ कुरुतेऽमृ-
 तपानं स सिद्धानां समतामियात् । स सिद्धः सर्वलोकेषु ब-
 न्धमेन करोति य ॥ ३७ ॥ नामैरूर्ध्वमधश्चापि तानं पश्चिम-
 माचरेत् । उद्धानास्त्यो ह्ययं बन्धो मृत्युमातङ्गकेशरी ॥ ३८ ॥

नित्यं यः कुरुते योगी चतुर्वारं दिनेदिने । तस्य नाभेस्तु शुद्धिः
स्यायेन शुद्धो भवेन्मरुत् ॥ ३९ ॥ षण्मासमभ्यसन्नयोगी मृत्युं
जयति निश्चितम् । तस्योदराग्निर्ज्वलति रसवृद्धिस्तु जायते ॥
॥ ४० ॥ अनेन सुतरां सिद्धिर्विग्रहस्य प्रजायते । रोगाणां संक्ष-
यश्चापि योगिनो भवति ध्रुवम् ॥ ४१ ॥ गुरोर्लब्ध्वा तु यत्नेन
साधयेत्तु विचक्षणः । निर्जने सुस्थिते देशे बद्धं परमदुर्लभम् ॥
॥ ४२ ॥ स्वेच्छया वर्तमानोऽपि योगोक्तनियमैर्विना । मुक्तो
भवेद्गृहस्थोऽपि वज्रोप्यभ्यासयोगतः ॥ ४३ ॥ वज्रोप्यभ्यास-
योगोयं भोगे युक्तोऽपि मुक्तिदः । तस्मादतिप्रयत्नेन कर्त्तव्यो
योगिभिः सदा ॥ ४४ ॥ अभ्यासः स्याद्वि वज्रोप्याः सिद्धिदो
यत्र यादृशः । तत्त्वज्ञैस्ताद्विवरणं हठयोगे कृतं महत् ॥ ४५ ॥ अधि-
कारविशेषज्ञैर्योगांगानां सुसाधकैः । श्रीसद्गुर्वाश्रयः कार्यो वज्रो-
णीसिद्धिलिप्सुभिः ॥ ४६ ॥ विषयाभिमुखानां यद्देहिनामधिका-
रिता । नोक्ताऽत्र योगिभिस्तस्मान्नोच्यते सा क्रिया प्रिये । दिग्द-
र्शनं तु क्रियते साधारण्यादिदं शृणु ॥ ४७ ॥ स्वमूत्रोत्सर्गकाले
यो बलादाकृष्य वायुना । स्तोत्रं स्तोत्रं त्यजन्मूत्रमूर्ध्वमाकृष्य
तत्पुनः ॥ ४८ ॥ गुरूपदिष्टमार्गेण प्रत्यहं यः समाचरेत् । वि-
न्दुसिद्धिर्भवेत्तस्य महासिद्धिप्रदायिका ॥ ४९ ॥ एतद्ब्रह्मतमं गुह्यं
न भूतं न भविष्यति । तस्मादतिप्रयत्नेन गोपनीयं सदा बुधैः ॥
॥ ५० ॥ बिन्दुर्विधुमयो ज्ञेयो रजः सूर्यमयस्तथा । उभयोर्मै-
लनं कार्यं स्वशरीरे प्रयत्नतः ॥ ५१ ॥ शिवं बिन्दू रजः श-
क्तिरुभयोर्मैलनं यदा । योगिनां साधनावस्था भवेद्विष्यं वपुस्तदा
॥ ५२ ॥ मरणं बिन्दुपातेन जीवनं बिन्दुधारणात् । तस्मादति-
प्रयत्नेन कुरुते बिन्दुधारणम् ॥ ५३ ॥ जायते स्त्रियते लोको
बिन्दुना नात्र संशयः । सिद्धे बिन्दौ महायत्ने किं न सिध्यति

॥ ६६ ॥ यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयते नरः । प्रसं-
गेन फलाकांक्षी धृतिः सा देवि राजसी ॥ ६७ ॥ धृत्या
यया धारयते मनः प्राणेन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या
धृतिः सा देवि सात्त्विकी ॥ ६८ ॥ सैव योगिजनैः सेव्या
सात्त्विकी धृतिरात्मदा । न तां विना क्वचित्कैश्चिच्चित्तस्थैर्यमवा-
प्यते ॥ ६९ ॥ सात्त्विकीधृतिमान्योगी पूर्वं षट्शत्रुनिर्जये ।
कुर्याद्यत्नं वरं नित्यं ततश्चित्तं स्थिरं भवेत् ॥ ७० ॥ कामक्रो-
धौ लोभमोहौ मदो मात्सर्यमेव च । एते षट् शत्रवः साध्वि
प्राणिनां पापदुःखदाः ॥ ७१ ॥ एतेषामुदयं स्थानं क्षयं च
प्रवदामि ते । ज्ञात्वा तद्विजये यत्नः कार्यः कल्याणसाधकैः ॥
॥ ७२ ॥ संकल्पाज्जायते कामः सेव्यमानो विवर्धते । यदा
प्राज्ञो विरमते तदा सद्यः प्रणश्यति ॥ ७३ ॥ कामात्क्रोधः
प्रभवति परदोषैरुदीर्यते । क्षमया तिष्ठते देवि क्षमया विनि-
वर्तते ॥ ७४ ॥ अज्ञानप्रभवो लोभो भूतानां दृश्यते सदा । अ-
स्थिरत्वं च भोगानां दृष्ट्वा ज्ञात्वा निवर्तते ॥ ७५ ॥ अज्ञानप्र-
भवो मोहः पापाम्यासात्प्रवर्तते । यदा प्राज्ञेषु रमते तदा सद्यः
प्रणश्यति ॥ ७६ ॥ कुलाज्ज्ञानात्तथैश्वर्यान्मदो भवति देहिना-
म् । एभिरेव तु विज्ञातैः स च सद्यः प्रणश्यति ॥ ७७ ॥ सत्य-
त्यांगात्तु मात्सर्यमहितानां च सेवया । एतत्तु क्षीयते शश्वत्सा-
धूनामुपसेवनात् ॥ ७८ ॥ असंकल्पाज्जयेत्कामं क्रोधं कामवि-
वर्जनात् । अर्थानर्थेक्षया लोभं मदं महदुपासया ॥ ७९ ॥ आन्वी-
क्षिक्या त्यजेन्मोह मात्सर्यं कृपया जयेत् । एतत्सर्वं गुरौ भ-
क्त्या पुरुषो ह्यंजसा जयेत् ॥ ८० ॥ भयं प्रमत्तस्य वनेष्वपि

१ श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । २ अत एव “ सगात्सजायते काम कामात्क्रोधोऽभिजायते ।
क्रोधाद्भवति समोह समोहात्स्मृतिविभ्रम । स्मृतिभ्रंशहृदिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ”
इति श्रीमद्भगवद्वाक्यम् । ३ श्रीमन्महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मे ।

स्यापतः स आस्ते सहस्रदसपत्नः । अितेन्द्रियस्यात्मरतेर्बुधस्य
गृहाश्रयः किं नु करोत्यययम् ॥ ८१ ॥ यः पट् सपत्नान्विजि-
गीपमाणो गृहेषु निर्विश्य यत्तेत पूर्वम् ॥ । अत्येति दुर्गाभित्त
ऊर्जितवारीन्सीणेषु कामं विशरेद्विपेभित् ॥ ८२ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां आसममुद्रावर्णनं नामिकादशोऽध्यायः ।

द्वादशोऽध्याय ।

देशकालवर्णनम् ।

द्वैव्युवाच । मगवन् योगतत्त्वश्च योगेऽर्प्यतोपकारिणौ । प्राप्ता-
यामात्मयमतो देशकालौ ह्युणोमि तौ ॥ १ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन
उवाच । प्रकृतिः पुरुषश्चैव देशकालावुभौ स्मृतौ । ब्रह्माण्डपि-
ण्डरूपाभ्यां प्रकृतिर्देशनामिका ॥ २ ॥ योऽतःपुरुषरूपेण च
बहिः कालनामभाक् । तदात्मकमिदं सर्वं योगहृदया विविच्य
ते ॥ ३ ॥ तमेव देशं सेवेत तं कालं तामवस्थितिं । तानेव भो-
गाभ्युज्जीत मनो यत्र प्रसीदति ॥ ४ ॥ तथाऽपि तव दृष्टयर्चं
तयोरूपं तु कथ्यते । तयोस्तु पुरुषं पूर्वं कालं वक्ष्यामि

१ श्रीमद्भगवते । २ तत्र कालस्तु पुरुषः “जन्मानी जगत् कालः इतिवाक्यात् ।
तथा देशरूपा जगती “जगती जगद्युमिष” इत्यादिवाक्यात् । एवं च कालसेवा तु पितृसेवा
स्वस्वकर्मदेशसेवा मनुष्येणा । न च देहस्यदेशसेवा कर्ममात्रवादेसेवा कर्मेति वाच्यं
योगागामुद्रावर्णनस्यैव देहस्य देशसेवा निश्चितत्वात् । तथा च यतः स्वकर्मवदे
कालार्थं स्वधर्मादिभिरुत्सृज्यतां तत्पुरुषार्थेन वाच्यं । अत एव सर्वोऽपि मास्तेतर्क्याभ्यामो-
ऽभिहित इति श्रेयम् ॥

शार्ध्वतम् ॥ ५ ॥ चरमः साद्विशेषाणामनेकोऽसंयुतः सदा । पर-
माणुः स विज्ञेयो नृणामैक्यभ्रमो यतः ॥ ६ ॥ सत एव पदार्थस्य
स्वरूपावस्थितस्य यत् । कैवल्यं परममहानविशेषो निरन्तरः ॥ ७ ॥
एवं कालोऽप्यनुमितः सौक्ष्म्ये स्थौल्ये च सत्तमे । संस्थानभु-
क्त्या भगवानव्यक्तो व्यक्तभुग्विभुः ॥ ८ ॥ स कालः परमाणु-
र्वै यो भुङ्क्ते परमाणुताम् । सतोऽविशेषभुग्यस्तु स कालः पर-
मो महान् ॥ ९ ॥ काष्ठा निमेषा दश पंच चैव त्रिंशत्तु काष्ठा
गणयेत्कलां तां । त्रिंशत्कलश्चापि भवेन्मुहूर्तो भागः कलाया दश-
मश्च यः स्यात् ॥ १० ॥ त्रिंशन्मुहूर्तं तु भवेदहश्च रात्रिश्च संख्या
मुनिभिः प्रणीता । मासः स्मृतो रात्र्यहनी च त्रिंशत्संवत्सरो
द्वादशमास उक्तः ॥ ११ ॥ संवत्सरं द्वे त्वयने वदन्ति सं-
ख्याविदो दक्षिणमुत्तरं च ॥ १२ ॥ अहोरात्रे विभजते सूर्यो
मानुषलौकिके । रात्रिः स्वप्राय भूतानां चेष्टायै कर्मणामहः
॥ १३ ॥ पित्र्ये रात्र्यहनी मासः प्रविभागस्तयोः पुनः । शु-
क्लोहः कर्मचेष्टायां कृष्णः स्वप्राय शर्वरा ॥ १४ ॥ दैवे रात्र्य-
हनी वर्ष प्रविभागस्तयोः पुनः । अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद्द-
क्षिणायनं ॥ १५ ॥ ये ते रात्र्यहनी पूर्वं कीर्तिते जीवलौकिके ।
तयोः संख्याय वर्षाग्रं ब्राह्मे वक्ष्याम्यहः क्षये ॥ १६ ॥ पृथक् सं-

१ अत एव “कालज्ञानं प्रवक्ष्यामि लगधस्य महात्मन । विप्राणां सम्मतं लोके यज्ञ-
कालार्थसिद्धये ॥ यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा । तद्वद्वेदागशास्त्राणां गणितं
मूर्ध्नि सस्थितम् ॥” इत्यादि वेदागज्योतिषम् । “वेदागमग्रमखिलं ज्योतिषा गतिकारण-
म् ॥” इतिसूर्यसिद्धान्तः । “ज्योतिश्चक्रे तु लोकस्य सर्वस्योक्तं शुभाशुभम् । ज्योतिर्ज्ञानं
तु यो वेदं स याति परमां गतिम् ॥” इति पूज्यपादमहर्षिर्गणः । एव च कालतद्भाव्यमा-
नार्थज्ञानाय ज्योतिः शास्त्रं गणितफलितरूपेणात्युपकारकं भवति एव सयमद्वारा अपरोक्षत्वेन
साक्षादनुभूयमानानां कालभावितानामर्थानां विज्ञानं कालज्ञानं प्रथमं, लौकिकव्यावहारिकाणां
कालभावितानामर्थानां सूक्ष्मेक्षिकयाशास्त्रेतिहासादिना यज्ज्ञानं कालज्ञानं तद्वितीयम् उभयमपि
कालज्ञानं क्रमेण विचक्षणैरवश्यमेव सदैव सपाद्यम् । २ इति श्रीमद्भागवतम् ।

वत्सरागाणि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः । कृते त्रेतायुगे चैव हापरे च
 कलौ तथा ॥ १७ ॥ चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां सत्कृतं युगं ।
 तस्य सावच्छती सध्या सध्याशब्ध तथाविधः ॥ १८ ॥ इतरेषु
 सप्तध्येषु सन्ध्यांशेषु सतस्त्रिषु । एकपादेन हीयन्ते सहस्राणि शतानि
 च ॥ १९ ॥ एतां द्वादशसाहस्रीं युगाख्यां कवयो विदुः । सहस्रपरिवर्तं
 ब्रह्म दिवसमुच्यते ॥ २० ॥ रात्रिमेतावतीं चैव तदादौ विश्व-
 मीश्वरः । प्रलये ध्यानमाविश्य भुत्वा सौंऽते निमुह्यते ॥ २१ ॥
 सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद्वयणो विदुः । रात्रिं युगसहस्रांतां तेऽहोरात्र-
 विदो जनाः ॥ २२ ॥ प्रतिबुद्धो विक्रुते ब्रह्मा सम्यं क्षपासये ।
 सृजते च महद्भूतं तस्माद्व्यक्तात्मकं मनः ॥ २३ ॥ द्विपार्द्धं स्व-
 विश्रान्ते ब्रह्मणः परमेष्ठिनः । तदा प्रकृतयः सप्त कल्पन्ते प्रल-
 याय वै ॥ २४ ॥ एष प्राकृतिको देवि प्रलयो यत्र लीयते ।
 भाण्डकोशस्तु संघातो विघात उपेसादिते ॥ २५ ॥ कालाग्ना-
 वाहितं घौरे गुह्ये सततगेऽक्षरे । न चात्र परिहारोऽस्ति कालस्पृ-
 ष्टस्य कस्य चित् ॥ २६ ॥ सूक्ष्माणां महतां चैव मूतानां परिप-
 च्यताम् । अनीशस्याग्रमचस्य मूतानि पचतः सदा ॥ २७ ॥ अ-
 निवृत्तस्य कालस्य क्षयं प्राप्तो न मुच्यते । अग्रमचः प्रमचेषु
 कालो जागर्ति देहिषु ॥ २८ ॥ कालोऽयं भगवान् विष्णुरनन्तः
 परमेश्वरः । तद्देवा पूज्यते सम्यक् पूज्य कोऽन्यस्ततो मतः ॥
 २९ ॥ केचित्कर्म बद्धत्वेन स्वभावमपरे विदुः । एके कालं परे
 देवं पुंसः काममुतापरे ॥ ३० ॥ एषे संक्षेपतस्तूर्कं कालज्ञानं त-
 वानघे । अधुना देशविज्ञानं वर्णयामि सुसाधनम् ॥ ३१ ॥ प्र-
 कृतेमैहिकं यच्च ब्रह्माहं तत्समाप्तिषु । तदेव पिंडरूपेण प्रोच्यते
 व्यष्टिनामतः ॥ ३२ ॥ अनंतस्यास्योः किंचित्पिंडरूपं तु वर्ण्य-
 ते । यतस्तच्छोधनाधोगसाधनोपकृतिर्भवेत् ॥ ३३ ॥ अत्र कर्म-

फलं चात्र ज्ञानं चात्र प्रतिष्ठितं । भास्तमः सत्यमनृतं बंधो
मोक्षः प्रतिष्ठितः ॥ ३४ ॥ प्रकृतिः पुरुषश्चैव ब्रह्मा विष्णुर्महे-
श्वरः । ऋषयो मुनयः सर्वे नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ॥ ३५ ॥ पुण्य-
तीर्थानि पीठानि भ्रमतो शशिभास्करो । त्रैलोक्ये यानि भूता-
नि तानि सर्वाणि देहतः ॥ ३६ ॥ नृदेहमायं सुलभं सुदुर्लभं
पुवं सुकल्पं गुरुकर्णधारम् । ईशानुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान्भ-
वाब्धिं न तरेत्स आत्महा ॥ ३७ ॥ शरीरं तावदेवं हि षण्णवत्य-
ङ्गुलात्मकम् । विद्वेद्येतत्सर्वजन्तूनां स्वाङ्गुलीभिरिति प्रिये ॥ ३८ ॥
शरीरादधिकः प्राणो द्वादशाङ्गुलमानतः । चतुर्दशाङ्गुलं केचिद्वद-

१ पुरुषार्थसाधने हि साधकतमो देह एव । स च स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विधाऽपि श्रीमत्सूज्य-
पादपतजल्यादिमहर्षिभिरायुर्वेदप्रदर्शनेन स्थूले योगशास्त्रनिदर्शनेन सूक्ष्मश्च सशोध्यते । पूर्वा-
नतर एवापर इति पूर्वस्यस्थूलस्य विशुद्धौ समुपयुज्यते सवोप्यायुर्वेदसमुदाय । अत एव
“हिताहितसुख दुःखमायुस्तस्य हिताहितम् । मानं च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदं स उच्यते ॥
तस्यायुष पुण्यतमो वेदो वेदविदा मत । वक्ष्यते यन्मनुष्याणां लोकयोऽभयोर्हितं ॥ सत्व-
मात्मा शरीरं च त्रयमेतत्त्रिदण्डवत् । लोकस्तिष्ठति सयोगास्तत्र सर्वं प्रतिष्ठितम्” ॥ इति
श्रीचक्रसहिताया । “सनातनत्वाद्देवानामक्षरत्वात्तथैव च । तथा दृष्टफलत्वाच्च हितत्वादपि
देहिना ॥ वाक्समूहार्थविस्तारात्पूजितत्वाच्च देहिभिः । चिकित्सितात्पुण्यतमं न किं चिदपि
शुश्रुम्” इति श्रीशुश्रुत । तथा च पूर्वं वैद्यकेन तद्विशुद्ध्यासूक्ष्मदेहशुद्धयै योगोपायेष्वपि भ-
वत्यधिकार इति तत्त्व । २ अत एव “त्रैलोक्ये यानि भूतानि तानि सर्वाणि देहत । मेरु
सर्वेष्ट्य सर्वत्र व्यवहारं प्रवर्तते” इति शिवसहितायाम् । “श्रीपर्वत शिरस्थानि केदार तु
ललाटके । वाराणसी महाप्राज्ञ भ्रुवोर्ग्राणस्य मध्यमे ॥ भ्रुवोर्ग्राणस्य य सधिरिति जावालकी
श्रुति । कुक्षेत्र कुचस्थाने प्रयागो हृत्सरोरुहे ॥ चिदम्बरं च हृन्मध्य आधार कमलालय ॥
आत्मस्य तीर्थमुत्सृज्य बहिस्तीर्थानि यो व्रजेत् । करस्य स महारत्नं त्यक्त्वा काचं विमा-
रति” इत्यादि सूतसहितायाम् । देहत देहे इति देहत । ३ श्रीमद्भागवतम् ।
४ प्राणशब्देन स्थूलप्राणवायु सूक्ष्मा प्राणशक्तिश्चेति द्वयमेव प्रतीयते । दर्शनशास्त्रेषु
प्राणसम्बन्धीयविस्तृतविवरणपरेषु प्राणशब्देनातिसूक्ष्मजीवनशक्तिरेव गम्यते । वस्तुतस्तु स्थू-
लसूक्ष्मभेदात्सगत्यानुसारतः प्राणशब्देन क्वचित्प्राणवायु क्वचिद्वा प्राणशक्तिश्च बोद्धव्या ।
विशेषविवेचनं तु साख्यदर्शने द्रष्टव्यम् । अत एव प्राणशक्तिरूपस्य “प्राणानां अन्धिरसि
रुद्रो माविशान्तक” इति क्वचित् रुद्रनाम्ना क्वचिच्च “ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति ।
मध्ये वामनमासीनं विरवेदेवा उपासते ॥ न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण
तु जीवति यास्मिन्नेतावुपाश्रितौ” ॥ इत्यत्र वामननाम्ना प्राणनशक्ति उच्यते श्रुत्या । अयं
सर्वोप्यध्यायसंग्रहः श्रीमत्सूज्यपादभगवद्योगिनाज्ञवल्क्यमहर्षिमतानुगृहीत एव ज्ञेयः ॥

न्ति मुनिपुङ्गवाः । द्वादशाङ्गुलमेवेति याज्ञवल्क्यमतं शुभम् ॥ ३९ ॥
 आत्मस्थमनिलं विद्वानात्मस्थेनैव बन्दिना । योगाम्यासेन यः
 कुर्प्यात्समं वा म्यूनमेव वा । स नरो ब्रह्मविष्णुष्टुः स पूज्यो योग
 विसेमः ॥ ४० ॥ आत्मस्थबन्दिनेव त्वं योगजेन द्विजोत्तमे ।
 आत्मस्थं पातरिभानं योगाम्यासेन निर्व्यय ॥ ४१ ॥ देहमध्ये
 शित्तिस्थानं तप्तजाम्बूनदममम् । त्रिकोणं मनुजानान्तु चतुरस्रं
 चतुष्पदम् ॥ ४२ ॥ मण्डलं सत्यतद्भनतां सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । त-
 म्मध्ये तु शित्ती सूक्ष्म सदा तिष्ठति पावक ॥ ४३ ॥ देहम-
 प्येऽत्र कुत्रेति शंका चेदर्हि तच्छृणु । गुदाद्धि द्वापङ्गुलावूर्ध्वमवो
 मङ्गाञ्च द्व्यङ्गुलात् ॥ ४४ ॥ देहमप्यं तयोर्मध्ये मनुष्याणामिती-
 रितम् । चतुष्पदान्तु हन्मर्ष्यं तिरश्चान्तुन्दमध्यमम् ॥ ४५ ॥
 बन्दस्थानं मनुष्याणां देहमप्याश्रवाङ्गुलम् । चतुरङ्गुलमुत्सेधमा-
 यामन्तु तयाविधम् ॥ मण्डाकृतिवदाकारं भूवितं चासृगोदिभिः
 ॥ ४६ ॥ चतुष्पदां तिरश्चाञ्च जीवानान्तुन्दमध्यमम् । तन्मध्ये
 नाभिरित्युको नामी चक्रेऽसमुद्भवः ॥ ४७ ॥ द्वादशारसुतं तञ्च
 तेन देहः प्रतिष्ठितः । चक्रेऽस्मिन् अमते जीवः पुण्यपापप्रचोदि-
 तः ॥ ४८ ॥ तन्नु पञ्जरमध्यस्थो यथा अमति नूतकः । जी-
 वश्च मूलचक्रेऽस्मिन्मधः प्राणध्वरस्यसो ॥ ४९ ॥ प्राणारुद्धो भवे-
 ष्जीवः सर्वदेहेषु सर्वदा । तस्योर्ध्वं कुण्डलीस्थानं नाभेस्तिवर्धग

१ मनुष्याणां सङ्ख्यायां अमरस्तत्राग्रे समता संजायते अत एवात्र "समन्ता मनुष्येव
 ॥ इत्युक्तम् । साक्यवत्सङ्ख्ये अमये मनुष्याणामापचमनावापयि सिद्धी सत्या पूर्णसम-
 द्वायम संपद्यते । २ सर्वदेहेषु जीवितस्यापि योग्यताश्चोक्तनुसरेण चतुर्लोक्यते । अम-
 द्वायमप्येति विकल्पमात्रे एव साधको भिन्नरचनाम्येतामि इदं समर्थो भवति । पाञ्च-
 षट्पदविशेषेनाप्यपि तस्मात् शरीरतत्त्वविषये (माङ्गूर अर्धेऽर्धे) नैव कदा-
 चित्पूर्वतः प्रत्यक्षीति । अतएव इत्यमरमप्युक्तम् नैव चतुर्लोक्यते दत्तमप्येव वा केन
 चिद्वत् संपद्यते । ३ नाभिरिव नाभिः तु अतिद्वेष्टरमप्यग्रे नाभिः किं तु नाभिरित्युक्तम् ।

धोर्द्धतः ॥ ५० ॥ अष्टप्रकृतिरूपा सा अष्टधा कुण्डलाकृतिः ।
 यथावहायुसञ्चारं तथान्नादीनि नित्यशः ॥ ५१ ॥ परितः कन्द-
 पार्थ्वेषु निरुध्यैव सदा स्थिता । मुखेनैव समावेष्ट्य ब्रह्मरध्रमुखं
 गता ॥ ५२ ॥ योगकाले त्वपानेन प्रबोधं याति साग्निना । स्फु-
 रन्त्याहृदयाकाशान्नागरूपा महोज्ज्वला ॥ ५३ ॥ वायुर्वायुसखे-
 नैव ततो याति सुपुत्रया । कन्दमध्ये स्थिता नाडी सुषुम्नेति प्र-
 कीर्तिता ॥ ५४ ॥ तिष्ठन्ति परितः सर्वाश्चक्रेऽस्मिन्नाडिसंज्ञि-
 काः । नाडीनामपि सर्वासां मुख्या देवि ! चतुर्दश ॥ ५५ ॥
 इडा च पिङ्गला चैव सुपुत्रा च सरस्वती । वारुणी चैव पूषा च
 हस्तिजिह्वा यशस्विनी ॥ ५६ ॥ विश्वोदरी कुहूश्चैव शङ्खिनी च
 पयस्विनी । अलम्बुषा च गान्धारी मुख्याश्चैताश्चतुर्दश ॥ ५७ ॥
 तासां मुख्यतमास्तिस्रस्तिस्रष्वेकोत्तमोत्तमा । मुक्तिमार्गेति सा
 प्रोक्ता सुपुत्रा विश्वधारिणी ॥ ५८ ॥ कन्दस्य मध्यमे देवि सु-
 पुत्रा च प्रतिष्ठिता । पृष्ठमध्ये स्थितेनास्थना सह मूर्ध्नि व्यवस्थि-
 ता ॥ ५९ ॥ मुक्तिमार्गे सुपुत्रा सा ब्रह्मरन्ध्रे प्रकीर्तिता । अव्यक्ता
 सा च विज्ञेया सूक्ष्मा सा वैष्णवी स्मृता ॥ ६० ॥ इडा च पि-
 ङ्गला चैव तस्याः सव्ये च दक्षिणे । इडा तस्याः स्थिता स-ये
 पिङ्गला दक्षिणे तथा ॥ ६१ ॥ इडायां पिङ्गलायाश्च चरतश्चन्द्र-

१ एषा हि नाडी सर्वश्रेष्ठा । अन्त्यन्तरमेवास्या अन्त्यरूपेण पद् चक्राणि विश्रन्ते यानि हि
 कुडलीनीशक्तेरूर्ध्वगमनमार्गस्य षड्विह्वरस्वरूपाणि ज्ञातव्यानि । अत एव “ऊर्ध्वगा नाडी
 सुपुत्राख्या” इति मै० श्रुतिः । “तत्र नाडी सुपुत्रा तु” । इति क्षु० श्रुतिः । “तत्र नि-
 हितपद्चक्रम्” । इत्यादि श्रुतिः । २ अत एव “सुपुत्राया शिवो देव इडाया देवता
 हरिः ॥ पिङ्गलाया विरिञ्चि स्यात्सरस्वत्या विराण्मुने ॥ ” इत्यादि श्रीसूतसहितायाम् ।
 ३ श्रीगुरोरुपदेशेनैव एतेषा सूक्ष्मनाडीसमूहानां संपूर्णं विवरणं परिजातुं शक्यते, योग-
 साधनेन चान्तर्दृष्टौ समुत्पन्नाया नाडीनामेतासामाकारादयः सम्यगेव दृष्टिगोचरा भवन्ति ।
 ४ अत एव “शतञ्चैका च हृदयस्थनाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिनि सृतैका । तयोर्ध्वमायन्न-
 मृतत्वमेति विष्वगन्या उत्क्रमणे भवन्ति” ॥ इतिश्रुतिः ॥

भास्करो । इडायां चन्द्रमा ज्ञेयः पिङ्गलायां रवि स्मृतः ॥६२॥
 चन्द्रस्तामस इत्युक्तः सूर्यो राजस उच्यते । विषमार्गो रवेर्मार्ग-
 गं सोममार्गोऽमृतं स्मृतम् ॥६३॥ तावेव दधतः सर्व्वं कालं रा-
 त्रिन्दिवात्मकम् । भोक्त्री सुषुम्ना कालस्य गुप्तमेतदुदाहृतम् ॥६४॥
 एतास्त्वन्याः समुत्पन्नाः शिरास्त्वम्याश्च तास्यपि । यथाभत्यदले
 तद्वत्पद्मपत्रेषु वा शिराः । नाडीप्वेतासु सर्वासु विज्ञातव्यास्त
 पोर्धने ॥ ६५ ॥ प्राणोऽपानः समानध्वोदानो व्यानस्तथैव च ।
 नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनञ्जयः ॥ ६६ ॥ एते नाडीषु
 सर्वासु चरन्ति दश वायवः । एतेषु वायवः पञ्च मुख्याः प्रा-
 णादयः स्मृताः ॥ ६७ ॥ तेषु मुख्यतमावेतो प्राणापानौ नरो
 चमे । प्राण एवेतयोर्मुख्यः सर्व्वप्राणमृतां सदा ॥ ६८ ॥ आस्य
 नासिकयोर्मध्ये इन्मध्ये नाभिर्मध्ये । प्राणा छयमिति प्राहुः
 पादाङ्गुष्ठे च के चन ॥ ६९ ॥ अधश्चोर्ध्वश्च कुण्डल्याः परितः
 प्राणसंज्ञकः । छन्नेषु तेषु गात्रेषु प्रकाशयति दीपवत् ॥ ७० ॥
 व्यानः श्रोत्राक्षिमध्ये च कूकाव्यां गुल्फयोरपि । प्राणे गले
 स्किञ्चो देशो विष्ठत्यत्र न संशयः ॥ ७१ ॥ अपाननिष्ठयं के
 चिद्गुदमेतौ रज्जुजालुषु । तद्वरे वृषणे कव्यां जले नाभीं बदन्ति हि ॥
 ७२ ॥ गुदाम्बाधारयोस्तिष्ठन्मध्येऽपानः प्रमज्जनः । स्थाने
 प्वेतेषु सततं प्रकाशयति दीपवत् ॥ ७३ ॥ सदानः सर्व्वसन्धि-
 स्थः पादयोर्दिस्तयोगवि । समानः सर्व्वगात्रेषु सर्व्वं व्याप्य व्य-

१ अत एव इहा गुरुनामोपि विज्ञातव्यमिति । इत्यादि तु भूतिः ।
 २ अत एव 'एष नाड्यान्तरं गच्छति' इति हि भूतिः । "नाड्यो ह्यसप्तत्यं सहस्राणि ।
 इति च भर्ति । ३ अत एव "बोऽस्य प्राङ्मुखः स प्राणः" बोऽस्य दक्षिणमुखः स
 व्यानः" "बोऽस्य अङ्गमुखः सोऽपानः" "बोऽस्य पश्चिममुखः स समानः" "बोऽसित-
 पीतं तमे गच्छति समानः" "अथ बोऽस्याहं स्मृतः स उदानः" "इति प्राणाः प्री-
 तिगाः "बोऽप्रतिष्ठति स प्राणः" "बोऽहं नरो प्राणः" उच्यते प्राणमुज्ज्वलमानं प्रस-
 गस्वति" इत्यादि भर्तिः ।

वस्थितः ॥ ७४ ॥ भुक्तं सर्व्वं रसं गात्रे व्यापयन् वह्निना सह ।
 द्वासप्ततिसहस्रेषु नाडीमार्गेषु सञ्चरन् ॥ ७५ ॥ समानवायुरेवैकः
 सर्व्वं व्याप्य व्यवस्थितः । अग्निभिः सह सर्व्वत्र साङ्गोपाङ्गकले-
 वरे ॥ ७६ ॥ नागादिवायवः पञ्च त्वगस्थ्यादिषु संस्थिताः ।
 तुन्दस्थं जलमन्नञ्च रसानि च समीकृतम् ॥ ७७ ॥ तुन्दमध्ये
 गतः प्राणस्तानि कुर्व्यात् पृथक् पृथक् । पुनरग्नौ जलं स्थाप्य
 अन्नादीनि जलोपरि ॥ ७८ ॥ स्वयं ह्यपानः सम्प्राप्य तेनैव
 सह मारुतः । प्रयाति ज्वलनं यत्र देहमध्यगतं पुनः ॥ ७९ ॥
 वायुना दीपितो वह्निरपानेन शनैः शनैः । ततो ज्वलति विप्रे-
 न्द्रे स्वकुले देहमध्यमे ॥ ८० ॥ ज्वालाभिर्ज्वलितस्तत्र प्राणेन
 प्रेरितस्ततः । जलमत्युष्णमकरोत्कोष्ठमध्यगतं तदा ॥ ८१ ॥
 अन्नं व्यञ्जनसंयुक्तं जलोपरि समर्पितम् । ततः सुषुप्तमकरोद्द-
 ह्निः सन्तप्तवारिणा ॥ ८२ ॥ स्वेदमूत्रे जलं स्याता वीर्य्यरूपं
 रसो भवेत् । पुरीषमन्नं स्याद्देवि प्राणः कुर्व्यात् पृथक् पृथक् ॥
 ॥ ८३ ॥ समानवायुना सार्द्धं रसं सर्व्वाणु नाडिषु । व्यापय-
 ङ्छ्वासरूपेण देहे चरति मारुतः ॥ ८४ ॥ व्योमरन्ध्रैश्च नवभि-
 र्विष्णूत्राणां विसर्जनम् । कुर्वन्ति वायवः सर्व्वे शरीरेषु शरीरि-
 णाम् ॥ ८५ ॥ निश्वासोच्छ्वासरूपेण प्राणकर्म समीरितम् ।
 अपानवायोः कर्मैतद्विष्णूत्रादिविसर्जनम् ॥ ८६ ॥ हानोपादा-
 नचेष्टादि व्यानकर्मैति चेप्यते । उदानकर्म तच्चोक्तं देहस्योन्न-
 यनादि यत् ॥ ८७ ॥ पोषणादि समानस्य शरीरे कर्म कीर्तित-
 म् । उद्गारादि गुणो यस्तु नागकर्म समीरितम् ॥ ८८ ॥ नि-
 मीलनादि कूर्मस्य क्षुत्तृष्णे कृकरस्य च । देवदत्तस्य विप्रेन्द्रे त-
 न्द्राकर्मैति कीर्तितम् । धनञ्जयस्य शोषादि सर्व्वं कर्म प्रकी-
 र्त्तितम् ॥ ८९ ॥ ज्ञात्वैवं नाडिसंस्थानं वायूनां स्थानकर्म च ।
 विधिनोक्तेन मार्गेण नाडीसंशोधनं कुरु ॥ ९० ॥ नाडीपुञ्जं स-

दासारं नरभावं महामुने । समुत्सृज्याऽऽत्मनाऽऽत्मानमहमित्य-
वधारय ॥ ९१ ॥ अंशरीरं शरीरेषु महान्तं विमुमीश्वरम् । आ-
नन्दमक्षरं साक्षान्मत्या धीरो न शोचति ॥ ९२ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां देशस्फाखण्डेनं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

प्राणायामवर्णनम् ।

श्रीश्रीमधुसूदन उवाच ॥ प्राणायाममयेदानीं प्रवक्ष्यामि वि-
धानतः । समाहितमनास्त्वञ्च शृणु देवि वरानने ॥ १ ॥ प्राणा-
पानसमायोगः प्राणायाम इतीरितः । प्राणायाम इति प्रोक्तो
रेषूपरककुम्भकैः ॥ २ ॥ वर्णत्रयात्मका येते रेचपूरककुम्भकाः ।
य एव प्रणवः प्रोक्तः प्राणायामश्च तन्मयः ॥ ३ ॥ इदया वायु-
मारोप्य पूरयित्वोदरस्थितम् । शनैः पोटशमिर्मन्त्रिरकारं सत्र
सस्मरेत् ॥ ४ ॥ धारयेत्पूरित पञ्चाशतः पट्या च मात्रया ।

१ अथ एव मन्त्रिणं करिष्यन्त्येवमस्त्विति । महान्तं विमुमत्मानं मत्वा धीरो न
शोचति ॥ इत्यदि काण्डकमुक्तिः । २ इदानीं दशमाध्यायोक्तं योनयिषु मन्त्रमात्रं प्रणा
नाममर्षं कर्तुं पुनरुपक्रमते प्रणवात्ममिति संपूर्णमाध्यायेन । ३ अथ एव “तस्मिन्मृति
श्वसप्रपत्तयोर्मृतिविच्छेदः” प्रणवात्मः इति योनवर्कम् । “प्राणैरेषु ततः स्थित्वा हर्षेण
सुसमाहितः । प्राणानामत्रयं कृत्वा ध्यायेत्तस्यामिति श्रुतिः । इति पूज्यपाददेवीपिबह्वसति ।
विदधतः स्यात् सप्त करीरं हृषीमित्राणि मनसा मन्त्रितः । अथैतदुपेन प्रतरेत निद्राम्
कोतसि सर्मर्षे मन्त्रावहृदि” । “प्राणान् प्रतिष्येह संपुष्टयेह इवेमे प्राणे नास्तिक्यो-
च्यतसीत । हुह्यभ्युक्तमिष वाहयेन विद्वान् मनो धारयेताऽप्रमत्तः” ॥ “समे शुची शर्क
राधिहृषतुक्कविर्हिते शब्दजगन्मन्त्रादिभिः । मनोऽन्तकृते न तु चसुलीहने सुप्रनिवाता-
मन्त्रे प्रयोज्येत्” ॥ इत्यदि मुक्तिः ॥ “प्राणायामात्मकः प्रोक्तः । इति मयि मुक्तिः ।
४ अस्मिन्प्रकरणे मात्रकण्ठे मात्रासम्बन्धसमालम्बं पुक्तिप्रोक्त्यायं दृश्यते ।

उकारमूर्तिमत्रापि संस्मरन् प्रणवं जपेत् ॥ ५ ॥ यावद्वा शक्यते
 तावद्धारणं जपसंयुतम् । पूरितं रेचयेत्पश्चात् प्राणं बाह्यानिहा-
 न्वितम् ॥ ६ ॥ शनैः पिङ्गल्या देवि द्वात्रिंशन्मात्रया पुनः ।
 प्राणायामो भवेदेवं पुनश्चैवं समभ्यसेत् ॥ ७ ॥ ततः पिङ्गल्या-
 पूर्य मात्रैः षोडशभिस्तथा । मकारमूर्तिमत्रापि संस्मरन् सुस-
 माहितः ॥ ८ ॥ पूरितं धारयेत् प्राणं प्रणवं विंशतिद्वयम् । ज-
 पेदत्र स्मरन् मूर्तिं मकाराख्यं महेश्वरम् ॥ ९ ॥ यावद्वा शक्यते
 पश्चाद्रेचयेदिडयानिलम् । एवमेनं पुनः कुर्यादिडया पूर्ववत्
 प्रिये ॥ १० ॥ यद्वा प्राणं समारोप्य पूरयित्वोदरस्थितम् । प्रण-
 वेन सुसंयुक्तां व्याहृतीभिश्च संयुताम् ॥ ११ ॥ गायत्रीं वा ज-
 पेद्विप्रः त्रिवारं प्राणसंयमे । पुनश्चैवं त्रिभिः कुर्यात्पुनश्चैवं
 त्रिसन्धिषु ॥ १२ ॥ यद्वा समभ्यसेन्नित्यं वैदिकं लौकिकं तु वा ।
 प्राणसंयमने पश्चाज्जपेत्तद्विंशतिद्वयम् ॥ १३ ॥ ब्राह्मणः श्रुति-
 सम्पन्नः स्वधर्मनिरतः सदा । स वैदिकं जपेन्मन्त्रं लौकिकं
 न कदा च न । केचिज्जनहितार्थाय जपमिच्छन्ति लौकिक-
 म् ॥ १४ ॥ द्विजवत्क्षत्रियस्याक्तः प्राणसंयमने जपः ॥ १५ ॥
 वैश्यानां धर्मयुक्तानां स्त्रीशूद्राणां तपस्विनाम् । प्राणसंयमने
 देवि मन्त्रं प्रणववर्जितम् ॥ १६ ॥ नमोऽन्तं शिवमन्त्रं वा वै-
 ष्णवं वा तथा बुधैः । मन्त्रं समभ्यसेच्छूद्रो लौकिकं विविपूर्वक-
 म् ॥ १७ ॥ प्राणसंयमने स्त्री च जपेत्तद्विंशतिद्वयम् । न वैदिकं

१ जीवानामुद्धारार्थं योगाचार्यैरष्टविधा एव प्राणायामक्रिया समुपदिष्टास्तासां विस्तृत-
 विवृतिर्ग्रन्थकारप्रणीते “हठयोगसंहिता” ख्यग्रन्थे द्रष्टव्या । अष्टविधकुम्भकेष्वत्र “सहित”
 नामक एव सुखसाधनप्राणायामो वर्णितः स च पूज्यपादश्रीयोगिज्ञानवल्क्यमतानुसारेणेति
 बोध्यम् । २ नित्यकर्मानुष्ठायिना साधकानामुपकारार्थन्त्रिसन्ध्योपासनाविधिप्रसगादयं सु-
 साध्यप्राणायामविधिर्गवि सर्वसाधारणसुखसाध्यः प्रदर्शितः । तदन्यास्तु प्राणायामा बाहुल्ये-
 नगुरुपदेशमुपलभ्यैवानुष्ठेयाः । एव यद्वा प्रकारेण वर्णितं प्राणनिग्रमनं त्रिभिः प्राणायामै-
 र्कुर्यात् इत्यर्थः ।

अपेक्षुः स्त्रियश्च न कदा च न । स्यान्नमस्तस्य वैश्यस्य के-
 सिदिच्छन्ति वेदिकम् ॥ १८ ॥ सन्ध्ययोरुभयोर्नित्यं गायत्र्या
 प्रणवेन वा ॥ १९ ॥ प्राणसंयमनं कुर्वाद्वात्मनो वेदपारगः ।
 नित्यमेव प्रकुर्वीत प्राणायामास्तु षोडश ॥ २० ॥ अपि सृणु
 हनं मासात् पुनस्त्यहरहः कृताः । अस्तुप्रयात् पुनस्त्येव जन्मा
 स्तरकृतादद्यात् ॥ २१ ॥ संवत्सरात् ब्रह्मवधात् तस्माभित्यं सम-
 म्यसेत् । योगाम्यासरतास्त्येव स्वधर्मनिरताश्च ये । प्राणसंयम-
 नेनैव सर्वं मुक्ता भवन्ति हि ॥ २२ ॥ बाष्पादापूरणं वायोरुदरे
 पूरको हि सः ॥ २३ ॥ सम्पूर्णकुम्भवद्वायोर्धारणं कुम्भको
 भवेत् । बहिर्यद्वेचनं वायोरुदराद्वेचकश्च सः ॥ २४ ॥ प्रस्वेद-
 जनको यस्तु प्राणायामेषु सोऽधमः । कम्पे च मध्यमः प्रोक्त-
 चत्पाने चोत्तमो भवेत् ॥ २५ ॥ पूर्वं पूर्वं प्रकुर्वीत यावदुच-
 मसम्भवः । सम्भवत्युचमे देवि प्राणायामे सुखी भवेत् ॥ २६ ॥
 प्राणे निखीने तेनैव देहस्यान्तस्ततोऽधिके । देहध्वोचिष्ठते तस्य
 कृतासनपरिग्रहः ॥ २७ ॥ निश्वासोष्णसको तस्य न विद्येते
 कथञ्चन । देहे यदापि तौ स्यातां स्वाभाविकगुणाधुमौ ॥ २८ ॥
 तथापि नश्यतस्तेन प्राणायामोद्यमेन हि । तयोर्नाशो समर्थः
 स्यात्कष्टं केवलकुम्भकम् ॥ २९ ॥ स्पर्शान् कृत्वा बहिर्वाद्यौश्च
 ध्रुवैवान्तरे ध्रुवोः । प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाम्यन्तरधारि-
 णौ ॥ ३० ॥ यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः । विगतेष्ठाभय-
 भ्रोधो यः सदा मुक्त एव सैः ॥ ३१ ॥ रेषकं पूरकं मुक्त्वा सुखं
 यदायुधारणम् । प्राणायामोऽयमित्युक्तः स वै केवलकुम्भकः
 ॥ ३२ ॥ विरेक्याऽऽपूर्य्य यः कुर्वात्स वै सहितकुम्भकः । सहितं

१ तेनैव संहितनामकप्राणायामैरेकैर्य- देहोत्पानमेव हि संहितप्राणायामस्त्वोत्तमा-
 सिद्धिः । २ केवलमस्य केवलनाम प्राणायामस्तेन मगधुल्लस्य किञ्चाऽप्युत्तमः । श्रीमत्
 गजरीतास्वम् ।

केवलश्चापि कुम्भकं नित्यमभ्यसेत् ॥ ३३ ॥ यावत्केवलसिद्धिः स्या-
त्सहितं तावदभ्यसेत् ॥ ३४ ॥ केवले कुम्भके सिद्धे रेचपूरकवर्जिते ।
न तस्य दुर्लभं किञ्चिन्निषु लोकेषु विद्यते । मनोऽल्यत्वं लभते
पलितादि विनश्यति ॥ ३५ ॥ मुक्तेरयं महामार्गी मकाराख्योऽ-
न्तरात्मनः । नादश्चोत्पादयत्येष कुम्भकः प्राणसंयमः ॥ ३६ ॥
प्राणसंयमनं नाम देहे प्राणविधारणम् । एष प्राणजयोपायः सर्व-
मृत्युप्रधातकः ॥ ३७ ॥ किञ्चित्प्राणजयोपायं तव वक्ष्यामि
तत्त्वतः । बाह्यात्प्राणं समाकृष्य पूरयित्वोदरस्थितम् ॥ ३८ ॥
नाभिमध्ये च नासाग्रे पादाङ्गुष्ठे च यत्नतः । धारयेन्मनसा प्राणं
सन्ध्याकाले च सर्वदा ॥ ३९ ॥ सर्वरोगविनिर्मुक्तो जीवेद्योगी
जितश्रमः । नासाग्रे धारणं देवि वायोर्विजयकारणम् ॥ ४० ॥
सर्वरोगविनाशः स्यान्नाभिमध्ये तु धारयेत् । शरीरं लघुतां याति
पादाङ्गुष्ठे तु धारणात् ॥ ४१ ॥ वायुं रसनयाकृष्य यः पिबेत्सततं
नरः । श्रमदाहौ न तस्यास्तां नश्यन्ति व्याधयस्तथा ॥ ४२ ॥ तथा
यस्तु पिबेद्बाह्ये सन्ध्ययोरुभयोरपि । त्रिमासात्तस्य कल्याणि
जायते वाक्सरस्वती ॥ ४३ ॥ षण्मासाभ्यासयोगेन महि गैः
प्रमुच्यते । आत्मन्यात्मानमारोप्य कुण्डल्यां यस्तु धारयेत् ॥ ४४ ॥
क्षयरोगादयः सर्वे नश्यन्तीत्यपरे विदुः । जिह्वायां वायुमा-
नीय जिह्वामूले निरोधयेत् ॥ ४५ ॥ यः पिबेदमृतं विद्वान् स-
कलं भद्रमश्नुते । आत्मन्यात्मानमिडया समानीय भुवोऽन्तरात्
॥ ४६ ॥ पिबेद्यस्त्रिदशाहारं व्याधिभिः स प्रमुच्यते । मासमेकं
त्रिसन्ध्यासु जिह्वाया व्याप्य मारुतम् ॥ ४७ ॥ पिबेद्यस्तुन्दमध्ये
वा नाभौ वा पार्श्वयोस्तु वा । नाडीभ्या वायुमारोप्य नाभौ
वा तुन्दपार्श्वयोः । घटिकैकां वहेद्यस्तु व्याधिभिः स विमुच्यते

१ एतानि योगसाधनानि योगकौशलसमूहाशोक्तरूपा श्रीगुरोरुपदेशमुपलभ्यैवानुष्ठेय ।
माषाप्रयुक्तशब्दमेव केवलमनुश्रुत्य साधनाना प्रकृतिस्वरूपज्ञैव निर्णेतुं शक्यते ॥

॥ ४८ ॥ धारयेद्दत्तराद्धं वा तदद्धं वा प्रभञ्जनम् ॥ ४९ ॥ विषेप-
स्त्रिदशाहारं धारयेत्तुन्दमध्यमे । गुल्मप्लीहोदराध्वान्ये त्रिदोषज-
नितास्त्वथा ॥ ५० ॥ तुन्दमध्यगता रोगाः सर्वे नश्यन्ति तस्य
वै । खरा सर्वे विनश्यन्ति त्रिपाणि विविधाम्पि ॥ ५१ ॥
बहुनोक्तेन किं देवि पश्चिन्नादि विनश्यति । एवं वायुजयोपायाः
प्राणस्य तु वरानने ॥ ५२ ॥ शक्यमासनमास्थाय समाहितमना-
स्तथा । करणानि वशीकृत्य विषयेभ्यो बलात्सुधीः ॥ ५३ ॥ अपान
मूर्द्धमाकूप्य प्रणवेन समाहितः । अस्तिमग्नये निरुध्यैव प्राणं तत्रैव
धारयेत् ॥ ५४ ॥ वह्निस्थाने निरुध्यैव प्राणं तत्रैव धारयेत् । इस्ता-
भ्यां राधयेत्सम्यक् कर्णादिकरणानि च ॥ ५५ ॥ अङ्गुष्ठाम्यामुभं
आत्रे तर्जनीम्याश्च चक्षुषी । नासापुटौ च मध्याभ्यां प्रच्छाय क-
रणानि वै ॥ ५६ ॥ आनन्दाविर्भवं यावचापमूर्द्धनि धारयेत् ।
प्राणः प्रयात्मनेनैव सतस्त्वायुर्विधातकृत् ॥ ५७ ॥ ब्रह्मरन्ध्रे सुषु-
म्नायां मृणालान्तरतन्नुवत् । नादोत्पत्तिस्त्वेनैव शुद्धस्फटिकसं-
स्थिता ॥ ५८ ॥ आमूर्ध्वोत्तरे नादो धीणादण्डवदुत्थितः ।
शङ्खध्वनिनिभस्त्वादो मध्ये मेघध्वनिर्यथा ॥ ५९ ॥ व्योमरघ्वगे
नादे गिरिमल्लवर्णं यथा । व्योमरन्ध्रे गते वायो विश्वं चात्मानि
संस्थिते । तद्वानन्दी भवेद्देही वायुस्त्वेन जितो भवेत् ॥ ६० ॥ यो
गिनस्त्वपरे ह्यत्र बद्धन्ति समचेतसः । प्राणायामपराः पूता रेचपू-
रकवर्जिताः ॥ ६१ ॥ दक्षिणेतरगुल्फेन सीधनीं पीडयेच्छनैः ॥
॥ ६२ ॥ अधस्तादुल्लयो सुहृमां सम्योपरि च दक्षिणम् । जङ्घाध्वो-
रन्तरे हवि निरिच्छद्रं मन्थयेद्दृढम् ॥ ६३ ॥ समग्रविशिष्टः पायः
समपृष्ठः समोदरः । नेत्राभ्यां दक्षिणं गुल्फं लोकयन्मृपरि स्थितम्

१ योग्यतया पञ्चविंशतिरिषा योगमुद्रा वर्णिता । तर्जनीं ताः श्रीपुतोदपरेणेनैव सि-
ह्मपीठः । योगमुद्राश्च योगिमुद्रैव वर्णिता सः हि नादयोजेति प्रक्यासेनैव प्रथमुपचरिषी
च तावद्वक्तव्यम् । १ कदमिषि सेव ।

॥६४॥ धारयन्मनसा सार्द्धं व्याहरन् प्रणवाक्षरम् । आसनेऽनन्य-
 धीरास्ते द्विजो रहसि नित्यशः॥६५॥ क्षत्रियश्च वरारोहे व्याहरन्
 प्रणवाक्षरम् । वैश्याः शूद्राः स्त्रियश्चान्ये योगाभ्यासरता नराः ॥
 ॥६६॥ शैवं वा वैष्णवं वापि व्याहरन्नन्यमेव च । आसनेऽनन्य-
 धीरास्ते दीपं हस्ते विलोकयेत् ॥ ६७ ॥ आयुर्विधातकृत्प्राण-
 स्त्वेनेनाग्निकुलं गतः । धूमध्वजजयं यावन्नाऽन्यधीरेवमभ्यसेत्
 ॥६८॥ धारणं कुर्वतस्तस्य वह्निस्थानं प्रभञ्जनः । देहश्च लघुतां
 याति जठराग्निश्च वर्द्धते ॥ ६९ ॥ दृष्टचिह्नस्ततस्तस्मिन्मनसारो-
 प्य मारुतम् । मन्त्रमुच्चारयन् दीर्घं नाभिमध्ये निरोधयेत् ॥७०॥
 यावन्मनोलयस्तस्मिन्नाभौ सवितृमण्डले । तावत्समभ्यसेद्विद्वा-
 न्नियतो नियतासनः ॥ ७१ ॥ एतेन नाभिमध्यस्थधारणेनैव
 मारुतः । कुण्डली याति वह्निस्तु दहत्यत्र न संशयः ॥ ७२ ॥
 सन्तप्तो वह्निना तत्र वायुनातिप्रसारितः । प्रसार्य फणभृद्भोगं
 प्रबोधं याति तं तदा ॥७३॥ प्रबुद्धे संसरत्यस्मिन्नाभिमूले तु च-
 क्रिणि । ब्रह्मरन्ध्रे सुषुम्नायां प्रयाति प्राणसंज्ञकः ॥७४॥ सम्प्राप्ते
 मारुते तस्मिन् सुषुम्नाया वरानने । मन्त्रमुच्चार्य मनसा हन्मध्ये
 धारयेत्सुधीः ॥७५॥ हृदयात्कण्ठकूपे च भ्रुवोर्मध्ये तु धारयेत् ।
 तस्मादारोप्य मनसा साग्नप्राणमनन्यधीः ॥ ७६ ॥ धारयेद्व्यो-
 म्नि विप्रेन्द्रे व्याहरन् प्रणवाक्षरम् । पूरयेन्मारुतं व्योम्नि साङ्गो-
 पाङ्गकलेवरे । एवमात्मा च दीप्येत यथा व्योम्नि विकर्त्तनः ॥७७॥

१ प्राणायामोपयोगिन्यो योगशक्तवृद्धिकर्यश्च मुद्रा बहुविधा महर्षिभिः परमपूज्यै स-
 र्वर्णिता । तासां विस्तृतविवृतिर्ग्रन्थकारप्रणीने हठयोगसहिताख्यग्रन्थे द्रष्टव्या । अत्र तु
 कानिचिदेवापराणि सुसाध्यमुद्राकौशलानि वर्णितानि । प्राणायामक्रियया हि साधकः शने
 प्राणवायुं वशमानेतुं शक्नोति । परन्तु सा योगाभ्यासशक्तिवर्द्धकत्वाद्योगिना साधकानां वि-
 शिष्टहितसपादिका भवति । इमां प्राणायामसहायभूता मुद्रादिक्रिया श्रीमत्प्रतीक्ष्यचरणमहर्षि-
 योगियाज्ञवल्क्योक्ता सगृहीता ।

योगैः प्राणान् सिद्धशुद्धदेवं सम्यक् समोचरेत् ॥ ७८ ॥ एकाग्रं
परं ब्रह्म ध्यायन् प्रणवमीश्वरम् । संभिष्य मनसा मूर्ध्नि ब्रह्म-
रन्ध्रं समाधिना ॥ ७९ ॥ प्राणमुन्मोषयेत्पञ्चाम्महाप्राणे च म-
ध्यमे । देहातीते जगत्प्राणे शून्ये नित्ये ध्रुवे पदे ॥ ८० ॥ आकाशे
परमानन्दे स्वात्मानं योजयेद्विद्या । ब्रह्मैवासी भवेद्देवि न पुन-
र्जन्मभाग्भवेत् ॥ ८१ ॥ तस्मात्त्वञ्च वरारोहे नित्यकर्म समाचर ।
सम्प्राकालेषु वा नित्यं प्राणसंयमनं कुरु ॥ ८२ ॥ प्राणायामपराः
सर्वे प्राणायामपरायणाः । प्राणायामैर्विशुद्धा ये ते यान्ति परमां
गतिम् ॥ ८३ ॥ प्राणायामादृते नान्यचारकं नरकादपि । संसारार्ण-
वमग्नानां तारकः प्राणसंयमः ॥ ८४ ॥ तस्मात्त्वं विधिमार्गेण
नित्यकर्म समाचर । विभिन्नोक्तेन मार्गेण प्राणसंयमनं कुरु ॥ ८५ ॥
इति श्रीश्रीमद्भुक्तान्तसंहितायां प्राणायामवर्णनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

प्रत्याहारवर्णनम् ।

श्रीश्रीमधुसूदन उवाच ॥ उक्ताम्येतानि चत्वारि योगान्नानि
द्विजोद्यमे । प्रस्थाहारादि चत्वारि शृणुष्वाम्यन्तराणि च ॥ १ ॥
जीवानामङ्गलायामभक्तिमार्गोपदेशकैः । अङ्गानि यानि प्रोक्तानि

[illegible]

गौण्या भक्तेर्हि साधने ॥ २ ॥ देवानां दर्शनं सेवा श्रवणं नाम-
कीर्तनम् । अङ्गान्येतानि सर्वाणि प्रत्याहाराख्यसाधने ॥ ३ ॥
अन्तस्तत्त्वाधिकारे हि द्वारं पूजापरायणे । प्रत्याहारक्रिया सैषा
योगजा परमा मता ॥ ४ ॥ इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्व-
भावतः । बलादाहरणं तेषां प्रत्याहारः स उच्यते ॥ ५ ॥ यद्य-
त्पश्यसि तत्सर्वं पश्येदात्मानमात्मनि । प्रत्याहारः स च प्रोक्तो
योगविद्धिर्महात्मभिः ॥ ६ ॥ कर्माणि यानि नित्यानि विहि-
तानि शरीरिणाम् । तेषामात्मन्यनुष्ठानं मनसा यद्वहिर्विना ॥ ७ ॥
प्रत्याहारो भवेत्सोऽपि योगसाधनमुत्तमम् । प्रत्याहारे प्रशस्तं
यत्सेवितं योगिभिः सदा ॥ ८ ॥ अष्टादशसु यदायोर्मर्मस्था-
नेषु धारणम् । स्थानात्स्थानात्समाकृष्य प्रत्याहारो निगद्यते
॥ ९ ॥ अश्विनौ तु यथा ब्रूतां देवि देवभिषग्वरौ । मर्मस्था-
नानि सिद्धयर्थं शरीरे योगमोक्षयोः । तानि सर्वाणि वक्ष्यामि
यथावच्छृणु सुव्रते ॥ १० ॥ पादाङ्गुष्ठौ च गुल्फौ च जङ्घामध्ये
तथैव च ॥ ११ ॥ चित्त्यौ मूले च जान्वोश्च मध्ये चौरुह्यस्य
च । पायुमूलं तथा पश्चाद्देहमध्यश्च मेढूकम् ॥ १२ ॥ नाभिश्च
हृदयं देवि कण्ठकूपस्तथैव च । तालुमूलश्च नासाया मूलं चाक्ष्णो-
श्च मण्डले ॥ १३ ॥ भ्रुवोर्मध्यं ललाटश्च मूर्ध्ना च मुनिपुङ्गवे । म-
र्मस्थानानि चैतानि मानं तेषां पृथक् शृणु ॥ १४ ॥ पादाङ्गुष्ठा-
च्च गुल्फं हि सार्द्धाङ्गुलचतुष्टयम् । गुल्फाज्जङ्घाया मध्यन्तु विज्ञेयं
तद्वशाङ्गुलम् ॥ १५ ॥ जङ्घामध्याच्चित्तेर्मूलं यत्तदेकादशाङ्गुलम् ।

१ अत एव “स्वविषयासम्प्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥”
इति योगदर्शनम् । “प्राणायाम प्रत्याहारः” इति मै० श्रुतिः । २ देवानां तन्मूर्तिचित्र-
पटादीनाम् । ३ एतानि मर्मस्थानानि श्रीगुरोरुपदेशेनैव सम्यक् ज्ञातुं शक्यन्ते । क्रियास-
मूहश्च तेषु मुद्राभ्यासेनैव ससाध्यते । योगशास्त्रोक्तबहुविधासु प्रत्याहारक्रियास्वत्र कति-
चिदेव सुखसाध्यक्रिया सर्वाणिता ।

चित्तिमूलाहरारोहे जानु स्यादङ्गुलिद्वयम् ॥ १६ ॥ जम्बोर्ननाङ्गुलं
 प्राङ्मुखमर्धं मुनीश्वराः । ऊरुमध्याक्षया देवि पायुमूलं
 वंशाङ्गुलम् ॥ १७ ॥ देहमर्धं तथा पायोर्मूलात्सार्द्धाङ्गुलिद्वयम् ।
 देहमध्याक्षया मेढ्रं तद्वत्सार्द्धाङ्गुलिद्वयम् ॥ १८ ॥ मेढ्राभाभिर्म
 विधेया देवि सार्द्धदशाङ्गुलम् । चतुर्दशाङ्गुलं नाभेः हृन्मध्यश्च
 वरानने ॥ १९ ॥ पङ्कजस्य हृन्मध्यात्कण्ठकूर्प तथैव च । कण्ठ
 कृपाञ्च जिह्वाया मूलं स्याच्चतुरङ्गुलम् ॥ २० ॥ नासामूलं च जि
 ह्वाया मूलास्तु चतुरङ्गुलम् । नेत्रस्थानञ्च सम्मूलादद्वाङ्गुलिमिती
 प्यते ॥ २१ ॥ तस्मादद्वाङ्गुलं विद्धि श्रुवोरन्तरमात्मनः । छलाटा
 र्थं श्रुवोर्मध्यादूर्ध्वं स्यादङ्गुलित्रयम् ॥ २२ ॥ छलाटादधोमर्धं
 श्रुतं मङ्गुलित्रयमेव तु । स्थानेष्वेतेषु मनसा वायुमारोप्य धारयेत्
 ॥ २३ ॥ स्थानात्स्थानात्समाकृष्य प्रत्याहारं प्रकुर्वतः । सर्वे रोगा
 विनश्यन्ति योगः सिध्यति तस्य वै ॥ २४ ॥ वदन्ति योगिनः के
 चिद्योगेषु कुशला नराः । प्रत्याहारं वरारोहे शृणु त्वं तद्वदाम्य
 हम् ॥ २५ ॥ सम्पूर्णकुम्भबदायुमङ्गुलान्मूर्ध्नि मध्यतः । धारयन्
 निष्ठं बुध्या प्राणायामप्रचोदितः ॥ २६ ॥ व्योमरन्ध्रात्समाकृष्य
 छलाटे धारयेत् पुनः । छलाट्यदायुमाकृष्य श्रुवोर्मध्ये निरोधयेत्
 ॥ २७ ॥ श्रुवोर्मध्यास्तु जिह्वाया मूले प्राणं निरोधयेत् । जिह्वा
 मूलात्समाकृष्य कण्ठमूले निरोधयेत् ॥ २८ ॥ कण्ठमूलास्तु
 हृन्मध्ये हृदयाभाभिर्मध्यमे । नाभिर्मध्यात्पुनर्मेढ्रे मेढ्रास्तु देह
 मध्यमे ॥ २९ ॥ देहमध्याहुदे देवि गुदादेयोरुपसृक्के । ऊरु
 मूलाक्षयोर्मध्यं तस्माज्जाग्रद्वोर्निरोधयेत् ॥ ३० ॥ चित्तिमूले च
 तं तस्माज्जगद्वोर्मध्यमे तथा । जह्वयामध्यात्समाकृष्य गु

ल्फमूले निरोधयेत् ॥ ३१ ॥ गुल्फादङ्गुष्ठयोर्देवि पादयोस्तन्निरोध-
येत् । स्थानात्स्थानात्समाकृष्य यस्त्वेवं धारयेत्सुधीः । सर्वपापवि-
शुद्धात्मा जीवेदाचन्द्रतारकम् ॥ ३२ ॥ एतत्तु योगसिद्धचर्यमगस्त्ये-
नापि कीर्तितम् । प्रत्याहारेषु सर्वेषु प्रशस्तमिति योगिभिः ॥ ३३ ॥
नाडीभ्यां वायुमापूर्य कुण्डल्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् । धारयेद्युगपत्सो-
ऽपि भवरोगादिमुच्यते ॥ ३४ ॥ पूर्ववद्वायुमारोप्य हृदये व्योम्नि
धारयेत् । सोऽपि याति वरारोहे परमात्मपदं नरः । व्याधयः किं
पुनस्तस्य बाह्याभ्यन्तरवर्तिनः ॥ ३५ ॥ नासाम्यां वायुमारोप्य
पूरयित्वोदरस्थितम् । भ्रुवोर्मध्ये दृशौ पश्चात्समारोप्य समाहितः
॥ ३६ ॥ धारयेत्क्षणमात्रं यः सोऽपि याति परं पदम् ॥ ३७ ॥ भो-
जनान्ते श्मशानान्ते मैथुनान्ते च या मतिः । सा मतिः सर्वदा
चेत्स्यात्को न मुच्येत बन्धनात् ॥ ३८ ॥ जगद्यदृश्यते सर्वं प-
श्येदात्मानमात्मनि । प्रत्याहारः स च प्रोक्तो योगविद्धिर्महात्मभिः
॥ ३९ ॥ किं पुनर्बहुनोक्तेन नित्यकर्म समाचरन् ॥ ४० ॥ आ-
त्मनः प्राणमारोप्य भ्रुवोर्मध्यात्सुपुन्नया । यावन्मनोलयस्तस्मिन्
तावत्संयमनं कुरु ॥ ४१ ॥ देव्युवाच ॥ भगवन् ब्रह्मविच्छेष्ट सर्व-
शास्त्रविशारद । केनोपायेन शुद्धाः स्युर्नाड्यो मे त्वं वद प्रभो
॥ ४२ ॥ इत्युक्तो ब्रह्मवादिन्या ब्रह्मविद्ब्राह्मणस्तदा । ता समालो-
क्य कृपया नाडीशुद्धिमभाषत ॥ ४३ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन उवाच ॥
विध्युक्तकर्मसंयुक्तः कामसङ्कल्पवर्जितः । यमैश्च नियमैर्युक्तः स-
र्वसङ्गविवर्जितः ॥ ४४ ॥ कृतवियो जितक्रोधः सत्यधर्मपरायणः
॥ ४५ ॥ स्वाश्रमस्थः सदाचारो विद्वद्भिश्च सुशिक्षितः । तपोवनं

१ दृष्टातन्त्रिकेऽपि चित्तस्य पूर्वोपभुक्तविषयेभ्यो निवृत्तौ तदानीमेव पुनस्तेषु यथा समु-
खीभवनं नानुभूयते तथा प्रत्याहारसिद्धौ सर्वदैव तादृष्येणावस्थानं भवतीति प्रत्याहारफ-
लम् । २ अत एव “मनेसो निग्रहायत्तमभय सर्वयोगिनाम् । दुःखक्षय प्रबोधश्चाप्यक्षय-
शान्तिरेव च ॥ उपायेन निगृह्णीयाद्विद्विष कामभोगयो । लये सम्बोधये चित्तं विक्षिप्तं श-
मयेत्पुनः ॥ सकषाय विजानीयात्समप्राप्तं न चालयेत्” । इत्यादि श्रुतिः ।

सुसंप्राप्य फलमूलोदकान्वितम् ॥ ४६ ॥ सत्र रम्ये शुचौ देशे
 ब्रह्मघोषसमन्विते । स्वधर्मनिरतैः शान्तैर्ब्रह्मविद्भिः समावृते ॥
 ॥ ४७ ॥ वारिभिश्च सुसम्पूर्णं पुष्पैर्नानाविधैर्गुते । फलमूलेष्व
 सम्पूर्णं सर्वकामफलप्रदे ॥ ४८ ॥ देवाग्रमे वा नद्यां वा ग्रामे वा
 नगरेषु वा । सुशोभनं मठं कृत्वा सर्वरक्षासमन्वितम् ॥ ४९ ॥ त्रि-
 कालस्नानसंयुक्तः स्वधर्मनिरतः सदा । वेदान्तश्रवणं कुर्वन्स्वस्मि-
 न्योगं समम्यसेत् ॥ ५० ॥ केचिद्वदन्ति मुनयस्तपःस्वाध्यायसं-
 युताः ॥ ५१ ॥ निर्जने निरुधे रम्ये वातातपविबर्जिते । विष्णु-
 ककर्मसंयुक्तः शुचिर्भूत्वा समाहितः ॥ मन्त्रैर्न्यस्ततनुर्धरः सि-
 तमस्मधरः सदा । मृदासनोपरि कुशान् सम स्थाप्या यवाऽजिनम् ॥
 ॥ ५२ ॥ विनायकं सुसम्पूज्य फलमूलोदकादिभिः । इष्टदेवं गुरुं
 नत्वा तत आरम्य चासनम् ॥ ५३ ॥ प्राङ्मुखो दक्षमुखो वापि
 जितासनगतः स्वयम् । समग्रीवनिःकायः संवृत्तास्यः सुनिश्चलः
 ॥ ५४ ॥ नासाग्रदृक् सदा सम्यक् सव्ये न्यस्येत्तरं करम् । नासाग्रे
 शशमृद्विन्वं व्योस्त्नाज्जालविराजितम् ॥ ५५ ॥ सप्तमस्य तु वर्ति-
 स्य चतुर्थं बिन्दुसंयुतम् । स्वस्तममृतं पश्यन्नेत्राभ्यां सुसमाहितः
 ॥ ५६ ॥ इडायां वायुमारोप्य पूरयिष्वोर्ध्वं ततः । ततोऽग्निं देहम-
 ध्यस्थं ध्यायन् ज्वालावलीयुतम् ॥ ५७ ॥ रेफञ्च बिन्दुसंयुक्त-
 मग्निमण्डलमुतम् । ध्यायन् विरेचयेत्पञ्चाग्नौ पितृभ्यः पुनः
 ॥ ५८ ॥ पुनः पितृभ्यः पुनः प्राणं वक्षिणतः सुधीः । पुनश्च रेष
 येद्धीमानिहया च शनैः शनैः ॥ ५९ ॥ त्रिचतुर्वत्सरं वापि त्रि-
 चतुर्मासमेव च । पटुकृत्वा आभरति स्यं रहस्येन त्रिसन्धिषु ॥ ६० ॥

१ वाहीकृष्टिस्ताभ्याम् इत्येवमाचारिः स्फुटशरीरनिर्वाण एव प्राप्नुयैवोपदिष्टः । लघुयोग-
 चरैस्तु तत्पर्यमेव जगन्नाथदिकं मानसक्रियाजतं समुपदिष्टम् । द्विविधमेतन्मन्त्रमेतन् श्री-
 गुरोरेन्द्रेण तत्परोक्षं ज्ञातव्यम् ।

नाडीशुद्धिमवाप्नोति पृथक्चिन्होपैलक्षिताम् । शरीरलघुता दीप्ति-
 र्वहेर्जठरवर्तिनः ॥ ६१ ॥ नादाभिव्यक्तिरित्येतच्चिह्नं तत्सिद्धिसू-
 चकम् । यावन्नैतानि सम्पश्येत्तावदेवं समम्यसेत् ॥ ६२ ॥ ज्योतिषां
 सप्त भेदाः स्युर्नादानां भेदपञ्चकं । शास्त्रेषु कथितं पूर्वैर्योगिभिः
 सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ ६३ ॥ नाडीशुद्धेश्च संसिद्धौ तत्प्रकाशः क्रमा-
 द्भवेत् । नादानां ज्योतिषां चैव सर्वथा देवि सुव्रते ॥ ६४ ॥ अतः-
 परं प्राणासिद्धिं प्रकुर्वन् साधकोत्तमः । षट्चक्रभेदने शक्तिं समा-
 प्रोति दुरासदाम् ॥ ६५ ॥ फलिष्यतीति विश्वासः सिद्धेः प्रथम-
 लक्षणम् । द्वितीयं श्रद्धया युक्तं तृतीयं गुरुपूजनम् ॥ ६६ ॥ च-
 तुर्थं समताभावं पञ्चमं त्विन्द्रियग्रहः । षष्ठं च प्रमिताहारं सप्तमं
 नैव विद्यते ॥ ६७ ॥ सुखं योगासनं कृत्वा भवेद्यः सम्पुटाञ्जलिः ।
 पुलकाङ्कितसर्वाङ्गः साश्रुनेत्रोऽतिदीनवत् ॥ ६८ ॥ इडा सुषुम्नां
 मेध्यां च पिङ्गलां नलिनीं धुराम् । नाडीचक्रं च योगेन संनिरुध्य
 प्रयत्नतः ॥ ६९ ॥ मूलाधारं स्वाधिष्ठानं मणिपूरकमाहतम् । वि-
 शुद्धं परमाज्ञाख्यं षट्चक्रं च समम्यसेत् ॥ ७० ॥ गुदाद्वचङ्गुलत-
 श्रोर्ध्वं मेढ्रैकाङ्गुलतस्त्वधः । समं स्यात्पद्मकंदेन समत्वे चतुरङ्गुलम्
 ॥ ७१ ॥ पश्चिमाभिमुखी योनिर्गुदमेढ्रान्तरालजा । तत्र कन्दः
 समाख्यातस्तत्र स्यात्कुण्डली सदा ॥ ७२ ॥ संवेष्ट्य सकला
 नाडीः सार्द्धत्रिकुटिलाकृतिः । मुखे निवेश्य सा पुच्छं सुषुम्ना

१ हठलययोगेषु विविष्टाचार्यैः साधकानां नाडीशुद्धिसाधनार्थं बहुविधमेव क्रियाजात स्व-
 ग्रन्थेषु पृथगुपनद्धम् । हठयोगाचार्यैस्तु तत्साधनार्थं मुद्राविशेषाणां विशिष्टोपयोगितां प्रदर्शि-
 ता । तेषामेव मुद्रासमूहानां विस्तृतं विवरणं ग्रन्थकारप्रणीतायां हठयोगसंहितायां द्रष्टव्यम् ।
 अत्र केवलमेकैव सुखसाधनक्रिया वर्णिता । २ एतदतः सर्वोपि साधनोपदेशः श्रीमत्पूज्य-
 चरणमहर्षियोगियाज्ञवल्क्यसकथित एवास्मिन्नध्याये सकलितः । ३ श्रीशिवसारतन्त्रम् ।
 अत एव “तैलधारामिवाच्छिन्न दीर्घघण्टानिनादवत्” । “नीहारधूमार्कानिलानलानां सद्यो-
 तविद्युत्स्फटिकशशिना । एतानि रूपाणि पुरःसराणि ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणि योगे” ॥ इत्यादि
 श्रुतिः । “तेजो नादो ध्यानं विद्या” इत्यादि मु० श्रुतिः । ४ श्रीयोगेश्वरतन्त्रम् ।

विवरे स्थिता ॥ ७३ ॥ सुप्ता नागोपमा स्नेहा स्फुरन्ती प्रमया स्वया ।
 अहिवत्सम्भिसस्थाना वाग्देवी बीजसङ्घा ॥ ७४ ॥ आधारपद्म
 मेतद्धि योनिर्यस्यास्ति केन्दवः । परिस्फुरद्वादिसान्तचतुर्भुज
 चतुर्दलम् ॥ ७५ ॥ द्वितीयं तु सरोजं यच्छिखमूले ध्यवस्थितम् ।
 तद्वादि लान्तपद्मं परिभास्वरपद्मम् ॥ ७६ ॥ स्वाभिधानाऽ
 मिधं तत्तु पद्मं शोणरूपकम् । तृतीयं पद्मं नामो मणिपूरक
 सङ्घम् ॥ ७७ ॥ दशारं द्वादिकान्तार्णं शोभितं हेमवर्णकम् ।
 हृदयेऽनाहतं नाम चतुर्थं पद्मं भवेत् ॥ ७८ ॥ कादिठान्तार्णसं-
 स्थानं द्वादशच्छदशोभितम् । अतिशोणं वायुबीजं प्रसादस्थान
 मीरितम् ॥ ७९ ॥ षण्ठस्थानस्थितं पद्मं विशुद्धं नाम पञ्चमम् ।
 सुदेमाऽऽमं स्वरोपेतं षोडशच्छदशोभितम् ॥ ८० ॥ आद्यापद्मं
 भुवोर्मध्ये हृदोपेतं द्विपत्रकम् । शरच्चन्द्रनिर्म तत्राऽक्षरबीजं विजृ-
 म्भितम् ॥ ८१ ॥ योगसाधनमुख्यानामेतेषां साधनेन वै । क्रमेण नद
 सिद्धयो हि प्राप्नुवन्ति न संशयः ॥ ८२ ॥ प्रतिभा प्रथमा सिद्धि
 द्वितीया श्रवणा स्मृता । तृतीया वेदना देवि तुरीया चेह दर्शना ।
 आस्वादा पञ्चमी प्रोक्ता वार्ता च षष्ठिका स्मृता ॥ ८३ ॥ बुद्धिर्नि
 वेचना वेधं बुद्धयते बुद्धिरुच्यते । प्रतिभा प्रतिभावृत्तिः प्रति
 मौव इति स्थितिः ॥ ८४ ॥ सूक्ष्मेभ्यवहितेऽर्त्तिते विप्रकृष्टे त्व-
 नागते । सर्वत्र सर्वदा ज्ञानं प्रतिमानुक्रमेण तु ॥ ८५ ॥ श्रवणा स-
 र्वशब्दानामप्रयत्नेन योगिनः । हृत्स्ववीर्यप्लुतादीनां गुह्यानां श्रव-
 णादपि ॥ ८६ ॥ स्पर्शस्याऽभिगमो यस्तु वेदना रूपपादिता । दृ-
 र्शना दिव्यरूपाणां दर्शनं चाऽप्रयत्नतः ॥ ८७ ॥ संविद्विरसे
 सस्मिन्नास्वादोऽप्रयत्नतः । वार्ता च दिव्यगन्धानां तन्मात्रा
 बुद्धिसंविदा । विन्दन्ते योगिनस्वस्मादाज्जगद्भुवनं प्रिये ॥ ८८ ॥

१ केन्दवः अत्र अत्र इति केन्द्र । २ एवं पद्मसङ्घर्षे श्रीभूमिस्तद्विनामुत्पत्तिं संश्लि-
 तम् । ३ प्रतिभायां नाम निवेद्यममतराऽपि लक्षणतत्त्वार्थकणम् । ४ विद्वयमेना श्री-
 सिद्धतपोक्तः ।

हिदलध्यानमाहात्म्यं कथितुं नैव शक्यते । करोति पूर्णमभ्यास-
माज्ञापन्ने विचक्षणः ॥ ८९ ॥ अणिमाद्यष्टसिद्धिं हि लभते यो-
गनिष्ठितः । योगी बन्धादिमुच्येत स्वीयया प्रभया स्वयं ॥ ९० ॥
अत ऊर्ध्वं दिव्यरूपं सहस्रारं सरोरुहम् । ब्रह्माण्डाख्यस्य देहस्य
बाह्ये तिष्ठति मुक्तिदम् ॥ ९१ ॥ स्थानस्याऽस्य ज्ञानमात्रेण
नृणां संसारेऽस्मिन्संभवो नैव भूयः । भूतग्रामं संतताभ्यासयोगा-
त्कर्तुं हर्तुं स्याच्च शक्तिः समग्रा ॥ ९२ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसहितायां प्रत्याहारवर्णन नाम चतुर्दशोऽध्यायः ।

पंचदशोऽध्यायः । धारणावर्णनम् ।

श्रीश्रीमधुसूदन उवाच ॥ अथेदानीं प्रवक्ष्यामि धारणा पञ्च तत्त्व-
तः । समाहितमनास्त्वं च शृणु देवि तपोधने ॥ १ ॥ अधमोत्तमभेदेन
धारणा द्विविधा भवेत् । आद्या स्थूला च सा प्रोक्ता साध्यते पूज-
नादिभिः ॥ २ ॥ शालिग्रामादिमूर्ती वा सर्वथा वाऽन्यविग्रहे । अ-
न्या तु योगसाध्या सा सर्वोत्कृष्टा प्रगीयते ॥ ३ ॥ यमादिगुणयु-
क्तस्य मनसः स्थितिरात्मनि धारणेत्युच्यते साङ्गैः शास्त्रतात्पर्य-
वेदिभिः ॥ ४ ॥ अस्मिन् ब्रह्मपुरे देवि यदिदं हृदयाम्बुजम् ।
अस्मिन्नेवान्तराकाशे यद्वाह्याकाशधारणम् ॥ ५ ॥ इत्येषा धारणे-
त्युक्ता योगशास्त्रविशारदैः । तान्त्रिकैर्योगशास्त्रज्ञैर्विद्वद्भिश्च सुशि-

१ अत एव “देशबन्धश्चित्तस्य धारणा” । इति योगदर्शनम् । “पृथ्व्यपूतेजोऽनिलस्त्रे
समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते । न तस्य रोगो न जरा न दुःख प्राप्तस्य योगाग्निमय
शरीर । लघुत्वमारोग्यमलोलुपत्वं वर्णप्रसाद स्वरसौष्टवञ्च । गन्ध शुभो मूत्रपुरीषमल्प योग-
प्रवृत्तिं प्रथमा वदन्ति” ॥ इत्यादि श्रुति ॥

सितैः ॥६॥ धारणाः पञ्चधा प्रोक्तास्ताम् सर्वाः पृथक् शृणु ।
 मुमिरापस्तथा तेजो वायुराकाश एव च । एतेषु पञ्चदेवानां धार
 णात्पञ्चधेय्यतो॥७॥ पादादि जानुपर्यन्तं पृथ्वीस्थानं प्रकीर्तितम्
 ॥ ८ ॥ आज्ञानोः पायुपर्यन्तमपां स्थानं प्रकीर्तितम् । आपायो-
 र्दयान्तश्च वह्निस्थानं प्रकीर्तितम् ॥ ९ ॥ आह्मण्याद्बोर्मध्यं
 यावद्वायुकुलं स्मृतम् । आभूमण्यास्तु मूर्ध्निस्तमाकाशमिति बोध्यते
 ॥१०॥ अत्र कथिहदन्त्यन्ये योगतत्त्वविचक्षणाः । आज्ञानोर्नाभिप
 र्यन्तमपां स्थानमिति द्विजाः ॥११॥ नाभिमण्याद्रुलान्तं यद्वह्नि
 स्थानं तदुच्यते । आगल्लज्जु ललाटान्तं वायुस्थानमितीरितम् ॥१२॥
 ललाटाग्रम्वपर्यन्तमाकाशस्थानमुच्यते । अयुक्तमेतदित्युक्तं शा
 स्त्रात्पर्यवेदिभिः ॥ १३ ॥ यदि स्यात्स्वलनस्थानं देहमध्ये
 वरानने । अयुक्तं कारणे बहो कार्यरूपस्य संस्थितिः ॥ १४ ॥
 कार्यकारणसंयोगात्कार्यहानिर्दृढं भवेत् । दृष्टं तत्कार्यरूपेषु
 मृदात्मकघटदिषु ॥१५॥ पृथिव्यां धारयेद्देवि ब्रह्माणं परमेष्ठि
 नम् । विष्णुमपस्वनले रुद्रमोक्षर वायुमण्डलोसदागिबं तथा स्योमि
 धारयेत्सुसमाहितः ॥ १६ ॥ पृथिव्यां वायुमास्थाय लकारेण
 समन्वितम् । ध्यायेच्चतुर्ह्यङ्कारं ब्रह्माणं सृष्टिकारणम् ॥ १७ ॥
 धारयेत्पञ्च घटिका सर्वरोगैः प्रमुच्यते । पृथिव्यां वायुमारोप्य
 पृथिव्यां जयमाप्नुयात् ॥ १८ ॥ वारुणे वायुमारोप्य वकारेण सम
 न्वितम् । स्मरेन्नारायणं सौम्यं चतुर्बाहुं शुचिस्मितम् ॥ १९ ॥
 धारयेत्पञ्चघटिका सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २० ॥ यद्धो धानिछ
 मारोप्य रेफाक्षरसमन्वितम् । ज्येष्ठं च वरदं रुद्रं चतुर्बाहुं जटाध
 रम् ॥२१॥ मस्मोज्ज्वलितसर्वाङ्गं सुप्रसन्नमनुस्मरेत् । धारयेत्प

१ शोभिका प्रथमदशब्रह्मात्मसंज्ञानं पुण्यवस्त्वाम्बुजं प्रसन्नस्थानं इति द्वित्रिमेव शब्द
 सम्पुपन्ने । शोभिकाम्मासंज्ञानकर्ता स्थितशालपरत्त्वोपगम्यमेव मेधैव शालं सम्प
 र्तिताम् ।

श्वघटिका वह्निनाऽसौ न दह्यते ॥ २२ ॥ मारुतं मरुतः स्थानं
 यकारेण समन्वितम् । ईश्वरं नादयुक्तं हि बालेन्दुधृतमौलिनम्
 ॥ २३ ॥ पञ्चवक्रयुतं सौम्यं दशबाहुं त्रिलोचनम् । सर्वायुबोध-
 तकरं सर्वाभरणभूषितम् ॥ २४ ॥ उमार्द्धदेहं वरदं सर्वजीव-
 हिते रतम् । धारयेत्पञ्चघटिका वायुबद्धयोमगो भवेत् ॥ २५ ॥
 आकाशे वायुमारोप्य हकारोपरि शङ्करम् । बिन्दुरूपं महादेवं
 व्योमाकारं सदाशिवम् ॥ २६ ॥ शुद्धस्फटिकसङ्काशं सर्वकार-
 णकारणम् । चिन्तयेन्मनसा नित्यं मुहूर्तमपि धारयेत् । स एव मुक्त
 इत्युक्तं तान्त्रिकेष्वपि शिक्षितैः ॥ २७ ॥ एतदुक्तं भक्त्यत्र देवि
 ब्रह्मविदां वरे । ब्रह्मादिकार्यरूपाणि स्वे स्वे संहृत्य कारणे ॥
 ॥ २८ ॥ तस्मिन् सदाशिवे प्राणं चित्तं चानीय कारणे । युक्तचि-
 त्तस्तदात्मानं योजयेत्परमेश्वरे ॥ २९ ॥ अस्मिन्नर्थे वदन्त्यन्ये
 योगिनो ब्रह्मविद्वराः । प्रणवेनैव कार्याणि स्वे स्वे संहृत्य कारणे
 ॥ ३० ॥ प्रणवस्य तु नादान्ते परमानन्दविग्रहम् ॥ ३१ ॥ ऋतं
 सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् । चेतसा तं प्रपश्यन्ति सन्तः
 संसारभेषजम् ॥ ३२ ॥ त्वं तस्मात्प्रणवेनैव प्राणायामैस्त्रिभिस्त्रिभिः ।
 ब्रह्मादिकार्यरूपाणि स्वे स्वे संहृत्य कारणे । विशुद्धचेतसा प-
 श्य नादान्ते ब्रह्म चिन्मयम् ॥ ३३ ॥ तस्मिन्नर्थे वदन्त्यन्ये यो-
 गिनो ब्रह्मविद्वराः ॥ ३४ ॥ भिषग्वरौ वरारोहे योगेषु परिनिष्ठितौ ।
 शरीरं तावदेतत्तु पञ्चभूतात्मकं खलु ॥ ३५ ॥ तदेतत्तु वरारोहे
 वातपित्तकफात्मकम् । आनात्मकानां सर्वेषां योगेष्वभिरतात्मनोम्
 ॥ ३६ ॥ प्राणसंयमनेनैव शोषं याति कलेवरम् । पित्त-आत्मकानां
 त्वचिरान्न शुष्यति कलेवरम् । कफात्मकानामङ्गन्तु सम्पूर्णमचि-

१ मुनयो योगतत्त्वज्ञा धारणेति क्रियासाधनस्य द्वौ भेदौ वर्णयन्ति । कार्यब्रह्मविभागम-
 वलम्ब्य कृता धारणा हेका मध्याविधा । कारणब्रह्मधारणा तु सर्वोत्तमा द्वितीया । धारणा-
 नुष्ठानानि बहुभेदयुतानि योगतत्त्वविदा श्रीगुल्देवस्थोपदेशत एव परिज्ञेयानि । अत एव
 “तत्र पृथिवीधारणे” । इति ग० श्रुते । “अनपगम्य धारणा” । इति मै० श्रुतिः ।

राक्षवेत् ॥ ३७ ॥ धारणं कुर्वतस्त्वग्नौ सर्वे नश्यन्ति वातजाः
 ॥ ३८ ॥ पार्थिवे च जलांघ्रे च धारणं कुर्वतः सदा । नश्यन्ति
 श्लेष्मजा रोगा वातजाश्चाचिरासथा ॥ ३९ ॥ व्योमोशे मारुतांशे
 च धारणं कुर्वतः सदा । त्रिदोषजनिता रोगा विनश्यन्ति न
 संशयः ॥ ४० ॥ अस्मिन्नर्थे तु तौ श्रुतामश्विनौ तु भिषग्वरो ।
 प्राणसंयमनेनैव त्रिदोषशमनं कृणाम् ॥ ४१ ॥ तस्मात्स्वश्च वरा-
 रोहे नित्यकर्म समाचर । यमादिभिश्च संयुक्ता विविधद्वारणां
 कुरु ॥ ४२ ॥ इतः परं प्रवक्ष्यामि चिन्मात्रस्याविकारिण । ब्रह्म-
 णो ध्यानसिद्ध्यर्थमस्तरंगाः क्रियाः शुभाः ॥ ४३ ॥ आयुर्निष्ठा
 सकृत्प्राणो निरुद्धश्चासनेन वै । याति देवि तदापानात्कुलं बद्धे
 शनैः शनैः ॥ ४४ ॥ वायुना दीपितो वह्निरपानेन मनेसदा ।
 प्रातःकाले प्रदोषे च निशीथे च समाहितः । मुहूर्त्तमप्यसेदेवं
 यावत्पञ्चदिनद्वयम् ॥ ४५ ॥ ततस्त्वात्मनि योगज्ञे प्रत्ययाश्च
 पृथक् पृथक् । सम्भवन्ति तदा तस्य जितो यस्य समीरणः ॥ ४६ ॥
 शरीरलघुता दीप्तिर्वह्नेर्मठगर्तनः । नादामिम्यक्तिरित्येवभिह्वा-
 न्यादौ भवन्ति हि ॥ ४७ ॥ अल्पमूत्रपुरीषः स्यात्तन्मासे व
 त्सरेऽपि वा । आसने वाहने पश्चाज्ज भेतव्यं त्रिवत्सरात् ॥ ४८ ॥
 ततोऽनिलं वायुसस्त्रेण सार्द्धं निया समावाप निरोधयेत्सम् । ध्या-
 यन्सदा चक्षिणमप्रमुहं नाभौ सदा कुण्डालिनें प्रविष्टम् ॥ ४९ ॥
 शिरां समावेष्ट्य मुखेन मध्ये त्वन्याश्च भोगेन शिरस्त्वभेद । स्त्र
 पुच्छमास्थेन निगृह्य सम्यक् पयश्च संयम्य मरुद्गणानाम् ॥ ५० ॥
 प्रसुप्तानोऽपि इव दयसन्ती सदा प्रवह्ना प्रभया वरलन्ती । नाभौ

१ ध्यायन्सदा वा/वत्स वरमप्रतीक्षन्सदा इत्यर्थः । तदधिक्यप्राप्तये शाश्वती, पूर्वज्ञापकस्य-
 विधीयमानम् । अत्र एवाध्यायप्रविचारकाभ्यामावेष्टव्यतेति वाः शाश्वतीति वाः शाश्वतस्य
 अत्र वर्तते । अत्र च अत्र वर्तते तत्रागुत्तरेण च निगृह्यति च तदर्थेति शेषे च पूर्वे । अत्राः
 तथा एव चिन्मात्रस्याविकारिण एवमात्रप्रवचनकालेऽप्येवमाः शाश्वतमेव तु भावो
 यत्नस्तदवगतम् ।

सदा तिष्ठति कुण्डली सा तिर्य्यक्षु देहेषु तथेतरेषु ॥ ५१ ॥ वायु-
 ना विधुतवह्निशिखाभिः कन्दमध्यगतनाडिषु संस्थाम् । कुण्डलीं
 दहति यस्त्वहिरूपां संस्मरन् नरवरस्तु स एव ॥ ५२ ॥ सन्तप्तो
 वह्निना तत्र वायुना च प्रचोदितः । प्रसार्य्य फणभृद्भोगं प्रबोधं
 यात्यसौ तदा ॥ ५३ ॥ बोधं गते चक्रिणि नाभिमध्ये प्राणास्तु
 संभूय कलेवरेऽस्मिन् । चरन्ति सर्व्वे सह वह्निनैव यथा पटे त-
 न्तुगतिस्तथैव ॥ ५४ ॥ जित्वैवं चक्रिणः स्थानं सदा ध्यानपरा-
 यणः । ततो नयेदपानन्तु नाभेरूर्द्ध्वमिदं स्मरन् ॥ ५५ ॥ वायुर्य-
 दा वायुसखेन सार्द्धं नाभिं त्वतिक्रम्य गतः शरीरे । रोगाश्च
 नश्यन्ति बलाभिवृद्धिः कान्तिस्तदानीं भवति प्रसुखे ॥ ५६ ॥
 ब्रह्मरन्ध्रमुखमत्र वायवः पावकेन सह यान्ति समुद्रम् । के चने-
 ह विमृशन्ति तदा स्याद्दीक्षणादिह सुदीपशिखायाः ॥ ५७ ॥
 निरोधितः स्याद्दृदि तने वायुर्मध्ये सदा वायुसखेन सार्द्धम् ।
 सहस्रपत्रस्य मुखं प्रविश्य कुर्यात्पुनस्तूर्द्ध्वमुखं प्रियेऽत्र ॥ ५८ ॥
 प्रबुद्धहृदयाम्भोजे देव्यस्मिन् ब्रह्मणः पुरे । बलाकाश्रेणिवद्वयौ-
 म्नि राजते स्म समीरणः ॥ ५९ ॥ आश्रूमध्यात्सुषुम्नायां संस्थि-
 तो हुतभुक् सदा । सजलाम्बुदमालासु विद्युल्लेखेव राजते ॥ ६० ॥
 प्रबुद्धहृत्पङ्कजसंस्थितेऽग्नौ प्राणे च तस्मिन् प्रविवेशिते तु । चि-
 ह्नानि बाह्ये च तथान्तरेऽपि दीपादिदृश्यानि भवन्ति सद्यः ॥
 ॥ ६१ ॥ स वह्निं वायुमारोप्य श्रुवोर्म्ये धिया तदा । ध्याये-
 दनन्यधीः पश्चादन्तरात्मानमन्तरे ॥ ६२ ॥ तस्मिन् ब्रह्मपुरे देवि
 ब्रह्मैवाज्ञानमोहितः । भ्रान्त्यारूढः स जीवः स्यादाच्छन्नो मह-
 दादिभिः ॥ ६३ ॥ मध्यमे च हृदयेऽपि ललाटे स्थाणुवज्ज्वलति लिङ्ग-
 महश्यम् । अस्ति देवि परमार्थमिदं तत्पश्य पश्य मनसा रुचि-
 राभम् ॥ ६४ ॥ ललाटमध्ये हृदयाम्भुजे वा यः पश्यति ज्ञानमयीं
 प्रभां तु । शक्तिं सदा दीपवदुज्ज्वलन्तीं पश्यन्ति ते ब्रह्म तदेकह-

दृष्ट्या ॥ ६५ ॥ मनोऽस्य यदा याति भ्रूमध्ये योगिनां नृणाम् ।
जिह्वामूलेऽमृतस्त्राणो भ्रूमध्ये चात्मदर्शनम् । कम्पनं च तत्रामूर्ध्नि
मनसैवात्मदर्शनम् ॥ ६६ ॥ देवोषानानि रम्याणि नक्षत्राणि च
चन्द्रमाः । प्रलयः सिद्धगन्धर्वाः प्रकाशन्ते हि योगिनाम् ॥ ६७ ॥
भ्रूवोऽन्तरे विष्णुपदे च नाभो मनोऽस्य यावदिदं प्रयाति । ता
वत्समम्यस्य पुनः स्वमध्ये सोमं सदा संस्पर्शपूर्णरूपम् ॥ ६८ ॥
समीरणे विष्णुपदे निविष्टे जीवे च तस्मिन्नमृते सुसंस्थे । तस्मिन्
सदा याति मनोऽस्य च मुक्तेः समीपं सदिति ब्रुवन्ति ॥ ६९ ॥
समीरणे विष्णुपदे निविष्टे विशुद्धबुद्धौ च सदात्मनिष्ठे । आनन्द-
बोधात्मकमस्ति सत्यं त्वं देवि पश्याशु विशुद्धबुद्धया ॥ ७० ॥
हृत्पद्मे व्योम्नि यदेकरूपं सत्यं सदानन्दमयं तु सूक्ष्मम् । तद्ब्रह्म
निर्वासितमयं गुहायामिति श्रुतेष्वपि समाप्नुवन्ति ॥ ७१ ॥ अणो
रणीयान्महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् । तम-
द्वृतं पश्य विशुद्धबुद्धया प्रयाणकालेऽपि विहीनशोकम् ॥ ७२ ॥
कुण्डलिन्यां समुद्रता गायत्री प्राणधारिणी । प्राणविद्या महाविद्या
यस्तां वेत्ति स वेदैर्वित् ॥ ७३ ॥ तैलधारानवच्छिन्नं दीर्घघण्टानि
नादकत् । अवाच्यं प्रणवस्याङ्गं स साक्षादीश्वरोऽन्ययः ॥ ७४ ॥
पद्मासनं समारुह्य समकायशिरोधरः । मासप्राहृष्टिरेकान्ते अपेक्षो
द्धारमभ्यस्य ॥ ७५ ॥ मूर्ध्नि स्वस्वरीये लोकाः सोमसूर्याग्निदेवताः ।
तस्य मात्रासु तिष्ठन्ति तस्मात्प्रातिमदर्शनम् ॥ ७६ ॥ शुचि-
र्वाऽप्यशुचिर्वाऽपि दर्शयेत्प्रातिमं सदा । न स क्षिप्यति पापेन

१ अथर्ववेदप्रतिष्ठा ४४ श्रीगणेशाय नमः । शिवायः श्रीमत्पुण्यपत्रवेदिनाम्नः ।
 हविर्नरुपदिष्टः । २ कुडिप्रतिष्ठा । अत्राप्याये वर्णिता अष्टम्यालोपयोगिनो अष्टमो-
 ष्ठम्यन्विनो ध्यातव्यमष्टम्या- एवै विशिष्टोभताधिकारिभिरेव संस्थापनीयाः । ते च
 तद्गोपेनदेसेनैवानुष्ठानं कथ्यते । अत एव—“गुरुपरिहमर्गेण” इति तु श्रुतिः । “गुरु-
 ष्या-
 ष्याम्यस्यैतु” । “एतादृशैर्वा यन्मुक्तारकं गुरुण अष्टम्यम्” । इत्यादि च श्रुतिः । ३ वेत्ति
 पूर्ववत्पुण्यपत्रवेदिनाम्नः । ४ अथर्ववेदं श्रीमत्पुण्यपत्रवेदिनाम्नः ।

पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ ७७ ॥ क्रिया चेच्छा तथा ज्ञानं ब्राह्मी
 रौद्री च वैष्णवी । त्रिधा शक्तिः स्थिता यत्र तत्परं ज्योतिरो-
 मिति ॥ ७८ ॥ ज्योतिर्ध्यानं परो योगो बहुभाग्येन लभ्यते ।
 गुरोः कृपाप्रसादेन प्राप्यते गुरुभक्तितः ॥ ७९ ॥ सृष्टिर्यत्र क्रिया
 यत्र तत्परं ज्योतिरोमिति । आत्मा साक्षाद्भवेदस्मात्तस्माद्भयानं
 विशिष्यते ॥ ८० ॥ प्राणायामद्विषट्केन प्रत्याहारः प्रकीर्तितः ।
 प्रत्याहारद्विषट्केन ज्ञायते धारणा शुभा ॥ ८१ ॥ धारणा द्वा-
 दश प्रोक्तं ध्यानं ध्यानविशारदैः । ध्यानद्वादशकेनैव समाधिरभि-
 धीयते ॥ ८२ ॥ यत्समाधौ परं ज्योतिरनन्तं विश्वतो मुखम् ।
 तस्मिन् दृष्टे क्रिया कर्म यातायातं न विद्यते ॥ ८३ ॥ आत्मा-
 नमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्देवं
 पश्येन्निगूढवत् ॥ ८४ ॥ ध्वनेरन्तर्गतं ज्योतिर्ज्योतिरन्तर्गन्तं मनः ।
 तन्मनो विलयं याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ८५ ॥ ओङ्कारध्व-
 निनादेन वायोः संहरणान्तिकम् । निरालम्बं समुद्दिश्य यत्र
 नादो लयं गतः ॥ ८६ ॥ समध्ये कुरु चात्मानमात्ममध्ये च सं
 कुरु । आत्मानं समय कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ ८७ ॥ स्थि-
 र्बुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः । निष्क्रियं तद्विजानीयान्मनो
 यत्र लयं गतम् ॥ ८८ ॥ मन्त्रयोगो हठश्चैव लययोगः पृथक् पृथक् ।
 स्थूलं ज्योतिस्तथा सूक्ष्मं ध्यानस्य त्रिविधं विदुः ॥ ८९ ॥ स्थूलं मू-
 र्त्तिमयं प्रोक्तं ज्योतिस्तेजोमयं तथा । सूक्ष्मं बिन्दुमयं ब्रह्म कुण्ड-
 ली परदेवता ॥ ९० ॥ स्थूलध्यानाच्छतगुणं तेजो ध्यानं प्रचक्षते । तेजो-
 ध्यानाल्लक्षणं सूक्ष्मध्यानं विशिष्यते ॥ ९१ ॥ परात्परतरं ब्रह्म ध्यानं
 सर्वत्र दुर्लभम् । आत्मा साक्षाद्भवेत्तस्मात्तस्माद्भयानं विशिष्यते ।

१ भूर्भुवोरिति ७६ श्लोकमारभ्यैतदता क्रिया १०८ उपनिषत्कथिता । २ पञ्चो-
 पासनासम्बन्धि यद्विविधं स्थूलध्यानं ज्योति कल्पनारूपं ज्योतिर्ध्यानम् तथा कुण्डलिनीमहाश-
 क्तिमम्बन्धि यद्विन्दुध्यानञ्च सर्वाण्येतानि ध्यानानि, सगुणोपासनायामन्तर्भवन्ति एतद्विविध-
 ध्यानानुष्ठानापेक्षया तु स्वतन्त्रस्य ब्रह्मपदस्य ध्यानानुष्ठानमेव समुत्कृष्टतरतया परिगीयते ।

॥ ९२ ॥ एवं समम्यस्य सुदीर्घकाले यमादिभिर्युक्ततनुर्मिताशी ।
 आनन्दमासाय गुहां प्रविष्टं मुक्तिं ब्रज ब्रह्मपुरेऽपुनस्त्वम् ॥ ९३ ॥
 मृतानि यस्मात्प्रमवन्ति सर्वे येनैव जीवन्ति चराचराणि । जा-
 तानि यस्मिन्विद्यन्ते प्रयाप्ति तद्ब्रह्म विद्धीति वदन्ति सर्वे ॥ ९४ ॥
 इन्द्रियाणि समाहृत्य मनसाऽऽत्मनि धारयेत् । कश्चित्कालं म
 हाप्राप्ते धारणेन च पूजिता ॥ ९५ ॥ वेदादेव सदा देवा वेदा-
 देव सदा नराः । वेदादेव सदा लोका वेदादेव महेश्वरः ॥ ९६ ॥
 इति चिन्त्यवस्था या धारणा सा प्रकीर्तिता । ब्रह्मैवाहं सदा
 नाहं देवो यक्षोऽयथा नरः ॥ ९७ ॥ न देहेन्द्रियबुद्ध्यादिर्न मा
 या नान्यदेवता । इति बुद्धिव्यवस्थाऽपि धारणा सेति हि श्रुतिः
 ॥ ९८ ॥ सर्वं संश्लेषतः प्रोक्तं सर्वशास्त्रविशारदे । आगमावैक
 संसिद्धमास्थेयं भवता सदा ॥ ९९ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां धारणावर्णनं नाम पचदशोऽध्यायः ।

षोडशोऽध्यायः ।

ध्यानवर्णनम् ।

श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । अयं ध्यानं प्रवक्ष्यामि शृणु दधि
 संप्रीधने । ध्यानमेव हि जन्तूनां कारणं बन्धमोक्षयोः ॥ १ ॥ प्रा-
 णायामैर्देहोपान धारणाभिश्च क्लित्विषान् । प्रत्याहारेण स
 सर्गाम् ध्याननानीश्वरान् गुणान् ॥ २ ॥ यदा मनः स्वं विरजे

योगेन सुसमाहितं । काष्ठां भगवतो ध्यायेत्स्वनीसाग्रावलीक-
नः ॥ ३ ॥ ध्यानमात्मस्वरूपस्य वेदनं मनसा खलु । सगुणं
निर्गुणं तच्च सगुणं बहुशः स्मृतम् ॥ ४ ॥ मन्त्रयोगानुसारेण
तन्त्रशास्त्रविधानतः । ध्यानं सप्तविधं ख्यातं विष्णुदेवस्य पूजने
॥ ५ ॥ चतुर्विंशति रूपश्च ध्यानं वै शक्तिदेवतम् । शङ्करोपास-
नायाश्च ध्यानं पञ्चविधं मतम् ॥ ६ ॥ श्रीसूर्यस्य समर्चायां
गणेशस्यापि बह्वभे । उपासनासु कथिते ध्याने द्वे रूपकल्पने

- १ अत एव “तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्” । इति योगदर्शनम् “प्रज्ञया मनः समा-
ख्या मनसा सर्वाणि ध्यानान्यानेति” । इति कौ० श्रुति । तदेतद्ध्यान सर्वस्याप्युपासना-
काडस्य परम फल । तच्च वैदिकमतरगमुपासन नामरूपात्मक ध्यानफलक । नामात्मकमपि प्र-
णवादिमहामन्त्राणां वाचिकोपाशुमानसिकजरूप । मेघश्यामादिभावनारूप तु रूपात्मक । अत
एव “तस्य वाचक प्रणव तज्जपस्तदर्थभावन” इति योगसूत्र “जपाच्छात पुनर्यायेत्
ध्यानाच्छात पुनर्जपेत्” इत्युपासाते च तद्गुणलीलात्मकस्तोत्रपाठोपि नामातर्भावमर्हतीति
तस्यापि नामोपासनाया निम्नस्तृतीयोऽधिकारो बोध्य “एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिक-
तमो मत । यद्भवत्या पुडरीकाक्ष स्तवैरर्च्यन्नर सदा” इति स्मरणात् । तथा च कर्मणो
नित्यनैमित्तिककाम्यरूपेण ज्ञानस्य श्रवणमनननिदिध्यासनरूपेण यथा त्रैविध्यं तथैव स्तोत्र-
जपध्यानरूपेणोपासनात्रैविध्यं ज्ञेयम् । २ बहिर्जगतोऽन्तर्जगत्प्रवेशार्थं द्वारस्वरूप हि प्र-
त्याहारसाधनम् । आत्मसाक्षात्कारस्य च ध्यानसाधनमेव केवलोपाय । प्रत्याहारवस्थया
साधको बहिः प्रपञ्चात्मन सहर्गणमभ्यस्यति ध्यानावस्थायाम् च बहिः प्रपञ्चमेकान्ततो
विस्मृत्य परमात्मन्येव समाश्रयं लभते । सगुणध्यानावस्थायां सगुणभावावलम्बनेन साधकै-
र्विस्मृते जगत्प्रपञ्चे तद्भावावलम्बनरूपतयैव समवशिष्यते । अतः सगुणध्यानं मुमुक्षूणां
तादृक्फलप्रदायकं न भवति । एवञ्च निर्गुणभावजनकत्रिगुणध्यानमेव सर्वोत्तमं गण्यते ।
अत्र महितायां निर्गुणध्यानविषय एव विस्तरेण वर्णित्यते । ३ मन्त्रयोगानुसारेण पुराणेषु
तन्त्रेषु च वर्णितानि बहुविधानि मूर्तिध्यानानि नैव केवलं कल्पनार्चितानि । पञ्चोपासना-
विषयिणो ध्यानभेदसमूहाः स वै पूर्णवैज्ञानिकसिद्धान्तमेवानुसृत्य निर्णिता इति तेषां मख्या-
या स्वरूपस्य च विचारेण सर्वं सम्यग्ज्ञातुं शक्यते । प्राचीनमहर्षीणां त्रिकालदर्शना-
धर्मनिदान्ता सर्वं गूढवैज्ञानिकमावपूर्णा इति प्रसिद्धमेव । मन्त्रयोगस्य वर्णनमिदं श्रीका-
पिलतत्रराजस्य । अत एव “श्रद्धामक्तिध्यानयोगात्” । इत्यादि श्रुति । श्रीविष्णु-
दिपचरूपस्य ब्रह्मणो ध्यानेषु सप्त चतुर्विंशति पञ्चविधत्वं कापिलतत्रोक्तं ज्ञेयं अन्येष्वपि
पुराणतन्त्रादिषु ध्यानातराण्युक्तानि तानि सर्वाण्यपि सप्तादिमख्यास्त्वेवानातर्भावमर्हति ।

॥ ७ ॥ ऊर्द्धाधोमध्यमेदेन स्थानानां त्रिविधेन वै । ध्यानं व्यो-
 त्तिर्मयं प्रोक्तं त्रिविधं हेठयोगिभिः ॥ ८ ॥ छययोगविधानास्तु
 सर्वध्यानेषु चोत्तमम् । कथितं पावनं ध्यानं बिन्दुध्यानं पति-
 धते ॥ ९ ॥ एतस्य साधकः शक्तः कर्तुं ध्यानस्य भावनाम् ।
 यदा कुण्डलिनीशक्तिर्जाग्रती तिष्ठति स्थिरा ॥ १० ॥ पूर्वं ते
 वर्णिता देवि क्रिया बहुविधा मया । बिन्दुध्यानोपयोगिन्यो
 रम्याः श्रेष्ठकैलान्विताः ॥ ११ ॥ त्रिषु योगेषु चोक्तानां ध्याना-
 नां धारणाविधिम् । ध्यानरीतिं च नियतं विषादुरुमुत्साहजनः ॥
 ॥ १२ ॥ प्रायुक्तेषु च सर्वेषु ध्यानेषु परमं मतम् । ध्यानं भा-
 वसुरम्यं वै छययोगस्य साधुभिः ॥ १३ ॥ किञ्च मोक्षानुकूला-
 यामवस्थायां प्रजायते । शक्तिर्ध्यातुं परं ब्रह्म साधकस्य सु-
 योगिनः ॥ १४ ॥ पूर्वमुक्तेषु सर्वेषु ध्यानेषु ध्यानविहारे । प्रकृ-
 तेः सगुणाया वै सम्बन्धो विद्यते सदा ॥ १५ ॥ ब्रह्मध्याने तु
 परमे सम्बन्धो नास्ति तादृशः । असस्तभिर्गुणं ध्यानं तत्त्वतो
 गदितं बुधैः ॥ १६ ॥ यागिनस्त्रिविधाः सर्वे प्राप्य सिद्धिं स्वसा-
 धनैः । लब्ध्वा भगवतः पूर्णां कृपामन्ते परां शुभाम् ॥ १७ ॥
 राजयोगाधिकाराणामुपयोगि परात्परम् । कुर्वन्ति ब्रह्मणो
 ध्यानं सस्त्रिद्वानन्दरूपिणः ॥ १८ ॥ ब्रह्मध्याने तु शक्तिः सा
 सदैव ज्ञायते परा । यदा श्रीभगवान् देवः सर्वतापनिवारकः
 ॥ १९ ॥ सर्वशक्तिः सदा भक्तवत्सलो लोकरक्षकः । हरिः करो

१ अत एव “प्राज्ञावामस्तथा ध्यानम्” इत्यादि वै श्रुतिः । २ अत एव “तत्रा-
 बिन्दुं तत्र ध्यानम्” । इत्यादि तज्ज श्रुतिः । ३ अत एव “स्वल्पध्याननिरतम्” ।
 इत्यादि सु श्रुतिः । ध्यानमो ध्यानम् । इत्यादि हां श्रुतिः । पूर्वं मनुजोपासनाप्रसो-
 पासनेनुरममत्वा ईदम्भमुक्तं तदनुसारेण ध्यानमपि मनुजैर्गुणध्यानेन द्विविधम् । तत्र
 मंत्रद्वयध्याने त्रिषु योगेषु ब्रह्मचर्यं भवति तेषु मनुजध्यानं कर्मणु राज्ञाभ्यस्तोत्रं ध्यानम्
 तन्निर्गुणब्रह्मध्यानम् तदपि पृथगाध्यानपरिपाद्येन प्रकटप्रवर्णयितव्यं ब्रह्ममविदिष्यमान-
 म् यम् चरकप्रवर्णयितव्यं तु ब्रह्मविभूतिगानुपमानमहमहमपरम् ।

ति कल्याणं साधकेषु कृपांकुलः ॥ २० ॥ तथापि ते हितार्थाय
 ब्रह्मध्यानविधिर्मया । वर्ण्यते वर्णनातीतः संक्षेपेण शुचित्रते
 ॥ २१ ॥ ब्रह्मध्यानविधिश्चैष नेति नेति विचारतः । कूटस्थं पु-
 रुषं पश्यन् ज्ञानं दृश्यान्निवारयन् ॥ २२ ॥ द्रष्टारमभिलक्ष्यैव
 प्रयतेत निरन्तरम् । स्थिरः पश्येच्च द्रष्टारं सावधानः सुसंयतः
 ॥ २३ ॥ एवं कियन्तं कालं वै साधकः साधयन् स्थिरः । लयमा-
 पादयन् दृश्यं द्रष्टारं च विलोकयन् ॥ २४ ॥ क्रमेण लभते
 शक्तिं योगिश्रेष्ठः स तत्त्ववित् । ब्रह्मध्याने परोत्कृष्टे सर्वदुःखवि-
 मोचने ॥ २५ ॥ मर्मस्थानानि नाडीनां संस्थानं च पृथक् पृथक् ।
 वायूनां स्थानकर्माणि ज्ञात्वा कर्म्मार्त्तमवेदनम् ॥ २६ ॥ एवं
 ज्योतिर्मयं शुद्धं सर्वगं व्योमवद्दृढम् । अत्यन्तमचलं नित्यमादि-
 मध्यान्तवर्जितम् ॥ २७ ॥ स्थूलं सूक्ष्ममनाकाशमसंस्पृश्यम-
 चालुषम् । न रसं न च गन्धारव्यमप्रमेयमनौपमम् ॥ २८ ॥ आ-
 नन्दमजरं सत्यं सदसत्सर्वकारणम् । सर्वाधारं जगद्रूपममूर्तमज-
 मव्ययम् ॥ २९ ॥ अदृश्यं दृश्यमन्तस्थं बहिःस्थं सर्वतोमुख-
 म् । सर्वदृक् सर्वतःपादं सर्वस्पृक् सर्वतः शिवम् ॥ ३० ॥
 ब्रह्म ब्रह्ममयोऽहं स्यामिति यदेदनं भवेत् । तदेतन्निर्गुणं ध्यान-
 मिति ब्रह्मविदो विदुः ॥ ३१ ॥ एवं ध्यानामृतं कुर्वन् षण्मा-
 सान्मृत्युजिह्ववेत् । वत्सरान्मुक्त एव स्याज्जीवन्नेव न संशयः ॥
 ॥ ३२ ॥ जीवन्मुक्तस्य न काऽपि दुःखावाप्तिः कथं च न ।

१ मन्त्रहठलयादियोगसम्बन्धी यो ध्यानसमूहः क्रियासाध्यो गुरुपदेशसाहाय्येनानुष्ठातु
 शक्यते, आत्मध्यानन्तु भगवत्कृपया साधकस्य तत्त्वज्ञानाधिकारे सञ्जात एव सम्भवत्सा-
 धनं भवति । २ अत एव “तमाह परमाज्ञतिं” इत्युक्त्वा “ता योगमिति मन्यन्ते
 स्थिरामिन्द्रियधारणाम् । अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ ।” तथा “निष्कल
 ध्यायमान” इत्यादि श्रुतिः । “अधमा प्रतिमापूजा जपस्तोत्रादि मध्यमा । उत्तमा मानसी
 पूजा सोऽहं पूजोत्तमोत्तमा ॥ अद्वैतभावना नास्ति द्वैतमेव विनश्यति । द्वैताद्वैताविभेदेन ब्रह्म
 ध्यायन्ति योगिनः” ॥ इति भावचूडामणितन्त्रम् ।

किं पुनर्नित्यमुक्तस्य मुक्तिरेव हि दुर्लभा ॥ ३३ ॥ एवं हरो भ

१ भर्त्ता ब्रह्मप्याप्रोक्ततावस्थायां परिग्रहावित्तस्य योगिनो ब्रह्मविमूर्तिषु श्रीमदभुसू-
 तामागच्छाद्युत्तमं तद्व्यवस्थं सहस्रं च मन्त्रि । तामां विमूर्तिं यथा—“मत्त परतरं कि
 विज्ञानादस्ति भवेज्जव । मयि सर्वमिदं प्रोतं मन्त्रे मन्त्रिणा इव ॥ रसोऽहमस्मि कीर्तेषु प्र-
 मासिम् शशिमुखोऽहम् । प्रणवः सर्वभूतेषु दाहः मे पीरय मयु ॥ पुष्पो गन्धः पवित्र्यां च तेज-
 आसिम् विमाश्रया । ऊर्ध्वं सर्वभूतेषु तपश्चासिम् तपस्विभ्यु ॥ बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि
 पार्थ मनन्तवम् । बुद्धिर्बुद्धिमत्तामसिम् तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ वक्त्रं वक्त्रतां वक्त्रं वक्त्रतां
 विवाजितम् । चर्मोऽविरुद्धः सुतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ वे वैव सप्रविक्रमा माया उज्ज्वा-
 स्तामममय य । मत्त प्वेति तान्विद्धि न त्वहं तेपु ते मयि” ॥ “ब्रह्महमा नुडाकं स-
 र्वभूतास्यन्वित । ब्रह्महृदय मय्य च मूलाग्रमेत एव च ॥ ब्रह्महृदयमेव विष्णुर्भवेति
 शक्तिरुत्तमम् । मर्दिष्येद्व्यवस्थामसिम् नवत्राणामहं सती ॥ वेदाणां व्याख्यानोऽस्मि इत्यामसिम्
 वास्तवः । इतिवाणां मन्त्रासिम् मूलाग्रमसिम् केना ॥ उज्ज्वालां शंकरासिम् तित्तोसो ब्र-
 ह्महृदयम् । वसुतां वायव्यासिम् मरुः क्षिप्रिणामहम् ॥ पुनोक्तां च मुक्तं मां विद्धि पार्थ
 ब्रह्मस्वसिम् । सेनानीनामहं स्वहं सुरसामसिम् सप्तः ॥ महर्षिणां भूगर्हं निगमस्वकेक-
 क्षमम् । यज्ञाणां जप्यहोऽस्मि स्वाकराणां क्षिप्रममः ॥ अक्षयः सर्वभूतानां देवर्षीणां च
 मारुतः । पंचवर्षणां चित्रवयः सिद्धाणां क्षिप्रो मुनिः । सर्वैः प्रवचनवाणां विद्धि मा-
 म्मुनीन्द्रवम् । वेदाकृते गजेन्द्राणां मरुतां च मरुताभिषम् ॥ वायुवायव्यामहं वक्त्रं केन्यमसिम्
 कामपुङ्गवः । प्रज्जनासिम् कर्ष्यः सर्पाणामसिम् वायुकिः ॥ अमृतवासिम् नमालां वदसो वा
 सप्तमहम् । विष्णुमयमा वासिम् कमः पंचमतामहम् । प्रसादवासिम् दैत्याणां कर्कः कठकता-
 माहम् । मृगाणां च मृगेशोऽहं वैष्णवेभ्यः पक्षिणाम् ॥ एवम् एवतामसिम् गन्धः शब्दमूलाग्र-
 हम् । सप्तर्षां मकरवासिम् क्षीतसामसिम् ब्रह्महृदी ॥ सर्गाणामग्निरेतस्य मय्यं वैवाहमेतम् ।
 अन्धद्रव्यविद्या विद्यानां वाक् प्रवदतामहम् ॥ ब्रह्महृदयमममसिम् इन्द्रः सप्ताक्षिन्द्रव च ।
 अक्षमेवदस्य काम्ये वाताहं विष्णुतोमुक्तः । सूर्यः सर्वहरश्चामुद्रवयः मयिष्यताम् । कीर्तिः
 श्रीर्वाहं च नासीनां स्फुटिर्मेवा कृतिः इत्या ॥ ब्रह्महृदयं तथा साक्षां गायत्री ब्रह्महृदयम् ।
 मातातां मार्गशीर्षोऽहमूनां कृत्तुमाहम् ॥ पूर्णं ब्रह्महृदयमसिम् तपस्तेजस्विनमहम् । ‘ज-
 योस्मि व्यवसायोस्मि सत्यं सत्यवतामहम् ॥ पुष्पीणां वायुवेद्योस्मि पीडवतां भवेज्जव । मु-
 नीन्द्रममहं व्यासः कनीनामुत्तमः कविः ॥ वेदो ह्यमयतामसिम् नैमित्तिस्मि जिष्मिणाम् । मीने
 वैवास्मि गुह्याणां शानं ज्ञानवतामहम्” ॥ “गुह्याणां वायव्यं साम्यं गुह्यवैद्यपतिवो गुह्य ।
 भाष्मतामहं तुर्वो मय्याणां तथाऽमिणि ॥ यज्ञाणां व्यापशोऽहं मूलाग्रमभिर्हिसवम् ।
 संवत्सरोऽम्यमिणि वायुनामसिम् काचवयः । तेजः श्रीः कीर्तिरैवय ह्रीस्तवागः सौम्यो
 मय । वीर्यं तिरिच्छ विद्यां पत्र वज्र स मेऽहम् ॥ ‘वक्त्राय सर्वभूतानां बीजं त-
 दहमहम् । न त्वहं विष्णु मय्यावयवा सूरं चराचरम् ॥ नाहंऽस्ति मय विष्णुर्वा विष्-
 टनी परंतप । एव ह्येवतः प्रोक्तो विमूर्तेर्विस्तरो मया ॥ इत्यादि” ॥

गवति प्रतिलब्धभावो भक्त्या द्रवद्दृढय उत्पुलकः प्रमोदात् ।
 औत्कण्ड्यबाष्पकलया मुहुरर्द्यमानस्तच्चाऽपि चित्तबडिशं शनकै-
 र्वियुक्ते ॥३४॥ मुक्ताश्रयं यदि हि निर्विषयं विरक्तं निर्व्वाणमृ-
 च्छति मनः सहसा यथार्चिः । आत्मानमत्र पुरुषोऽव्यवधान-
 मेकमन्वीक्षते प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः ॥ ३५ ॥ सर्वेन्द्रियगुणा-
 भासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं
 बृहत् ॥३६॥ आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोरणोरणीयान्म-
 हतो महीयान् । तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्म-
 हिमानमीशम् ॥ ३७ ॥ य आत्मव्यतिरेकेण द्वितीयं नैव पश्य-
 ति । ब्रह्मीभूय स एवं हि वेदपक्ष उदाहृतः ॥ ३८ ॥ विषयास-
 क्तचित्तो हि यतिर्मोक्षं न विन्दति । यत्नेन विषयासक्तिं तस्मा-
 द्योगी विवर्जयेत् ॥ ३९ ॥ तस्मात्त्वं च वरारोहे फलं त्यक्तवैव
 नित्यशः । विधिवत्कर्म कुर्वाणा ध्यानमेव सदा कुरु ॥४०॥
 अन्यान्यपि बहून्याहुर्ध्यानानि ध्यानवित्तमाः । मुख्यान्येतानि
 चैतेभ्यो जघन्यानीतराणि तु ॥ ४१ ॥ सगुणं गुणहीनं वा वि-
 ज्ञायात्मानमात्मनि । सन्तः समाधिं कुर्वन्ति त्वमाप्येवं सदा
 कुरु ॥ ४२ ॥ देव्युवाच ॥ स्वामिन्यद्भवता प्रोक्तं ध्यानांगं स-
 र्वतो वरम् । तत्कथं क्रियते नाथ श्रीमता ध्यानसाधनम् ॥४३॥
 श्रीश्रीमधुसूदन उवाच ॥ दृष्ट्वा तत्त्वेन देवेशं स्मराम्येनं तु नि-
 त्यशः । तृष्णातुरो यथैवांभस्तद्विष्णुं स्मराम्यहम् ॥ ४४ ॥
 हिमेनाकुलितं विश्वं स्मरत्यग्निं यथा तथा । स्मरन्ति सततं विष्णुं
 पितृदेवर्षिमानवाः ॥ ४५ ॥ पतिव्रता यथा नारी पतिं स्मरति
 नित्यशः । तथा स्मरामि देवेशं विष्णुं विश्वेश्वरेश्वरम् ॥ ४६ ॥
 दूरस्थोऽपि यथा गेहं चातको जलदं यथा । ब्रह्मविद्यां ब्रह्मविद्-
 स्तथा विष्णुं स्मराम्यहम् ॥ ४७ ॥ हंसा मानसमिच्छन्ति ऋ-
 षयः स्मरणं हरेः । भक्ताश्च भक्तिमिच्छन्ति तथा विष्णुं स्मरा-

म्यहम् ॥ ४८ ॥ वेष्णवाश्च यथा भक्तिं पशवश्च यथा वृजम् ।
 धर्ममिच्छन्ति वै संतस्तथा विष्णुं स्मराम्यहम् ॥ ४९ ॥ प्रा-
 णिनां बल्लभो देहो यत्र आत्माऽवतिष्ठते । आयुर्बलिष्ठति वै
 जीवास्तथा विष्णुं स्मराम्यहम् ॥ ५० ॥ भ्रमराश्च यथा पुष्पं
 चक्रवाका दिवाकरम् । यथाऽऽत्मबल्लभा भक्तिं तथा विष्णुं स्म-
 राम्यहम् ॥ ५१ ॥ यथा श्रमार्ता विश्रामं निर्वां भ्यसनिनो यथा ।
 यथाऽऽलस्योद्विग्नतो विषां तथा विष्णुं स्मराम्यहम् ॥ ५२ ॥
 सूर्यकान्तरबेर्योगाद्दिस्त्वत्र प्रजायते । एवं वै साधुसंयोगाद्भरो
 भक्तिः प्रजायते ॥ ५३ ॥ शीतरश्मिशिला यहश्चन्द्रयोगादप-
 सवेत् । एवं वेष्णवसंयोगाद्भक्तिर्भवति शान्धवी ॥ कुमुदती
 यथा सोमं दृष्ट्वा पुष्पं विकाशते । तद्वदेव कृता भक्तिर्भुक्तिदा
 सर्वदा नृणाम् ॥ ५४ ॥ यथा नलस्य संप्रस्ता भ्रमरी स्मरणं
 चरेत् । तेन स्मरणयोगेन नलसारूप्यतामियात् ॥ ५५ ॥ अहो
 विष्णोश्च माहात्म्यमञ्जुतं लोमहर्षणम् । यहश्चयापि स्मरणं
 त्रिधा मुक्तिप्रदायकम् ॥ ५६ ॥ एकेन भक्तियोगेन समीपे ह
 इयते क्षणात् । साभिष्येऽपि स्थितो दूरे नेत्रयो रंजनं यथा ॥ ५७ ॥
 इति श्रीश्रीमहसूदनसंहितायां ध्यानवर्णनं नाम षोडशोऽध्यायः ।

सप्तदशोऽध्यायः ।

भक्तियोगवर्णनम् ।

वेष्णुवाच ॥ भगवन्भक्तियोगं मे सरहस्यं सुनिर्मलम् । समाधि
 योगात्प्रथमं हृदि विस्तराः प्रभो ॥ १ ॥ श्रीश्रीमहसूदन
 उवाच ॥ भज इत्येष वै पादः सेवायां परिकीर्तितः । तस्मा

त्सेवा बुधैः प्रोक्ता भक्तिः साधनभूयसी ॥ २ ॥ श्रवणं मननं
 चैव निदिध्यासनमेव च । परे गुरौ च या भक्तिः परिचर्यादिकं
 हरेः । एषा सेवेति संप्रोक्ता यया तद्दर्शनं भवेत् ॥ ३ ॥ स्नेहा-
 नुबन्धो यस्तस्मिन्बहुमानपुरःसरः । भक्तिरित्युच्यते सैव करणं
 परमीशितुः ॥ ४ ॥ महत्त्वबुद्धिर्भक्तिस्तु स्नेहपूर्वाभिधीयते । त-
 यैव व्यज्यते सम्यग्जीवरूपं सुखादिकम् ॥ ५ ॥ माहात्म्यज्ञानपू-
 र्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः । स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तया मु-
 क्तिर्नचान्यथा ॥ ६ ॥ भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति विष्णुर्नान्येन केन
 चित् । प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बनम् ॥ ७ ॥ भ-
 क्तिस्थः परमो विष्णुस्तयैवैनं वशं नयेत् । तयैव दर्शनं यातः
 प्रदद्यान्मुक्तिमेतर्था ॥ ८ ॥ यथा समस्तलोकानां जीवनं सलिलं
 स्मृतं । तथा समस्तसिद्धीनां जीवनं भक्तिरिष्यते ॥ ९ ॥ स तु
 भक्तपराधीनो ह्यस्वतंत्र इव प्रिये । साधुभिर्ग्रस्तहृदयो भक्तैर्भ-

१ गारुडे । २ बृहत्सहिता । ३ मायावैभवे । ४ पाद्मे । ५ विष्णुपुराणे अतएव
 न तत्रापि माहात्म्यज्ञानविस्मृत्यपवाद । “ओं तद्विहीन जागरणामिव” इति श्रीनारदसू-
 त्रम् । ६ श्रीभागवते, अत एव ओं “आत्मरत्यविरोधेनेति शाण्डिल्य” इति नारद-
 सूत्रम् । ७ मायावैभवे पचोपासनाविज्ञानानुसारेण पचनामरूपात्मकस्य परब्रह्मण एव
 भजनीयतया वेदशास्त्रेषु विवक्षितत्वान्न कापि विरोधगघ । अत एव पचनामकपरब्रह्मण
 शिवगीता, गणेशगीता, भगवद्गीता, आदित्यगीता, भगवद्गीता तथा विष्णुशिवादिसहस्र-
 नामाऽपि समुपलभ्यते । वेदेऽपि “तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तद् चन्द्रमा । तदेव शुक्र त-
 द्ब्रह्म तदाप स प्रजापति” इति यजु । तथा च “त यथाययोपासते तदेव भवति ॥”
 इति श्रुत्या तत्तन्नामरूपात्मकस्य परब्रह्मणो नामरूपाद्युपाधिप्रमोषानन्तरं तत्तदुपासकानां त-
 त्तात्मकेऽखण्डैकस्य प्रवेश इति तत्त्वम् । ८ अत एव “श्रद्धा भक्तिज्ञानयोगादवेहि”
 इति कैवल्योपनिषत्, “भक्तिरेवैनं नयति भक्तिरेवैनं दर्शयति भक्तिवशं पुरुषो भक्तिरेव
 भूयसी” इति माण्डूक्यम् । “यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथि-
 ताव्या प्रकाशते महात्मन” इति श्वेताश्वतरोपनिषत् । ९ न केवलमुपासनाकाण्ड एव
 भक्तेरुपयोग किं तु कर्मकाण्डे ज्ञानकाण्डेऽपि तदुक्तं श्रीभगवता व्यासदेवेन “चराचरात्मक
 विश्वं विष्णुरेव मनातन । इति निश्चित्य मनसा योगद्वितयमभ्यसेत्” ॥ योगद्वितय कर्मयोग
 ज्ञानयोग चेति तदर्थः ।

विषयान्ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विषज्जते । तं चानुस्मरतश्चित्तं त-
स्मिन्नेव प्रलीयते ॥ २४ ॥ चतुर्विधा भजंते तं जनाः सुकृतिनः
प्रिये । आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी चान्यो विशिष्यते ॥ २५ ॥
अभिसंधाय यद्विषां दंभं मात्सर्यमेव वा । संरंभी भिन्नहृग्भावं
हरो कुर्यात्स तामसः ॥ २६ ॥ विषयानभिसंधाय यश ऐश्वर्य-
मेव वा । अर्चादावर्चयेद्यस्तं पृथग्भावः स राजसः ॥ २७ ॥ क-
र्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन्वा तदर्पणं । यजेद्यष्टव्यमिति वा पृथ-

१ एव च समनस्काना देहिना तदनुस्मरणोपलक्षितभक्तौ सम्यगविकार सिद्धो भवति इ-
तीयमेव भक्तियोगस्य कर्मादिव्योऽधिकता तदुक्त भगवता “अपि चेत्सुदुर्गचारो भजते मा-
नन्यभाक् । साधुरेव स मतव्यः सम्यग्यवसितो हि स ” ॥ “आनिन्द्योन्यधिक्रियते पा-
रपर्यात्मानामन्यवत् । अतोह्यविषक्तमात्रानामपि नष्टोके” इति च भक्तिसूत्राभ्यां “यन्नामधेय-
श्रवणानुकीर्तनाद्यद्वन्दनाद्यत्स्मरणादपि क्वचित् । आदोऽपि मद्य म्रवनाय कल्पते कुत पुनस्ते
भगवन्नुदर्शनात् । किरातहृणाध्रपुर्लिदपुत्कसाआर्मागकका यवना खसादय । येऽन्ये च पापा
यदपाश्रयाश्रयाच्छ्रुयति तस्मै प्रभविष्णवे नमः ” ॥ इत्यादि श्रीभागवतं, तथा चान्यदेशी-
या परधर्मावलम्बिनो यथा केवल भक्तिमार्गावलम्बेनैवोन्नतावस्था प्राप्तास्तत्तदग्रन्येषु ममुपल-
भ्यते न तथा ते कर्माद्यवलम्बनेन कदाचिदपि तामवस्थां प्राप्ता स्युः कर्मादिश्रुधिकागमा-
वात् । तदुदाहरणमात्रं यथा—ईसासमतधर्मस्थश्रीमत्केम्पिसंप्रणीत “इमिटेन्शु आफ् काइस्ड”
महमदसमतधर्मस्थश्रीमदिमाम्गीजालिप्रणीत “किमीयाय् सहादत्” नामादिग्रन्थेषूपन्नतविचारा
यथा सति तथा तदर्थेनैवावगतव्यां । अतो वैदिकोपासनागान्येव कैरपि यदि समुत्थि-
तानि भवेयुस्तर्हि ते सर्वेषु ज्ञाति प्राप्नुयुरित्यहो माहात्म्यातिशयो वैदिकधर्मस्य अस्म्यैव सना-
तनधर्मत्वेन सर्वेऽप्युपलभ्यमानत्वात् । २ श्रीमद्भगवद्वाक्य तत्र त्रयं पूर्वं गौणा ज्ञानी तु परमा
भक्तेरविकारीति भक्तेर्देवविष्यमेव प्राचीनमहर्षिगणेषु श्रीमत्पूज्यपादकश्यपसमता गौणी—“तामै-
श्वर्यपदा काश्यप परत्वात्” इति शाडिल्यभक्तिदर्शनसूत्र २९ । तथा श्रीमत्पूज्यपाददाद-
ययणसमता परा “आत्मैकपरा बादरायण” इति तत्सूत्रात् । श्रीमत्पूज्यपादशाडिल्यमते तु
“उभयपरो शाडिल्य शब्दोपपत्तिध्यामा” इति सूत्रात् उभयत्र सम्प्रतिशितं तदुक्त श्रीभ-
गवता “उदारा सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मत । आस्थित स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमा
गतिम् ॥” इति । अत एव “ओं गौणी त्रिधा गुणभेदादार्त्तादिभेदाद्वा” । “ओं उत्तर-
स्मात्तत्तरस्मात्पूर्वपूर्वा श्रेयाय भवति” इति श्रीनारदसूत्रम् । “गौणं त्रिविधमितरेण स्तुत्य-
र्थत्वात्साहचर्यम् । बहिर्गन्तरस्यमुमयमवोष्टि सर्ववत्” । इति भक्तिदर्शनम् ।

ग्भावाः स सात्विकाः ॥ २८ ॥ त्रिविधा भवति अद्वा देहिः
 सा स्वभावज्ञा । सात्विकी राजसी चैव सामसी चेति तां शृणु
 ॥ २९ ॥ सत्त्वानुरूपा सर्वस्य अद्वा भवति भामिनि । अद्वा-
 योऽयं पुरुषो यो यच्छूद्रः स एव स ॥ ३० ॥ अद्वापूर्वाः सर्व
 धर्मा मनोरथफलप्रदाः । अद्वाया साध्यते सर्वं अद्वाया तुष्यते
 हरिः ॥ ३१ ॥ भक्तिर्मन्त्र्यैव कर्तव्या तथा कर्माणि भक्तिः ।
 कर्माणि अद्वाहीनानि न सिध्यन्ति द्विजोत्तमाः ॥ ३२ ॥ सा
 भक्तिर्द्विविधा ज्ञेया सात्विक्या अद्वाया कृता । वैधी रूपात्मिका
 चेति विस्तरं तत्त्वतः शृणु ॥ ३३ ॥ आया द्वात्रिंशदध्याया या
 श्रुत्वा विष्णो प्रवर्त्यसे । साधनानि बहूनि स्युः तस्याः संसा-
 धने प्रिये ॥ ३४ ॥ देवानां गुणस्त्रिंशदध्यायानुभविक कर्मणाम् ।
 सत्त्व एवेकमनसो वृत्तिः स्वामानिकी तु या ॥ ३५ ॥ अनिमि-
 ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी । अरयस्याद्य या कोटी नि-
 गीर्णमनसो यथा ॥ ३६ ॥ अवर्ण कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पाद-
 सेवनम् । अर्चनं बंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥ ३७ ॥ इ-
 ति पुंसापि तां विष्णो भक्तिश्चेन्नवसंज्ञना । क्रियते भगवत्सद्वा
 बहुसाधनसंभृता ॥ ३८ ॥ प्रविष्ट कर्णरन्ध्रेण स्वानां भावसरो-
 रहम् । धुनोति शमलं कृष्णः सखिस्य यथा शरत् ॥ ३९ ॥
 यदनुचरितर्ललाकार्णपीयूषविभुद् सख्यदमविभूतहन्धर्मा वि-
 मलाः । सपदि गृहकुटुम्बं दीनमृत्सुख्य दीना बहव इह विहङ्गा
 भिक्षुचमौ चरन्ति ॥ ४० ॥ मधुरमधुरमेतत्सर्वगलं मंगलानां सक-

१ मत्तत्त्व अद्वायाय त्रिविधं केवलं तपोः सात्विकसत्त्वैवोपलब्धत्वात् प्रवर्त्यते इति-
 रत्तो. राज्ञस्तत्त्वसत्त्वैरेकमेव सात्विकं बोद्धव्यम् । २ देवाणां त्रिंशदध्यायानुभवात् केवल-
 रिष्टकर्मोन्मुक्तपराणां सत्त्वे सात्विकाय प्रवर्त्यते इति बोद्धव्यम् । ३ स्वामानिकी एव सात्विक्या भक्तिरिति
 तत्त्वम् । ४ इति श्रीमद्भागवते तथा सत्त्वम् । अत एव "मत्तत्त्वा मन्त्रोपसंहाराद्विष्णो-
 र्भावात्तद्वेदोक्तम् । अर्थात् प्रवर्तिताः सत्त्वैरेकमेव सात्विकं बोद्धव्यम् । अन्तरात्वे तु रोपाः स्वरुपास्वरुपी च
 बोद्धव्यम् । गीष्वा तु ममापि निदि- इति मत्तत्त्वसत्त्वम् । ४ अवर्णमप्युक्तं श्रीमद्भागवते ।

लनिगमवल्लीसत्फलं चित्स्वरूपं । सकृदपि परिणीतं श्रद्धया हे-
 लया वा शशिमुखि नरमात्रं तारयेत्कृष्णनाम ॥ ४१ ॥ चेतो
 दर्पणमार्जनं भव, महादावाग्निनिर्वापणं श्रेयःकैरवचंद्रिकावि-
 तरणं विद्यावधूजीवनं । आनंदाम्बुधिवर्धनं प्रतिपदं पूर्णामृता-
 स्वादनं सर्वात्मस्रपनं परं विजयते श्रीकृष्णसंकीर्तनम् ॥ ४२ ॥
 सा हानिस्तन्महच्छिद्रं सा चान्ध्यजडमूढता । यन्मुहूर्तं क्षणं वापि
 वासुदेवो न चिन्त्यते ॥ ४३ ॥ स्मर्तव्यः सततं विष्णुर्विस्मर्तव्यो
 न जातु चित् । सर्वे विधिनिषेधाः स्युरेतयोरेव किंकराः ॥ ४४ ॥
 यत्पादसेवाभिरुचिस्तपस्विनामशेषजन्मोपचितं मलं वियः । सद्यः
 क्षिणोत्यन्वहमेधती सती यथा पदांगुष्ठविनिःसृता सरित् ॥ ४५ ॥
 यथा श्रीर्नित्यमुक्तापि प्राप्तकामापि च स्वयं । उपास्ते विष्णु-
 मेवैकमेवं भक्तो हरेर्भवेत् ॥ ४६ ॥ स्वर्गापवर्गयोः पुंसां रसायां
 भुवि संपदाम् । सर्वासामपि सिद्धीनां मूलं तच्चरणार्चनम् ॥ ४७ ॥
 मन्ये कुतश्चिद्भयमच्युतस्य पादांबुजोपासनमत्र नित्यम् । उद्धि-
 तबुद्धेरसदात्मभावात्सर्वात्मना यत्र निवर्तते भीः ॥ ४८ ॥ ए-
 कोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः ।
 दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ॥ ४९ ॥
 नान्यं तदंशुपनयादपवर्गमूर्तेः क्षेमं जनस्य परितोभियदेवि
 विद्मः । ब्रह्मा बिभेत्यलमतो द्विपरार्घ्यधिष्ण्यः कालस्य तत्किमुत
 तत्कृतभौतिकानाम् ॥ ५० ॥ दास्यादि त्रितयं देवि प्रेमसीमा-
 गतं यदा । भवेत्तदा साधकानामित्थं तत्प्रार्थनं वरम् ॥ ५१ ॥
 यस्मात्प्रियाप्रियवियोगसयोगजन्मशोकाग्निना सकलयोनिषु
 दह्यमानः । दुःस्वौषधं तदपि दुःस्वमतद्वियाहं भूमन् अमापि

१ कीर्तनमाहात्म्य पाद्ये तथा श्रीकृष्णचैतन्यमहाप्रशिक्षाया अत एव “नाहं त्तिष्ठामि
 वैकुण्ठे योगिनां हृदये न च । मद्भक्ता यत्र गायति तत्र तिष्ठामि नारद” ॥ इति भगवद्वा-
 क्यम् । २ स्मरणमाहात्म्य श्रीगारुडे । ३ पादसेवामाहात्म्य श्रीमद्भागवते तथा श्रीम-
 ध्वभाष्ये । ४ अर्चनमाहात्म्य श्रीमद्भागवते । ५ चदनमाहात्म्य श्रीपाद्ये तथा भागवते ।

वद मे तव दास्ययोगम् ॥ ५२ ॥ तस्यैव मे सौहृदसंस्थमेत्री
 दास्यं पुनर्जन्मनि जन्मनि स्यात् । महानुभावेन गुणालम्बन
 विपञ्जतस्तत्पुरुषप्रसङ्गः ॥ ५३ ॥ वपुरादिषु योऽपि कोऽपि वा
 गुणतोऽस्मानि यथा तथाऽपि वा । भगवैस्तव पादपद्मयोरहम-
 येव मया समर्पिते ॥ ५४ ॥ श्रीनिष्णोः श्रवणे परीक्षितभव
 हेम्यासकिः कीर्तने प्रल्हादः स्मरणे तर्कधिमजने लक्ष्मीः पृष्ठः
 पूजने । अक्षूरस्त्वभिबन्दने कपिपतिर्दास्येऽप्य सस्येऽङ्गनः सर्व-
 स्वात्मनिवेदने बहिरमूत्कृष्णाभिरेषां परम् ॥ ५५ ॥ सा त्वं
 मन कृष्णपदारविन्दयोर्वचांसि वैकुण्ठगुणानुवर्णने । करौ हरे-
 र्मंदिरमार्जनादिषु मुक्तिं फुरुषाच्युतसत्कयोदये ॥ ५६ ॥ मुकु-
 न्दस्त्रिजलदशने दृष्टौ सद्भृत्यगात्रस्पर्शसङ्गम् । घ्राण च त-
 त्पादसरोजसोरभे श्रीमच्छुद्धस्या रसनां तदर्पिते ॥ ५७ ॥ पादौ
 हरेः क्षेत्रपदानुसर्पणे शिरो हृषीकेशपदाभिबन्दने । काम च
 दास्ये न तु कामकाम्ययः यथोचमच्छोफजनाश्रया रतिः ॥ ५८ ॥
 तस्या भक्ते परा काष्ठा सर्वस्वात्मसमर्पणम् । तदाश्रयः प्र-
 सिद्ध वरणे शरणागतिः ॥ ५९ ॥ रसवीक्ष्येव विश्वासस्तुदीयोऽ-
 इमिति स्मृति । शरणागतिरेषा स्याद्विष्णो प्रेमरसप्रदाता ६० ॥
 मित्रभावेन संग्राहं न त्यजेत्सं ऋच च न । दोषो यद्यपि तस्य
 म्यात्सत्वामेतदगर्हितम् ॥ ६१ ॥ सकृदेव प्रपन्नाय त्वाऽस्मीति
 च पाद्यते । अभयं सप्तभूतेभ्यो ददास्येतद्वर्त हरेः ॥ ६२ ॥
 अतो निवेदमं स्वस्य स्मर्तव्यं सततं प्रिये । स्मरत्येवं कृपापूर
 पारत्वारोऽपि तादृशार्हः ॥ ६३ ॥ एव यं वृणुते, सम्यो न
 मे भक्तः प्रणश्यति । इति तद्वचनाच्चापि ततः सा दृढता

१ दास्यविज्ञानं श्रीमद्भगवते । २ सख्यविज्ञानं श्रीमद्भगवते । ३ भाग्यविज्ञानं श्रीमद्भगवते । अत एव "तुदितोऽप्यपि तद्विद्वत्सत्वात्कम्" । इति भास्कर-
 म् । ४ श्रीश्रीमदीश्वरे श्रीरामायणम् ।

गती ॥ ६४ ॥ भावमुत्पादयेत्कंचित्तत्प्रसादेन भूयसा । तदा
 रागात्मिका नाम्ना कथ्यते भक्तिकोविदैः ॥ ६५ ॥ निगमकल्प-
 तरोर्गलितं फलं शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् । पिबत भागवतं
 रसमालयं मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः ॥ ६६ ॥ संसारसिन्धु-
 मतिदुस्तरमुत्तितीर्षोर्नान्यः प्लवो भगवतः पुरुषोत्तमस्य । लीला-
 कथारसनिषेवणमन्तरेण पुंसो भवेद्विविधदुःखदवार्दितस्य ॥ ६७ ॥
 उत्कर्षजविशेषैः स भावोप्यष्टविधो मतः । आदौ भावस्ततः
 प्रेमा प्रणयः स्नेह एव च ॥ ६८ ॥ रागो मानोऽनुरागश्च महा-
 भावस्तथाष्टमः । विस्तरस्तु यथा शास्त्रं द्रष्टव्यो रसभावुकैः ॥
 ६९ ॥ उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति प्रेम्ण्यखंडरसत्वतः । सर्वे र-
 साश्च भावाश्च तरंगा इव वारिधौ ॥ ७० ॥ एवमेकात्मकेऽनने
 नित्ये ब्रह्ममये सुखे । स्वयं भाते भक्तिरसे भेदां द्वादश कीर्ति-

१ “यमेवैव आत्मा वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तन् स्वाम्” इति श्रुते । “तत
 प्रेम तथामक्तिर्व्यसन च यदा भवेत् । बीज तदुच्यते शास्त्रे दृढ यत्रापि नश्यति ॥ स्नेहा-
 द्रागविनाश स्यादासक्त्या स्याद्ब्रह्मरचि । यदा स्याद्व्यसन कृष्णे कृतार्थ स्यात्तदैव हि” ॥
 इति श्रीमद्ब्रह्माचार्या । नारदस्तु “दर्पिताऽखिलाचारता तद्विस्मरणे परमव्याकुलता”
 इति नारदमुत्र च । २ श्रीमद्बीडपादीयभक्तिरसामृतसिन्ध्वादिषु तथा बोपदेवकृतमुक्ताफल-
 हरिलीलादिग्रन्थेषु तथा भक्तिमीमासाभक्तिरसायनकृष्णामृतमहार्णवादिषु च विस्तरो द्रष्टव्य ।
 ३ अत एव “द्वेषप्रतिपक्षभावादसशब्दाच्च राग” इति भक्तिसूत्रम् । “भावप्रधानमाख्या-
 तम्” इति च निरुक्तम् । तत्र आख्यात वेदवेद्य ब्रह्मभावप्रधानमित्यपि महर्षिसमत भवति ।
 ४ अत एव “रसो व स” “रस ह्येवाय लब्धानन्दी भवति” इति च तैत्तिरीय-
 श्रुतिः । “किं रसन किमाहो तद्भजनम् रसति भजति तस्य पुना रसनम्” इति श्रीता-
 न्नीयश्रुतिः । भक्तिरसास्वादप्रकारश्चास्माभिर्भक्तिरसायने सविस्तर वर्णित इति । “जन्माद्यस्य
 यतोन्वयात्” इत्यत्र परमहंसप्रियाव्याख्याया श्रीमत्परमहंसपरित्राजकाचार्यवर्य्यश्रीमधुसूदन-
 सरस्वतीपूज्यपादास्तदनुसारेण दशोह्यसविशिष्टभक्तिरसायनस्यादिमपद्य सूत्रभूत “नवरस-
 मिलित वा केवल वा पुमर्थ परमामिह मुकुन्दे भक्तियोग वदन्ति” इत्यादि । तत्र पुमर्थ पर
 ब्रह्मेत्यर्थ । तथा च निर्विशेषस्यापि परब्रह्मण सच्चिदानन्दा इव नवरसस्याधिभावरूपाः
 स्वरूपविशेषा पुमर्थ इति स्पष्टमेवोक्तम् । “परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञा-
 नबलक्रिया च । सदेहसुखगन्धज्ञानभा सत्पराक्रम” इत्यादि स्वरूपलक्षणश्रुते ।

वाः ॥ ७१ ॥ ईशात्मकास्तत्कृपया भावुकात्मान ईरिताः । दि-
 ह्मात्रमत्र तन्नाम निर्देशादि उदीयते ॥ ७२ ॥ शान्तिर्दास्यं च
 सख्यं च दात्सल्यं रतिरेव च । पंचैव मुख्या गौणास्तु वीरः क-
 रुण एव च ॥ ७३ ॥ अद्भुतो हाससंघश्च भयानक इति स्मृत ।
 भीमत्संघश्च तथा रौद्रः सप्तेतेऽपि रसाः शुभाः ॥ ७४ ॥ ह्यंगार
 वीरकरुणाऽद्भुतहास्यभयानकाः । भीमत्सरोद्रौ च रसा शान्तौ
 वत्सल एव च । एव के चिद्वर्णयति दश भेदान्मुमंगलान् ॥ ७५ ॥
 शृंगारी राधिकायां सखिषु सकरुणः श्वेददग्धेष्वघाहेर्भीमत्सी
 तस्य गर्भे ब्रजकुलतनयाचेसचौर्ये प्रहासी । वीरी दैत्येषु रौद्री
 कुपितवति तुरासौहि द्वैप्यंगवीनस्तेये भीमान् विचित्री निजम
 हसि शमीदामबन्धे स जीयात् ॥ ७६ ॥ मल्लानामशनिर्नृणां न
 रवर स्त्रीणां स्मरो मूर्तिमान् गोपानां स्वजनोऽसतां सितिभुजां
 शास्ता स्वपित्रोः शिष्य । मृत्युर्भोजपतेर्विराडविदुषां तत्त्वं परं
 योगिनां वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रक्तं गवः साग्रजः ॥ ७७ ॥
 श्रीमत्सनत्कुमाराद्याः द्वावब्रह्मरसात्मकाः । इन्मदुद्धवापास्तु
 दास्यास्वादपरा मता ॥ ७८ ॥ गोपबाला सुदाभापास्तत्सख्या
 नन्दभागिनः । यशोदानन्दगोपाद्यास्तदात्सल्याऽभिमानिनः ॥ ७९ ॥
 भैष्मीराधादिरूपेषु ह्यंगारः परमोज्ज्वलः । भीष्मो वीरे दशरथः
 करुणे स्थितिमाप्तवान् ॥ ८० ॥ बल्यर्जुनयशोदानां विश्वरूपस्य
 दर्शने । अस्यदुत्तरसास्वादः कृष्णानुग्रहतोभवेत् ॥ ८१ ॥ गो-
 पालबाला हासस्य श्रीदामोदहनादिषु । एवमप्यत्र भीत्यादि

१ श्रीमत्सनात्कुमाराद्याः भिन्नैर्मितिकभेदेन द्विधा तत्र भिन्नव्यक्तिभेदप्रसङ्गः नैमित्तिकस्य प्र-
 कटः ये बाष्पाभराज्याधिकारिणे मग्नकृपापात्रस्तु तेषां चित्तलभ्यस्याप्रकटस्वभावां भिन्न-
 भेद दर्शनं कुर्वति तत्रापि प्रकटस्वभावाभेदे स्वर्भावानामाभिर्भावतिरेकभावां नाप्रकटस्वभावा
 मिति तदुक्तं । 'जन्म कर्म च ये विषयेष्वं यो गतिं तच्छत' । सूत्रेऽयं अभिजगति कोको
 मग्नजन्मस्य' इति गीतायां 'जगति जगन्निबन्धः इत्यादिश्रीमद्भगवत् तदेनाभिर्भावनिबन्ध
 भावुकजन्मस्येवमिति ।

त्रितयेपि विचिंत्यताम् ॥ ८२ ॥ गोप्यः कामाद्भयात्कंसो द्वे-
षाच्चैद्यादयो नृपाः । संबन्धादृष्णयः स्नेहात्पार्था भक्त्या मुनी-
श्वराः ॥ ८३ ॥ ब्रह्माद्वैतज्ञानिनस्तु शांतास्वादपरायणाः । द्वैता-
दास्यं सख्यमापि विशिष्टाद्वैतिनः परम् ॥ ८४ ॥ शृद्धाद्वैतास्तु
वात्सल्यं द्वैताद्वैता रतिं तथा । भजन्त्येते ब्रह्मविदः कृतकृत्या
भवन्त्यमी ॥ ८५ ॥ तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशये-
त् । निविष्टं भावनापाकान्महाभावो यदा भवेत् ॥ ८६ ॥ कीट-
पेशस्कृतोर्न्यायात्तदा तत्साम्यतामियात् । जीवन्मुक्तो गुणातीतः
स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ८७ ॥ भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र
चैष त्रिक एक कालः । प्रपद्यमानस्य यथाऽश्रतः स्युस्तुष्टिः
पुष्टिः क्षुद्रपायोऽनुवासम् ॥ ८८ ॥ तस्यैवाहं ममैवासौ स एवा-
हमिति त्रिधा । भगवद्रसरूपं स्यात्पूर्वोक्ताभ्यासपाकतः ॥ ८९ ॥
त्रिष्वन्तिमं च यद्रूपं स एवाहमिति स्फुटम् । अपरोक्षदृशिर्ज्ञानी
एकभक्तिः स उच्यते ॥ ९० ॥ सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमा-

१ तथा च पचस्वपि सप्रदायेषु परमार्थतो विरोधाभावेन सर्वेषां वैदिकत्वेनैक्यमस्तीति
स्वस्वाचार्योक्तसन्मप्रदायानुरोधेन स्मृतिससाधने तीव्र यत्नं कुर्वतु मात्सर्यं त्यजतु सौहार्दं
भजतिवति सर्वं मंगलम् । २ अत एव “ओं गुणमाहात्म्यासक्तिरूपासक्तिपूजासक्तिस्मरणास-
क्तिदास्यासक्तिसख्यासक्तिकातासक्तिवात्सल्यासक्तिश्चात्मनिवेदनासक्तिरन्यतासक्तिपरमविर-
हासक्तिरूपा एकधायेकादशधा भवति” । इति श्रीनारदसूत्रम् । “तत्परिशुद्धिश्च गम्या
लोकवर्णिगेभ्यः । सम्मानबहुमानप्रीतिविरहेनगविचिकित्साभिमिमख्यातितदर्थप्राणस्थानतदी-
यता सर्वतद्भावा प्रातिकृत्यादीनि च स्मरणेभ्यो बाहुल्यात्” इति भक्तिदर्शनम् ।
३ श्रीमत्पूज्यपादपरमहंसपरिव्राजकाचार्यमधुसूदनसरस्वतीभगत्पादीयभक्तिरसायने । अत
एव “तव वयं स्म” इति ऐतरेयश्रुते तथा “सत्यपि भेदापगमे नाथ तत्राऽहं न मामकीन-
स्वम्” इत्यादिश्रीमच्छंकरभगवत्पादा । द्वितीये ममैवासावित्यत्र सर्वरसेषु तत्रापि स्फुट वा-
त्सल्यादिषु स्वीयभावन । तृतीये “स एवाहमित्यत्र सोहमस्मि स एवाहमस्मि” इति श्रुतिः “कृ-
ष्णोऽहं पश्यत गतिं ललितामिति तन्मना” इति श्रीरासे व्रजदेव्युक्तिर्विरहे मधुरिपुरहमिति
भावनशैलेति श्रीजयदेवश्च । ४ अत एव “सा परानुरक्तिरीश्वरे” इति भक्तिदर्शनम् ।
“ओं सा त्वस्मिन्परमप्रेमरूपा” “ओं भक्ता एकान्तिनो मुख्या” इति श्रीनारदसूत्रम् ।
“सैकान्तभावो गीतार्थप्रत्यभिज्ञानात्” । इति भक्तिदर्शनम् ।

त्मनः । भूतानि भगवत्यात्मनेव भागवतोद्यमः ॥९१॥ न पा-
 रमेष्टुषं न महेन्द्रधिष्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् । न योग-
 सिद्धीरपुनर्भवं वा तदर्पितात्मेच्छति तद्दिनान्यत् ॥ ९२ ॥ वि-
 सृजति हृदयं न यस्य साक्षाद्भिरवशामिहितोऽप्यघोषनाशः ।
 प्रणयरशनया धृताधिपद्यः स भवति भागवतप्रधान उक्तः ॥९३॥
 त्रिभुवनविभवोऽस्योऽप्यकुण्ठस्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विभृग्यात्
 न चरति भगवत्पदारविदाह्वयनिमिषार्धपापि यः स वैष्णवाग्र्यः
 ॥ ९४ ॥ स भक्तः सर्वदा देवि यथा प्रार्थयते हरिं । तथा ह्यप्यु-
 परं वाच्यं तस्य विश्वसुखावहम् ॥ ९५ ॥ नैवोद्दिजे परदुरत्ययवे-
 तरण्यास्त्वदीर्यगायनमहामृतमग्नचित्तः । शोचैततो विमुक्तचेतस-
 इन्द्रियार्थमायासुखाय भरमुद्दहतो विमूढान् ॥ ९६ ॥ प्रायेण दे-
 वभुनयः स्वविमुक्तिकामा मोहं परति विजने न परार्थनिष्ठा ।
 नैतान् विहाय कृपणान् विमुमुक्षुरेको नाम्थं त्वदस्य शरणं ब्र-
 मतोऽनुपश्ये ॥ ९७ ॥ मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ।
 सुदुर्लभः प्रज्ञातात्मा कोटिष्वपि सदा प्रिये ॥ ९८ ॥ त्वयापि
 सततं देवि भक्त्या सेव्यः सुहृत्सर्वा । स हि माता पिता चैव कृ-
 त्स्य जगत्तो गुरु ॥ ९९ ॥

इति श्रीश्रीमद्भुवनेश्वरसंहितायां भक्तियोगवर्णनं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥

१ अत एव । 'साक्षोऽप्यर्थात्सामीप्यसाक्ष्यैक्यव्यप्युत । दीपमानं न दृष्ट्वन्ति किञ्चि-
 मक्षेपनं जनाः' ॥ इति श्रीभगवद्गीतायाम् । 'सार्वभौमं पारमहंस्यं इत्येकं विष्णुं तथैव च ।
 रसाधिपत्यं योगिन्द्रं न वाञ्छन्ति हरेर्जनाः ॥ इति साक्ष्यमानं वा साक्षोऽप्यं वाच्येन ।
 न दृष्ट्वन्ति अदृष्टो सार्वभौममिर्मुखाः ॥ सामीप्यं ते न वाञ्छन्ति भगवद्विरहाभुराः ।
 सन्निकृष्टे न तज्येन यथा दूरतरे ममेत् ॥ साक्ष्यं दीपमानं वा समान्तवर्तिमानिह ।
 नैवेत्येवमवाञ्छन्ति भक्त्यास्तसेवनेषुकाः । एकत्वं चापि कैवल्यं न वाञ्छन्ति कदाचन ।
 एवं चेत्तर्हि दासत्वं कस्माद्विषं परमं च ॥ इति श्रीभगवत्संहितायाम् । ९ त्रिभु-
 वनेन्द्राद्विराट्परतः परमिन्द्रं ततोऽर्जुनं च जीवाधिकारः । ईश्वरस्त एव पुरः स्म-
 र्ज्यस्व सहजसक्यं सर्वप्रियमाणस्तदुपकारोन्मुखं सर्वदा तत्कल्याणमेव करोति । जीव-

अष्टादशोऽध्यायः ॥

समाधिवर्णनम् ॥

॥ श्रीश्रीमधुसूदन उवाच ॥ समाधिमधुना वक्ष्ये भवपाशवि-
नाशनम् । अनाद्यविद्याबद्धस्य यथावच्छ्रोतुमर्हसि ॥ १ ॥ आ-
रुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः
कारणमुच्यते ॥ २ ॥ यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥ ३ ॥ उद्वरेदात्मना-
त्मानं नात्मानमवसादयेत् । आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरा-
त्मनः ॥ ४ ॥ शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया । आत्मसं-

—आर्हातिरस्करिणीपिहितस्वाराज्योऽपर्णं सन् तमीश विस्तृत्यान्येष्वपकागादिपर स्तोयाक-
ल्याणमाभजते । यदि स्वमत्वा भगवानेव कृपयति तदाऽहप्रत्ययतिरस्करिण्या पर पारे प्रका-
शमात्मानमीश पर्यङ्ग्धात्मकाष्टस्त प्रत्यन्यजविमुमुक्षापर मन्त्रेव प्रार्थयते स्वीय कल्याण
चेच्छति । यथा श्रीशकरभगवत । “अविनयमपनय विष्णो दमय मन शमय विषयमृगतृ-
णाम् । भूतदया विस्तारय तारय ससारमागरत ” ॥ इत्यादिपट्टपदीस्तोत्रम् । यथा
वा “सर्वत्र सुखिन सन्तु सर्वे सन्तु निरामया । सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखमाप्नुया-
त् ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द उत्तिष्ठ गरुडम्बज । उत्तिष्ठ कमलाकान्त त्रैलोक्ये मङ्गल कुरु ॥
न रोधयति मा योगो न माख्य धर्म एव च । न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टापूर्त न दक्षिणा ॥
व्रतानि यज्ञच्छन्दामि तीर्थानि नियमा यमा । यथावर्द्धे सत्सङ्ग सर्वसङ्गापहो हि माम् ॥
सत्सङ्गेन हि दंतेया यातुधाना मृगा खगा । गन्धर्वाप्सरसो नागा सिद्धाश्चरणगुह्यका ॥
विद्याधरा मनुष्येषु वंश्याः शूद्रा स्त्रियोऽन्यजा । रजस्त्वम प्रकृतयस्तस्मिस्तस्मिन्पुगेऽ-
नघ ॥ बहवो मत्पद प्राप्तास्त्वाष्टकायाधवादय । वृषपर्वा बलिर्बाणो मयश्चाथ विभीषण ॥
सुग्रीवो हनुमानृक्षो गजो गृध्रो वणिक्पथ । व्याध कुब्जा व्रजे गोप्यो यज्ञपत्यस्तथा परे ॥
ते नाधीतश्रुतिगणा नोपासितमहत्तमा । अत्रतातप्ततपस सत्सङ्गान्मा मुपागता ॥ केवलेन
हि भोवेन गोप्यो गावो नगा मृगा । येन्ये मूढधियो नागा सिद्धा मामीयुर्ज्जसा ॥ य न
योगेन साख्येन दानव्रततपोऽध्वरै । व्याख्यास्वाध्यायसन्यासै प्राप्नुयाद्यत्नवानपि ” इत्यादिपर
सहस्रवचनैः सर्वोप्यय भक्तियोगो भागवतसगसाध्य इति परम तत्त्वम् ।

स्यं मन कृत्वा न किञ्चिदपि चिंतयेत् ॥ ५ ॥ तं विपाटुः स-
 संयोगवियोगं योगसंज्ञितम् । स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनि-
 विण्णचेतसा ॥ ६ ॥ संकल्पप्रभवान्कामास्त्यक्त्वा सर्वानशे-
 पत । मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समततः ॥ ७ ॥ प्रज्ञात
 मनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् । उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतम्
 कल्मषम् ॥ ८ ॥ गुंजश्रेयं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः । सु-
 खेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ ९ ॥ यत्रोपरमते चित्तं नि-
 रुद्ध योगसेवया । यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्मात्मनि तुष्यति ॥
 ॥ १० ॥ सुखमात्यन्तिकं यच्चदुःखिग्राह्यमतीन्द्रियम् । वेत्ति यत्र न
 चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ ११ ॥ यं लब्ध्वा चाऽपरं लाभं
 मन्यते नाधिकं ततः । यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि वि-
 चाल्यते ॥ १२ ॥ सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । ई-
 क्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ १३ ॥ परं ज्ञानं परं
 सांख्यं परं कर्म विरागता । परा भक्तिः समाधिश्च योगपथ्यपि
 वाचका ॥ १४ ॥ ज्ञायते विश्वमस्मिन्नं तत्त्वं श्रीपरमात्मनः ।
 साक्षात्कारेण योगेन परं ज्ञानं तदुच्यते ॥ १५ ॥ सांख्येन सर्वं
 तत्त्वानि परं तत्त्वमसख्यया । योगेन साक्षात्क्षिप्यते तत्सांख्यं वै
 परं स्मृतम् ॥ १६ ॥ गर्हितं चापि योगार्थं कृष्णप्रीत्यै च कर्म
 यत् । अकामं चापि वेदोक्तं नैष्कर्म्यं तत्प्रवक्षते ॥ १७ ॥ बाहु-
 देवात्मकं विश्वं साक्षात्कारेण विंदति । यच्छाभाश्व परो लाभः
 तद्देवाग्यं परं स्मृतम् ॥ १८ ॥ सेवया ज्ञानयोगाम्नां यया सा-
 क्षात्मनार्दनः ॥ क्रियते सा परा भक्तिः सत्प्रेमाख्यादिनी मता ॥
 ॥ १९ ॥ सततश्चो युज्यते जीवः समाधौ परमात्मनि । संयोगो
 योगिनां श्रेष्ठो वियोगो वै यदुच्यते ॥ २० ॥ समाधिः समता
 वस्था जीवात्मपरमात्मनोः । ब्रह्मण्येव स्थितिर्वा सा समाधिः

प्रत्यगात्मनोः ॥ २१ ॥ ध्यायेद्यथा यथात्मानं तत्समाधिस्तथा
 तथा । ध्यात्वैवात्मनि संस्थाप्य नाऽन्यथात्मा वशो भवेत् ॥
 ॥ २२ ॥ एवमेव हि सर्वत्र यत्प्रसक्तस्तु यो नरः । तथात्मा
 सोऽपि तत्रैव समाधिं समवाप्नुयात् ॥ २३ ॥ अभिन्नतां यथा
 गच्छेन्नयम्बु जलधिस्थितम् । तथात्माऽभिन्न एवात्र समाधिं
 समवाप्नुयात् ॥ २४ ॥ एतदुक्तं भवत्यत्र देवि ब्रह्मविदाम्वरे ।
 कर्मैव विधिवत्कुर्वन्कामसंकल्पवर्जितम् ॥ २५ ॥ वेदान्तेष्वापि
 शास्त्रेषु सुशिक्षितमनास्तथा । गुरुणा चोपदिष्टार्थं युक्तयोपेतं वरा-
 नने ॥ २६ ॥ विद्वद्भिः सर्वशास्त्रज्ञैर्विचार्य्य च पुनः पुनः ।
 निश्चितार्थेषु तस्मिंस्तु सुशिक्षितमनाः सदा ॥ २७ ॥ योगमेवाऽ-
 भ्यसेन्नित्यं जीवात्मपरमात्मनोः । ततस्त्वाम्यन्तरैश्चिह्नैर्बाह्यैर्वा
 कालसूचकैः ॥ २८ ॥ विनिश्चित्यात्मनः कालमन्यैर्वा परमार्थ-
 वित् । निर्भयः सुप्रसन्नात्मा भूत्वा तु विजितेन्द्रियः ॥ २९ ॥
 स्वकर्मनिरतः क्षान्तः सर्वभूतहिते रतः । प्रदाय विद्यां पु-
 त्रस्य मन्त्रं च विधिपूर्वकम् ॥ ३० ॥ संस्कारानात्मनः सर्वा-
 नुपदिश्य तथाऽनघे । पुण्यक्षेत्रे शुचौ देशे विद्वद्भिश्च समावृते
 ॥ ३१ ॥ भूमौ कुशान् समास्तीर्य्य कृष्णाजिनमथाऽपि वा । त-
 स्मिन् सुबद्धपर्यङ्को मन्त्रैर्बद्धकलेवरः ॥ ३२ ॥ आसने नाऽन्य-

१ अत एव “तदेवार्थमात्रनिर्भास स्वरूपशून्यामिव समाधि” । “तदा द्रष्टुं स्वरूपेव-
 स्थानम्” । इत्यादि श्रीमत्पूज्यपादभगवत्पतञ्जलियोगदर्शने । “समाधिनिर्धोतमलस्य
 चेतसः” । इत्यादि मै० श्रुति । “समाधिरचलोऽभय” । इत्यादि गौ० श्रुति ।
 २ सुबद्धपर्यङ्क सुबद्धजानुक । “अन्तरङ्गसमुद्रस्य रोधे वेलायतेऽपि वा । ब्रह्मप्रणव-
 सैलमनादो ज्योतिर्मयात्मक ॥ मनस्तत्र लय याति तद्विष्णो परम पदम् । तावदाकाशस-
 कम्पो यावच्छब्द प्रवर्त्तते ॥ नि शब्द तत्पर ब्रह्म परमात्मा समीयते । नादो यावन्मनस्ता-
 वन्नादान्तेऽपि मनोन्मनी ॥ मशब्दश्चाक्षरे क्षीणे नि शब्द परम पदम् । सदा नादानुसधानात्स-
 क्षीणा वासना तु या ॥ निरञ्जने विलीयेते मनोवायू न सशय । नादकोटिसहस्राणि बिन्दुको-
 टिशतानि च ॥ सर्वे तत्र लय यान्ति ब्रह्मप्रणवनादके । सर्वावस्थाविनिर्मुक्त सर्वचिन्तावि-
 वर्जित ॥ मृतवत्तिष्ठते योगी स मृतो नात्र सशय ।” इत्यादि नादविन्दुश्रुति ।

शरीरं त्यजतां नृणां । मोक्षलाभप्रकारश्च संक्षेपेणोक्तवानहम् ॥
 ॥ ४२ ॥ अधुना तव कल्याणं चिकीर्षुश्चिरजीविनि । विस्तरेण
 वदिष्यामि समाधेस्तत्त्वमुत्तमम् ॥ ४३ ॥ योगिनां परमाराध्यो
 योगशास्त्रप्रवर्त्तकः । समाधितत्त्वमेवं वै व्याचकार पतञ्जलिः ॥ ४४ ॥
 सम्प्रज्ञातस्तथाऽसम्प्रज्ञातो द्वौ भवतः प्रिये । समाधेर्योगसंसिद्धे-
 र्भेदौ योगिसमाहृतौ ॥ ४५ ॥ सम्प्रज्ञातस्वरूपेण साधको वै स-
 माधिना । सारूप्यादिप्रदं मोक्षं सम्प्राप्नोति महाफलम् ॥ ४६ ॥
 असम्प्रज्ञातरूपेण परोत्कृष्टसमाधिना । ब्रह्मकैवल्यरूपं च परमं
 लभते फलम् ॥ ४७ ॥ महाभावप्रकाशेन मन्त्रयोगविधानतः ।
 समाधिः साधकानां यो जायते साधनप्रिये ॥ ४८ ॥ यश्च प्रा-
 णनिरोधेन हठशास्त्रनिरूपितः । समाधिर्जायते सम्यक् साध-
 नानां महत्फलम् ॥ ४९ ॥ यश्चस्यादनुसन्धानान्नादस्य ज्योतिष-
 स्तथा । समाधिर्ययोगेन जायते मनसो लयात् ॥ ५० ॥ त्रय-
 श्चैते मयोक्तास्ते सम्प्रज्ञाताः समाधयः । योगत्रयस्य योगज्ञे फ-
 लरूपाः प्रकीर्तिताः ॥ ५१ ॥ ज्ञाने तु पूर्णतां प्राप्ते ब्रह्मसद्भा-
 वमेत्य वै । राजयोगेन युक्तानां समाधिर्यो भवेत्पुनः ॥ ५२ ॥ स हि
 सर्वसमाधीनां श्रेष्ठः प्रेष्ठश्च सर्वथा । पुरुषार्थः स एवात्र परमो
 मोहपारकृत् ॥ ५३ ॥ असम्प्रज्ञातरूपोऽसौ समाधिर्जायते यदा ।
 ब्रह्मकैवल्यमेवैतत्साधकानां परं धनं ॥ ५४ ॥ स एवोपास्यभाव-
 श्वोपासनानां परेप्सितम् । सीमा च सा परा सर्वयोगानां सा-

१ सम्प्रज्ञातसमाध्यवस्थार्या पूर्णेऽपि वेगव्ये कोपि सम्बन्धोऽवशिष्येत । अतस्तदवस्थायाम्
 मृलौ सति साधक परमेष्ठिसालोक्यमामीप्यादिकमेव क्रममुक्तिपदं ह्यने, ततश्च तस्य
 पुनर्बन्धनसमावना विद्यत एव । अतो हि निर्विकल्पसमाधिरेव परमोन्नतिविधायकः सर्वभय-
 रहितश्च भवति ॥ अत एव “सम्प्रज्ञातसमाधि असम्प्रज्ञातनामय समाधि” इत्यादि सु०
 श्रुति । २ अत एव “आत्मसस्य तदा ज्ञानम्” इत्युक्त्वा । “अस्पर्शयोगो वै नाम दुर्दर्शः
 सर्वयोगीभिः । योगिनो बिभ्र्यति ह्यस्मादभये भयदर्शिनः ॥ अलिङ्गनमनामाम निष्पन्न ब्रह्म
 तत्तदा । सुप्रशान्त सकृज्ज्योति समाधिर्गच्छेऽभय ॥ ” इत्यादि श्रुति । ३ “पुरुषार्थ-
 शून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्य स्वरूपप्रतिष्ठा वा चिच्छक्तिः ” इति योगदर्शनम् ।

धनस्य च ॥ ५५ ॥ सरित्पतौ निविष्टाम्नु यथाऽभिर्भ्रं त्वे ति-
यात् । तथाऽभिर्भ्रं मनस्तत्र समार्धिं समेषामुयात् ॥ ५६ ॥ नाहं
देहो न च प्राणो नेन्द्रियाणि तथैव च । न मनोऽहं न बुद्धिश्च
नेव विद्यमहंकृतिः ॥ ५७ ॥ नाहं पृथ्वी न सलिलं न च बद्धिर्न
चानिलः । न वाऽकाशो न शब्दश्च न च स्पर्शस्तथा रसः ॥
॥ ५८ ॥ नाहं गन्धो न रूपं च न मायाऽहं न संसृतिः । सदा
साक्षिस्वरूपत्वाच्छिव एवास्मि केवलः ॥ ५९ ॥ इति धीर्या मु-
निश्रेष्ठ सा समधिगिरिहोष्यते ॥ ६० ॥ सलिले सन्धर्वं यद्वत्साम्यं
भजति योगतः । तयात्मनसोरेक्यं समधिगभिधीयते ॥ ६१ ॥
निर्विकारतया श्रुत्या ब्रह्माकारतया पुनः । बुद्धिविस्मरणे
सम्यक् समधिर्ज्ञानसंज्ञकः ॥ ६२ ॥ ऊर्ध्वपूर्णमधः पूर्णं मध्यपूर्णं
तदात्मकम् । सर्वपूर्णं स आत्मेति समाधिस्थस्य लक्षणम् ॥ ६३ ॥
इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां समाधिवर्णनं नाम अष्टादशोऽध्यायः ।

ऊनविंशोऽध्यायः ।

वैराग्याऽभ्यासमाहात्म्यवर्णनम् ।

देव्युवाच ॥ कृपया ते कृपासिन्धो प्राणनाथ श्रुतं मया । स
वाचारादिधर्माणां वर्णनं लोकमोक्षमम् ॥ १ ॥ श्रुताश्च देवपू-
जानां भेदा विविधरूपगाः । अष्टाङ्गानां च योगानां पूर्णं विव-
रणं श्रुतम् ॥ २ ॥ श्रुत्वा च परमानन्दो भवतः कृपया मया ।
अनुमूतः पुनः प्रहृष्टं प्रणोदयति मां मृशम् ॥ ३ ॥ को वा मि-

१ अत एव 'समाधिं संनिवृत्तिं परजीविकवृत्तामिति' । " इत्यादि श्रीमत्पञ्चपादक
महाविद्यानेहम्पादः । २ इति श्रीभुक्तमहितायाम् । ३ इति श्रीमत्पञ्चपादः महर्षिर्विश्वः ।
४ इति श्रीमत्पञ्चपादः महर्षिर्महाश्वः । ५ इति श्रीमत्पञ्चपादः महाश्वः वदन्त्याम् ।

योऽस्ति सम्बन्धो धर्माणां बहुरूपिणां । आचारादिसमाध्यन्त-
 नानाभेदजुषां विभो ॥ ४ ॥ किं वाऽवश्यं च कर्तव्यं साधकैः
 सिद्धिवाञ्छकैः । देवं वा वस्तु किं नाम यद्वहु श्रूयते भुवि ॥ ५ ॥
 उपदेशं तवैतेषु विषयेषु सुधोषमम् । श्रुत्वानुष्ठाय तद्रूपं स्यामहं
 सार्थजीवना ॥ ६ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन उवाच ॥ परितुष्टोऽस्मि ते
 भद्रे तव प्रश्नैश्च धीमति । अधुनैव प्रवक्ष्यामि यन्मां पृच्छसि
 सुव्रते ॥ ७ ॥ आचारादिसमाध्यन्तसाधनानां पतिव्रते । सर्व-
 षामेक एवेह सम्बन्धः सम्प्रवर्तते ॥ ८ ॥ सदाचाराननुष्ठाय शास्त्रो-
 क्तान् सज्जनादृतान् । नरो नरत्वमध्येति ह्यन्यथा पशुरेव सः ॥ ९ ॥
 ततो वर्णाश्रमाणाञ्च धर्मान् नानाविधान् प्रिये । नित्यान्नैमित्ति-
 कांश्चैव साधयन् संयतेन्द्रियः ॥ १० ॥ बुद्धिमापादयञ्छुद्धां वि-
 षयेषु च सर्वतः । वैराग्यं भजते यर्हि साधकः सुसमाहितः
 ॥ ११ ॥ तदेव जायते चास्य शक्तिर्मुक्तिविधायिनी । उपास-
 नामनुष्ठातुमीश्वरस्य जगत्प्रभोः ॥ १२ ॥ यथैकेन पतत्रेण दृ-
 ढेनापि सुसन्धिना । न शक्नोति कदाचिद्वै समुद्रन्तुं विहङ्गमः
 ॥ १३ ॥ तथा वैराग्यवृद्ध्युत्थसाधनास्त्रसमुन्नतिम् । विना नैव
 विमोक्षस्य समुपायोऽस्ति कश्चन ॥ १४ ॥ साधनानि हि स-
 र्व्वाणि सन्ति यावन्ति शौचतः । उपासनास्वरूपाणि तानि स-
 र्व्वाणि सुव्रते ॥ १५ ॥ अङ्गानि यानि चाष्टौ हि साधनानां शु-
 चिव्रते । अष्टाङ्गयोगनाम्नैव श्रूयन्ते तानि शास्त्रतः ॥ १६ ॥ वै-
 राग्यं साधको गत्वा परिहृत्य बहिर्जगत् । अन्तर्ज्ञानपरो भूत्वा

१ “आर्जव चानृश्य च दम इन्द्रियनिग्रह । सर्वसाधारण धर्मं चातुर्वर्ण्यं ब्रवीन्मनु ।” इति स्मरणात् । २ अत एव “अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते” इति भगवद्वाक्यं श्री-
 मद्भगवद्गीतायाम् । ३ आपण्डूनिर्विशेषपर्यन्तेष्वध्यायेषु सहिताया अस्या वर्णिता निखिला एवोपदेशा उपासनाधिकारान्तर्गता ज्ञातव्या । स्वोत्कर्षसाधनार्थं साधकैः श्रीभगवच्छृणुषा-
 न्नैर्यदेव क्रियाजात समनुष्ठीयते सर्वमेव तदनुष्ठान “ क्रियायोग ” इति साधनमित्युपासनेति च नाम्ना परिकीर्त्यते ॥

मेव वयं वने । मोहे निपतिता मुग्धाः श्वभ्रे मुग्धा मृगा इव ॥
 ॥ २८ ॥ पर्णानि जीर्णानि यथा तरूणां समेत्य जन्माशु लयं
 प्रयाति । तथैव लोकाः स्वविवेकहीनाः समेत्य गच्छन्ति कु-
 तोऽप्यहोभिः ॥ २९ ॥ भारो विवेकिनः शास्त्रं भारो ज्ञानश्च
 रागिणः । अशान्तस्य मनो भारो भारोऽनात्मविदो वपुः ॥ ३० ॥
 युज्यते वेष्टनं वायोराकाशस्य च खण्डनम् । ग्रथनश्च तरङ्गा-
 णामास्था नायुषि युज्यते ॥ ३१ ॥ मनोरमा कर्पति चित्तवृत्तिं
 कदर्थसाध्या क्षणभङ्गुरा च । व्यालावलीगात्रविवृत्तदेहा श्वभ्रोत्थि-
 ता पुष्पलतेव लक्ष्मीः ॥ ३२ ॥ ललनालानसंल्लीना देवि मान-
 वदन्तिनः । प्रबोधं नाधिगच्छन्ति दृढेरापि शमाङ्कुशैः ॥ ३३ ॥
 केशकज्जलवारिण्यो दुःस्पर्शा लोचनप्रियाः । दुष्कृताग्निशिखा
 नार्यो दहन्ति तृणवन्नरम् ॥ ३४ ॥ कामनाम्ना किरातेन विकी-
 र्णा मुग्धचेतसाम् । नार्यो नरविहङ्गानामङ्ग वंधनवागुराः ॥ ३५ ॥
 यस्य स्त्री तस्य भोगेच्छा निःस्त्रीकस्य क भोगभूः । स्त्रिय-
 स्त्यक्त्वा जगत्त्यक्त जगत्त्यक्त्वा सुखीभवेत् ॥ ३६ ॥ दूरं दूरमि-
 तो गत्वा समेत्य च पुनः पुनः । भ्रमत्याशु दिगन्तेषु तृष्णो-
 न्मत्ता हुरङ्गमी ॥ ३७ ॥ कुटिला कोमलस्पर्शा विषवैषम्यशंसि-
 नी । दशत्यपि मनाक् स्पृष्टा तृष्णा कृष्णेव भोगिनी ॥ ३८ ॥
 न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्ण-
 वर्त्मव भूय एवाभिवर्द्धते ॥ ३९ ॥ कामिन्येषा बहुमलवसा-
 मांसवीभत्सकाया चित्रं मोदं जनयति मनो मोहयन्ती जना-
 नाम् । चित्रं लोकास्ततवहुतरायासलभ्यं कदर्थं रक्षासेदात्कृ-

१ इति श्रीमत्पुण्यपादमहर्षिवान्मीके । २ “ एतावदेतद्विज्ञानमेतदस्ति च नास्ति च ।
 तृष्णाबद्ध जगत्सर्वं चक्रवर्त्यविवर्तते ॥ विसततुर्यवैवायमतस्य सर्वतो विसे । तृष्णाततुगनाश-
 तस्तथा देहगत मदा ॥ सूच्या सूत्र यथा वस्त्रे ससारयति वायक । तद्वत्ससारसूत्र हि तृष्णा-
 मच्या निबद्धयते ॥ ” इति शान्तिपर्वणि । ३ इति श्रीमत्पुण्यपादभगवत कृष्णद्वैपायनवेदेव्यासस्य ।

वञ्चैव यथा शनैः सुदृढतां संयाति वैरागिता शक्तिः सत्पुरुषा-
 र्थकृत्प्रतिदिनं वृद्धिं तथा गच्छति । शक्तिः सा पुरुषार्थसाधन-
 करी सम्यक् प्रयुक्ता जनैरन्ते मोक्षपदं परं नयति तान् सर्वा-
 भिलाषास्पदम् ॥ ४६ ॥ सर्वमेवेह हि सदा संसारे तत्त्वविद्वरे ।
 सम्यक्प्रयुक्तात्सर्व्वेण पौरुषात्समवाप्यते ॥ ४७ ॥ इह हीन्दो-
 र्गिवोदेति शीतलाह्लादनं हृदि । परिस्पन्दफलप्राप्तौ पौरुषादेव
 नान्यतः ॥ ४८ ॥ पौरुषं स्पन्दफलवदृष्टं प्रत्यक्षतो न यत् । क-
 ल्पितं मोहितैर्मन्दैर्देवं किञ्चिन्न विद्यते ॥ ४९ ॥ साधूपदिष्टमा-
 र्गेण यन्मनोऽङ्ग विचेष्टितम् । तत्पौरुषं तत्सफलमन्यदुन्मत्तचेष्टि-
 तम् ॥ ५० ॥ उच्छास्त्रं शास्त्रितं चेति द्विविधं पौरुषं स्मृतम् ।
 तत्रोच्छास्त्रमनर्थाय परमार्थाय शास्त्रितम् ॥ ५१ ॥ अनर्थः प्रा-
 प्यते यत्र शास्त्रितादपि पौरुषात् । अनर्थकर्तृ बलवत्तत्र ज्ञेयं
 स्वपौरुषम् ॥ ५२ ॥ द्वौ हुडोविव युध्येते पुरुषार्थौ समासमौ ।
 प्राक्तनश्चैहिकश्चैव शाम्यत्यत्राल्पवीर्य्यवान् ॥ ५३ ॥ अतः पुरु-
 ष्यत्नेन यतितव्यं तथा यथा । पुंसा तन्त्रेण सद्योगाद्येनाश्वद्यत-
 नो जयेत् ॥ ५४ ॥ परं पौरुषमाश्रित्य दन्तैर्दन्तान्विचूर्णयन् ।
 शुभेनाशुभमुन्मुक्तं प्राक्तनं पौरुषं जयेत् ॥ ५५ ॥ तावत्तावत्प्रय-
 त्नेन यतितव्यं सुपौरुषम् । प्राक्तनं पौरुषं यावदशुभं शाम्यति
 स्वयम् ॥ ५६ ॥ शुभेन पौरुषेणाशु शुभमासाद्यते फलम् । अ-
 शुभेनाशुभं नित्यं देवं नाम न किञ्च न ॥ ५७ ॥ न गन्तव्यम-
 नुद्योगैः साम्यं पुरुषगर्हभैः । उद्योगस्तु यथाशास्त्रं लोकहितय-
 सिद्धये ॥ ५८ ॥ योऽयमर्थं प्रार्थयते तदर्थं चेहते क्रमात् । अ-
 वश्यं स तमाप्नोति न चेदहान्निवर्त्तते ॥ ५९ ॥ पौरुषेण प्रय-
 त्नेन त्रैलोक्यैश्वर्य्यसुन्दराम् । कश्चित्प्राणिविशेषो हि शक्रतां

१ इति श्रीमत्पूज्यपादमहापिंडाल्मीके । देव प्रारब्धं, तदपि पूर्वातुष्टित पौरुषमेव न तु
 ततोऽन्यत् । २ हुडो मेघा ।

समुपागत ॥ ६० ॥ सारेण पुरुषार्थेन स्वेनैव मकरध्वजः । क
 श्चिदेव पुमानेव पुरुषोत्तमतां गतः ॥ ६१ ॥ देव्यदारिद्र्यदुः
 स्वार्था अप्यन्ये पुरुषोत्तमाः । पौरुषेणैव यत्नेन याता देवेभ्य
 तुल्यताम् ॥ ६२ ॥ विश्वामित्रेण मुनिना देवमुत्सृज्य दूरतः ।
 पौरुषेणैव सम्प्राप्तं ब्राह्मण्यं देवि नाम्यथा ॥ ६३ ॥ तत्साध दे
 वसंधातं चक्रुस्त्रिभुवनोदरे । पौरुषेणैव यत्नेन साम्राज्यं दानवे-
 श्वराः ॥ ६४ ॥ यथा यथा प्रयत्नः स्याद्भवेदाशु फलं तथा ।
 इति पौरुषमेवास्ति देवमस्तु तदेव च ॥ ६५ ॥ क्रमेणोपाजि
 तेऽप्यर्थे नष्टे कार्य्या न सेदता । न बलं यत्र मे शक्तं तत्र क्वा
 परिदेवता ॥ ६६ ॥ यथाशास्त्रमनुष्ठित्वा मर्त्यादां स्वामनुष्मत् ।
 उपतिष्ठन्ति सर्वानि रत्नान्यम्मुनिधावि ॥ ६७ ॥ शास्त्रतो
 गुरुत्वमेव स्वतन्त्रेति त्रिभिर्द्वयः । सर्वत्र पुरुषार्थस्य न देवस्य
 कदा च न ॥ ६८ ॥ अष्टमेषु समाविष्टं शुभेभ्येवावतारयेत् । प्र
 यत्नाच्चित्तमित्येष सर्वशास्त्रार्थसंग्रहः ॥ ६९ ॥ पुरुषो जायते
 लोके बर्हते जीर्यते पुनः । न तत्र दृश्यते देवं जरायोवनवा-
 ल्यवत् ॥ ७० ॥ देशादेशान्तरप्राप्तिर्हस्तस्य द्रव्यधारणम् । व्या-
 पारश्च तथाङ्गनां पौरुषेण न दैवतः ॥ ७१ ॥ स्वकर्मफलसं-
 ग्राहान्निदमित्यमितीति याः । गिरस्ता देवनाञ्जिता प्रसिद्धिं
 समुपागताः ॥ ७२ ॥ भावीत्यवश्यमेवार्थः पुरुषार्थेकसाधनः ।
 यः सोऽस्मिन्नोक्तसंधाते देवशब्देन कथ्यते ॥ ७३ ॥ यदेव ती
 प्रसवेगादृष्टं कर्म कृतं पुरा । तदेव देवशब्देन पर्यायिणेह
 कथ्यते ॥ ७४ ॥ तत्रैव मूलमतिभिर्देवमस्तीति निश्चयः । आ-
 सास्तो हि स्वबोधेन रक्षयामिष भुजङ्गमः ॥ ७५ ॥ मूढैः प्रकल्पितं
 देवं तत्परास्ते क्षयं गताः । प्राज्ञास्तु पुरुषार्थेन पदमुत्तममागताः
 ॥ ७६ ॥ शुभाशुभार्थ्या मार्गार्थ्या बहन्ती वासनासरित् । पौरु-
 षेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि ॥ ७७ ॥ अभ्युत्पन्नमना

यावद्भवस्यज्ञाततत्पदा । गुरुशास्त्रप्रमाणैस्तु निर्णीतं तावदाचर ॥
 ॥ ७८ ॥ आलस्यो यदि न भवेज्जगत्यनर्थः को न स्याद्बहुधनको
 बहुश्रुतो वा । आलस्यादियमवनिः ससागरान्ता सम्पूर्णा नरप-
 शुभिश्च निर्धनैश्च ॥ ७९ ॥ तस्मात्पौरुषमाश्रित्य सच्छास्त्रैः
 सत्समागमैः । प्रज्ञाममलतां नीत्वा संसारजलधिं तरेत् ॥
 ॥ ८० ॥ एवं सर्वहितार्थाय तव चैव विशेषतः । विस्तरेण
 मया प्रोक्त लोकानां हितसाधनम् ॥ ८१ ॥ रहस्यं रम्यतात्पर्यं
 सर्वशास्त्रनियन्त्रितम् । वैराग्यस्य प्रशस्तस्य पुरुषार्थस्य शो-
 भने ॥ ८२ ॥ एवं महुपदेशेन पूर्णसाधकता गता । यतस्व मु-
 क्तिमध्येतुं संसारार्णवतारिणीम् ॥ ८३ ॥ देव्युवाच ॥ सच्छास्त्र-
 श्रवणान्नाथ मयि ते च कृपावशात् । चित्ते संसारवैराग्यमुदितं
 मे महाफलम् ॥ ८४ ॥ कस्तु पुरुषकारो मेऽनुष्ठेयः कश्च वाऽ-
 न्यथा । एवं विचारमापन्ना बुद्धिर्मे कुण्ठिता भृशम् ॥ ८५ ॥
 एकतः शास्त्रकाराणां विरोधः परिदृश्यते । मिथो मतेषु सर्वेषु
 बुद्धिस्तेन प्रतार्यते ॥ ८६ ॥ ततश्च साधनादीनां संख्याहीना
 जगद्गुरो । सन्ति नानाऽधिकाराश्च बुद्धिस्तेन प्रमुह्यते ॥ ८७ ॥
 सन्देहं मे कृपासिन्धो मनस्तिभिरनाशक । अपनेतुभिर्मां नाथ

१ पूर्वकाले चास्मिन्भारते आर्य्यगणा सर्वेपि निरालसा सोत्साहा सम्यगुद्योगशालिन
 आफलोदयकर्माणो धृतिमत सत्त्वशालिनो दक्षाश्रुतीर्विधपुरुषार्थशालिन “कणश क्षणशश्चैव
 विद्यामर्थं च साधयेत् । न कथ्य दिवस कुर्यात्” इतीमामाज्ञा पालयतोऽप्रमत्ता प्रयत्नपरा
 बहवः प्वासन् । तत्कृतैव परमोन्नतिं सर्वेष्वेव पुरुषार्थेषु तदानीमासीत् । तद्वैपरीत्येनेदानीं-
 तना यत आर्य्यगणा सति अत एवार्यमावशून्या अन्यैरभ्यर्थमाना पुरुषार्थरहिता स्वीयदेश-
 विद्याधनसद्गुणावनतिकर्तार स्वविपरीताना पूर्वपद्धतिमनुसरता सता शील यत्न समुपहसति
 न सहानुभूतिं कुर्वतीत्यहो विषमा गति कालस्य । ऐहलौकिकी पारलौकिकी काऽपि निता-
 तमवमा-सिद्धि पुरुषकारमन्तरा कैरपि कदापि न लब्धास्ति । “गच्छन्पिपीलिका पंक्ति,
 समुद्रमपि लघयेत् । अगच्छन्नैवनेतेयोऽपि पदमेक न गच्छति” अत सर्वैरपि स्वाभिमतपुरु-
 षार्थपरैर्भव्यम् । अत एव “उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत । क्षुरस्य धारा निशिता,
 दुरत्यया तृगे पथस्तत्कवयो वदन्ति ।” इति श्रुति ।

समुपागतः ॥ ६० ॥ सारेण, पुरुषार्थेन स्वेनैव मकरध्वजः । क
 श्विदेव पुमानेव पुरुषोत्तमा गतः ॥ ६१ ॥ हेन्यदास्त्रिषदुः
 सार्धा अप्यन्ये पुरुषोत्तमाः । पौरुषेणैव यत्नेन याता देवेभ्य-
 सुल्लभ्यताम् ॥ ६२ ॥ विश्वामित्रेण मुनिना देवमुत्सृज्य दूरतः ।
 पौरुषेणैव सम्प्राप्तं ब्राह्मण्यं धेवि नान्यथा ॥ ६३ ॥ उत्साप दे-
 वसंघातं चक्रुस्त्रिभुवनोदरे । पौरुषेणैव यत्नेन साम्राज्यं दानवे-
 श्वरा ॥ ६४ ॥ यथा यथा प्रयत्नः स्यात्सवेदाशु फलं तथा ।
 इति पौरुषमेवास्ति देवमस्तु तदेव च ॥ ६५ ॥ क्रमेणोपाधि-
 तेऽप्यर्थं नष्टे कार्प्या न स्वेदता । न बलं यत्र ये शक्तं तत्र का
 परिदेवना ॥ ६६ ॥ यथाशास्त्रमनुच्छिन्ना मर्ष्यादां स्वामनुष्ठवः ।
 उपतिष्ठन्ति सर्वानि रत्नान्यम्बुनिधाविब ॥ ६७ ॥ शास्त्रतो
 गुरुतमैव स्वतम्वेति त्रिसिद्धयः । सर्वत्र पुरुषार्थस्य न देवस्य
 कदा च न ॥ ६८ ॥ अशुभेषु समाविष्टं शुभेष्वेवावतारयेत् । प्र-
 यत्नाच्चित्तमित्येव सर्वथास्त्रार्थसंग्रहः ॥ ६९ ॥ पुरुषो जायते
 लोके वर्द्धते जीर्म्भते पुनः । न तत्र दृश्यते देवं जरायौवनवा-
 ल्यवत् ॥ ७० ॥ देशादेशान्तरप्राप्तिर्हस्तस्य द्रव्यधारणम् । न्या-
 पारम्भ तथाङ्गनानां पौरुषेण न देवतः ॥ ७१ ॥ स्वकर्मफलस-
 म्प्राप्ताविष्मिष्यमितीति याः । गिरस्ता देवनाम्नेता प्रसिद्धिं
 समुपागताः ॥ ७२ ॥ भावीत्यवश्यमेवार्थः पुरुषार्थैकसाधनः ।
 यः सोऽस्मिन्नोक्तसंघाते देवशब्देन कथ्यते ॥ ७३ ॥ यदेव ती-
 प्रसंभेगादृढं कर्म कृतं पुरा । तदेव देवशब्देन पर्यायिणैव
 कथ्यते ॥ ७४ ॥ तत्रैव मूढमतिभिर्देवमस्तीति निश्चयः । आ-
 सःस्ते दुःस्वप्नोभेन रज्ज्वामिष सुअङ्गमः ॥ ७५ ॥ मूढैः प्रकल्पितं
 देवं तत्परास्ते सयं गताः । प्राज्ञास्तु पुरुषार्थेन पदमुत्तममागताः
 ॥ ७६ ॥ शुभाशुभाभ्यां मार्गाभ्यां बहन्ती वासनासरित् । पौरु-
 षेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि ॥ ७७ ॥ अभ्युत्पन्नमना

एवाभिलक्ष्यते ॥९६॥ एवञ्च न विरोधोऽस्ति वैदिकेषु मतेष्वपि ।
 नेव वा ज्ञानवेषस्य सर्वमेकरसं स्मृतम् ॥ ९७ ॥ सत्यं नामाव्ययं
 नित्यमविकारि तथैव च । सर्वधर्माविरुद्धेन योगेनैतद्वर्ण्यते ॥
 ॥ ९८ ॥ त्वया यत्साधनं ज्ञातं सद्गुरोरुपदेशतः । प्रकृतेरनुकूलं
 यत्तन्मुख्यं विद्धि सर्वदा ॥ ९९ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसहिताया वैराग्याऽभ्यासमाहात्म्यवर्णन नाम
 ऊनविंशोऽध्यायः ।

विंशोऽध्यायः । ज्ञानयोगवर्णनम् ।

देव्युवाच । के वा विभागा वेदानां तात्पर्यं वा किमुत्तमम् ।
 एतत्सारतरं हृद्यं वद मा कृपया प्रभो ॥ १ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन
 उवाच । उपासनापरः काण्डः कर्मकाण्डस्तथाऽपरः । ज्ञानका-
 ण्डश्च वेदानां विभागाः प्रथितास्त्रयः ॥ २ ॥ तत्राहं प्रोक्तवान्

१ अत एव “सर्वे वेदा युक्तय मुप्रमाणा ब्राह्म ज्ञान परम त्वेकमेव । प्रकाशयते न
 विरोध कुतश्चिद्वेदेषु सर्वेषु तथेतिहासे ॥ ” इति श्रीमध्वभाष्योदाहृतपैङ्गी श्रुत । २ इति
 श्रीमत्पञ्चपादभगवान् वेदव्यास श्रीमहाभारते । ३ परब्रह्मभावतुका यथा सच्चिदानन्द इति
 त्रिधा तदनुभव कुर्वति तथैव शब्दब्रह्मणो वेदस्यापि कर्मापासनाज्ञानरूपेण त्रैरूप्य वेदवि-
 द्विर्ज्ञायते । ते च वेदा “अनन्ता वै वेदा ” इति श्रुतैर्यद्यनन्तास्तथाप्यस्मिन्कल्पे याव-
 स्तद्भागो मुनिभिर्दृष्ट स एव श्रीभगवता पुण्येण कथ्यते तद्यथा “तथाऽपि मुनिशार्दूला
 शाखाभेदेन भेदित । अनन्ता वै द्विजा वेदा वेदार्थोऽपि द्विजोत्तमा ॥ अनन्तो वेदवेद्यस्य
 शक्रस्य शिवस्य तु । मायया न स्वरूपेण द्विजा हा देववैभवम् ॥ ब्रह्माणं मुनय पूर्वं
 मृग्य तस्मै महेश्वर । दत्तवानखिलान्वेदानां तन्मन्येव स्थितानिमान् ॥ ब्रह्मा सर्वजगत्कर्त्ता
 शिवस्य परमात्मन । प्रसादादेव रूढस्य स्मृती सस्मार सुव्रता ॥ विष्णुर्विश्वजगन्नाथो
 विश्वेशस्य शिवस्य तु । आज्ञया परया युक्तो व्यासो जज्ञे गुरुर्मम ॥ स पुनर्दत्तदेवस्य
 प्रसादादम्बिकापते । सक्षिय सकलान्वेदाश्चतुर्णां कृतवान् द्विजा ॥ ऋग्वेद प्रथम प्रोक्तो-

स्वमेवाहसि साम्प्रतम् ॥ ८८ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । माने
 ऽक्षयिवाणादवाक् फणिलवाक् स्वशब्दवाच्य सद्यो वाच्ये श-
 ण्डिलजादिवाक् फणिवचस्तात्पर्यवद्दीप्तिहे । मीमांसा भविषो
 धि कर्मनिचये वेदान्तशास्त्रोक्तयस्तत्रं लक्ष्यविनिर्णयेऽनभिमतो
 का वा विरोधे सतिः ॥ ८९ ॥ आपानां वै महर्षीणां पूज्यानां
 देवि सर्वेषां । मतेषु न विरोधोऽस्ति कुत्रापि शुचिसाधने
 ॥ ९० ॥ सप्तानां ज्ञानभूमीनां साधकस्यालिलस्य वै । भेदादि
 रोध इत्येवं दर्शनेषु प्रतीयते ॥ ९१ ॥ ज्ञानस्य तु समस्तस्य शास्त्रे
 वा दर्शने क्वचित् । न विरोधो न भिन्नत्वं दृश्यते श्रूयते बुधे
 ॥ ९२ ॥ यावन्तो धर्ममार्गा वै पृथिव्यां चलिता पुरा । वेदोक्तं
 धर्मविज्ञानं सर्वेषां कारणं मतम् ॥ ९३ ॥ प्रकृतीनामसंख्य
 स्वाभराणां पृथिवीतले । साधनानि भवेयुश्चेदसंख्यातानि का
 सतिः ॥ ९४ ॥ धर्मसंसाधनस्यास्य द्वे तु लक्ष्ये प्रकीर्तिते ।
 स्वर्गध्वंसापवर्गश्च सर्व्यमानाभिर्लक्षितः ॥ ९५ ॥ निकृष्टत्वेऽधि-
 कारस्य लक्ष्यः स्वर्गो भवत्युत्त । श्रेष्ठत्वे चास्य सम्बन्ध मोक्ष

१ सप्तधर्मविषयमुद्दिष्टं विस्तृता दिव्यणी बोधमेवमाचार्याये ब्रह्मणः । स्वभावस्थित
 सप्तविधा मनुष्याणां शास्त्रवस्थाप्रसूतयैव समदर्शनविज्ञानस्वाविर्भावऽमयत् । मयत्वे मय्येव
 रीतिभेदस्तेषु शास्त्रेषु न वैपुल्यतिष्ठिकद्वये निवचनेवाह । तत्र द्वि बहिर्दृष्टयैव श्रेष्ठे निवेष्टे
 मय्येव हि सत्त्वमते । तत्त्वतस्त महर्षीणां पञ्चतमानी विचारेषु न क्वचिदस्ति मतमेव ।
 एतद्विस्तृतः परिसिद्धान्तमे ब्रह्मणः । २ सप्ततन्त्रधर्मविज्ञानमार्गा धर्ममार्गा के चिदाप जगति
 प्रचलितं विदेलीयं मनुष्मदीष ईसाकृतंमतं वा मय्येव हीयं तेल्लीयुद्धिकं वा कङ्कनादित इ-
 मितुमीष प्रकृतते । तथा द्वि बह्वुत्रयत्त्वं तत्त्वक पिता ज्ञानज्ञानत्वस्यदीपनाद्विनिसापकृतास्त्व-
 पुत्राभ्यवेतिवत्तमेहीनवापकेकवर्ति, तथा क्वचयिपयाधिकारसाधनमार्गा परम्पराधर्मेहेन धर्मशास्त्रार्था
 विविचनमपकृष्टेकृष्टत्वमपेणाऽपि सप्ततन्त्रधर्मविज्ञानमार्गः सर्वानेव तान् धर्ममार्गानुभित्ता
 बरेनेव समाद्विबते । श्रीमन्मन्त्र जगद्विस्तृतं सप्ततन्त्रविद्विजगर्भोपि सर्वव्यापकः समदर्शो सा
 र्वजनीनविद्वत्परी पूर्णज्ञानमुक्तयः । अत एव 'एकस्मिन्ऽव्ययशब्दे' तुभिन्नात्मकेनसप्तवि-
 द्वत्त्वमर्हतिरसत्त्वा" इत्यभिप्रेत्यते । ३ अत एव 'वतोऽऽत्मनोऽव्ययव्यतिष्ठति स जगः ।
 तद्वचनमप्राप्तवत्क प्रमथनम् । "इति पूज्यपादमहर्षिकणाद्वैशेषिकदर्शने ।

सहचक्तिरूपकम् । मतो भेदेन विज्ञानमसतश्च तथान्ये ॥ १३ ॥
 नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः । उभयोरपि दृष्टो-
 ऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १४ ॥ न जायते ध्रियते वा क-
 दाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः । अजो नित्यः शाश्व-
 तोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ १५ ॥ वासांसि जी-
 र्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि । तथा शरी-
 राणि विहाय जीर्णान्यन्यानि सयाति नवानि देही ॥ १६ ॥ दू-
 रेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगात्पतिव्रते । बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृ-
 पणां फलहेतवः ॥ १७ ॥ बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदु-
 ष्कृते । तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ १८ ॥
 कर्मज बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः । जन्मबन्धवि-

१ सामान्यतो ज्ञानस्य द्वौ भेदौ, ज्ञान विज्ञानध्वने । ज्ञानस्य लौकिकत्वे निखिल त-
 ज्ञानमज्ञयाभिर्थायते, आध्यात्मिकचार्त्तिकज्ञान विज्ञाननाम्ना कथ्यते । अत एव “ज्ञान-
 विज्ञानतत्त्वतः” इत्यादि ब्रह्मश्रुति । यदा लौकिकप्रज्ञाबलेन साधकः सपदार्थस्य ब्र-
 ह्मणोऽन्तर्पदार्थस्य च मायाया पृथक्त्वमवगम्य सदैव विज्ञानदशाया स्थिरतया समबन्धातु
 शक्नोति, तदैव तस्य मोक्षभावाभ्युदयः सजायते ॥ अत एव “ज्ञान क्षेत्रज्ञप्रज्ञावैज्ञेयम्” ।
 इत्यादिश्रुति । २ “उद्यद्भि मविता यद्वत्सजने रश्मिमण्डलम् । स एवास्तमपागच्छस्तदेवा-
 त्मनि यच्छति । अतर्गमा तथा देहमाविश्यद्विगभिभिः । प्राप्येन्द्रियगुणान्पच सोऽस्तमावृत्य
 गच्छति । प्रणीत कर्मणा मार्गं नीयमानः पुन पुन ॥ प्राप्नोत्यय कर्मफलं प्रवृत्तं धर्ममाप्त-
 वान् ॥” इति श्रीमद्भारते शान्तिपर्वणि । ३ अत एव—“येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म
 करोत्यय । तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्रुते ॥ यथा ह्येकगसा भूमिरोपपत्त्यर्थानुसारिणी ।
 तथा कर्मानुगा बुद्धिस्तगत्मानदर्शिनी ॥ ज्ञानपूर्वा भवेच्छिप्सा लिप्तापूर्वाऽभिसिद्धिता । अभिस-
 धिपूर्वकं कर्म कर्मसु ततः फलम् ॥ फलं कर्मात्मकं विद्यात्कर्म ज्ञेयात्मकं तथा । ज्ञेयं ज्ञानात्मकं
 विद्याज्ञानं सदसदात्मकम् ॥ ज्ञानानां च फलानां च ज्ञेयानां कर्मणां तथा । क्षयाते यत्फलं
 विद्या ज्ञानं ज्ञेयप्रतिष्ठितम् ॥” इति श्रीमद्भारते मोक्षधर्मे । मनातनधर्मविज्ञानानुसारेण
 न भवति जीवस्य मृत्युरभावरूपः । तादृशमृत्युवादस्य युक्तविगर्हितत्वात् । एकैकस्य कर्म-
 प्रवाहस्यावसाने स्थूलशरीरस्य परिवर्तनं भवति जीवानाम्, तदेव च देहपरिवर्तनं स्थूलद-
 र्शिभिर्मृत्युगिति कथ्यते ॥ अत एव “न तस्य गेगो न जरा न मृत्युः” । इत्यादि स्वे-
 श्रुति । “शरीरमात्रं मृत्युना” । इत्यादि छा० श्रुति ।

भद्रे तत्त्वानि निखिलानि वै । सूक्ष्मातिसूक्ष्मरूपाणि सूक्ष्मानि
परमाणि च ॥ ३ ॥ सर्वानि सुगभीराणि भक्तिगभाणि शोभने ।
उपासनाविषयिणो वेदकाण्डस्य ते पुरा ॥ ४ ॥ अधुना व
हितार्याय ज्ञानकाण्डस्य चोत्तमम् । रदस्य रम्यतास्पृश्यं वर्णयामि
शुचिव्रते ॥ ५ ॥ सारतत्त्वं विजानीहि यत्तेऽहं वक्षि साम्प्रतम् ।
ज्ञानकाण्डस्य वेदानां विभुषां परमं प्रियम् ॥ ६ ॥ एतद्वि परमं
तत्त्वं श्रीकृष्णो भगवान् पुरा । व्याचकारार्जुनस्त्वेतत्स्वर्यं ब्रह्म
सनातनम् ॥ ७ ॥ एष वै विभुषां माम्यो मुनीन्द्रो वादरायण ।
तपस्वी सत्यसम्भव परार्थेकप्रयोजन ॥ ८ ॥ त्रैलोक्यपूजितश्चा
सौ ब्रह्मवेत्ता त्रिकालवित् । निगमागमतत्त्वज्ञो ब्रह्मण्यो ब्रह्मज-
प्रियः ॥ ९ ॥ ज्ञानमक्तिक्रियाकाण्डसमतादर्शकः सुहृत् । प्रजेता
पञ्चमस्यापि वेदस्य कलितापहृत् ॥ १० ॥ जितामित्रो ऋषिभे
ष्टः सर्ववर्मविदाम्बरः । वेदस्य च चतुर्भेदकर्त्ता वेदान्तसूत्रकृत्
॥ ११ ॥ विद्वानविग्रहः साक्षाद्भगवाभास्करपुतिः । कनिष्ठदाम-
णिस्तद्वै निवर्धय जगद्वितम् ॥ १२ ॥ एतज्ज्ञानं विजानीहि सद

—कुरुर्वेदस्तत् फलं । तृतीयाः सामवेदकाण्डानुपूर्वोऽयम् सञ्जातः ॥ एतद्विराट्भवनं श्रुत्वेन
मेधितोऽमुना । बह्वर्षेणो द्विषा यच्छास्त्रमेवेन मेधितः ॥ नमवा मेधितोऽकर्षणेन साम
सहस्रधा । अस्तवेदस्ताव आस इति कोटौ श्रुतो मुनिः ॥ इत्यादि श्रीसूक्तमहितात्मान् ॥

१ व्यापकाण्डस्य ग्रन्थस्य उत्पत्तिरिति पूर्वोक्तेष्वप्यानेषु उपासनाव्यवहारीय विस्तरेण वर्णनं
कृतम् । सप्तदशम्यन्तरेणोपासनासाधनेनैव वेदस्य जीवतन्त्रि सावकितं समन । उपासना-
मार्गस्य हेतुमीमांसा समाख्यव्याख्याय कथञ्च संप्राप्य सावको मुक्तिमप्नोति । एवं उपासना-
विधेर्विषयमेव वैज्ञानिकं तत्त्वं समाधिपदं भवति । सप्तदशम्यन्तरेण कथमेवमोक्तमित्यस्या-
नस्य भाष्यकम्पनात्करणे ज्ञानमोक्षोपः संविद्यायां जायते तस्य च ज्ञानविक्रमस्य पूर्व-
तैव मुक्तिरिति कथ्यते ॥ २ अत एव—‘कथमस्यमप्युत्तरं कैमिनिश्चिन्तयौ पतञ्जलि च
मम । श्रीमदुपासनाधोबुधिनवतीकवापेक्षया साहित्यम्’ । इति च श्रीश्रीकण्ठपाचार्यः ।

त्यभिधीयते । एतद्योवेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ २९ ॥
 क्षेत्रज्ञश्चापि तं विद्धि सर्वक्षेत्रेषु शोभने । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं य-
 चज्ज्ञानं मतं मम ॥ ३० ॥ तत्क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि
 यतश्च यत् । स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ३१ ॥
 ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव
 हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ३२ ॥ महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव
 च । इन्द्रियाणि दशैकश्च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ३३ ॥ इच्छा
 द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः । एतत्क्षेत्रं समासेन सवि-
 कारमुदाहृतम् ॥ ३४ ॥ अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरा-
 र्जवम् । आचार्य्योपासनं शौचं स्थैर्य्यमात्मविनिग्रहः ॥ ३५ ॥
 इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुः-
 खदोषानुदर्शनम् ॥ ३६ ॥ असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
 नित्यश्च समचित्तत्त्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ३७ ॥ ईश्वरेऽनन्ययो-
 गेन भक्तिरव्यभिचारिणी । विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसादि ॥
 ॥ ३८ ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । एतज्ज्ञान-
 मिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ३९ ॥ ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि
 यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते । अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥
 ॥ ४० ॥ सर्वतः पाणिपादन्तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः
 श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ ४१ ॥ सर्वेन्द्रियगुणाभासं

१ “शरीरादिव्यतिरिक्त पुमान्” इति साख्यदर्शनम् । २ अत एव “इन्द्रियाणा पृ-
 थगभावमुदयास्तमयौ च यत् । पृथगुत्पाद्यमानाना मत्वा धीरो न शोचति” ॥ “इन्द्रिये-
 न्यः पर मनो मनस सत्वमुत्तमम् । सत्त्वाधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम्” ॥ “अ-
 व्यक्तातु पर पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च । य ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति” ॥
 “न महेशो तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्च नैनम् । हृदा मनीषा मनसाभिकृप्तो य
 एतद्विदुरमृतास्ते भवति ॥” “तेभ्यो विलक्षण साक्षी” । इत्यादि श्रुतिः । ३ “वेदाश्च वेद्य
 तु विधिं च कृत्स्नमथो निरुक्त परमार्थता च । सर्वं शरीरात्मनि य प्रवेद तस्यैव देवा
 स्पृहयति नित्य ॥ भूमावसक्त दिवि चाप्रमेय हिरण्यय योऽडजमडमध्ये । पतत्रिण पक्षिणम-
 तारिक्षे यो वेद भोग्यात्मनि रश्मिदीप्त ” ॥ इति श्रीमहाभारते मोक्षधर्मः ।

निर्मुक्ता पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ १९ ॥ अपि वेदसि पापिभ्यः
 सर्वेभ्यः पापकृषमा । सर्वं ज्ञानद्वयेनैव वृजिनं सन्तरिप्यसि
 ॥ २० ॥ यथैवांसि समिद्धोऽग्निर्मस्मसात्कुरुते प्रिये । ज्ञानाग्निः
 सर्वकर्मणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ २१ ॥ न हि ज्ञानेन सदृशं
 पवित्रमिह विद्यते । तत्स्वयं योगससिद्धः कालेनात्मनि विन्दति
 ॥ २२ ॥ अद्वावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः । ज्ञान
 लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ २३ ॥ न कर्तृत्वं न
 कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभु । न कर्मफलसंयोगं स्वभा-
 वस्तु प्रवचते ॥ २४ ॥ नावचे कस्य चित्पार्प न चैव सुकृतं
 विसृजः । अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ २५ ॥ ज्ञा-
 नेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः । तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्र-
 काशयति तत्परम् ॥ २६ ॥ तद्वद्दयस्तदारमानस्तन्निष्ठास्तत्परा-
 यणा । गच्छन्त्यपुनरावर्ति ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ २७ ॥ यो-
 ऽन्त मुक्तोऽन्तरारामस्तथान्तर्ह्योतिरेव यः । स योगी ब्रह्मनि-
 र्व्यापं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २८ ॥ इदं शरीरं तत्त्वज्ञे क्षेत्रमि-

१ प्रकृत्यस्यैव एवज्ञानम् प्रकृतिपुरुषयोर्मैरविबद्धयैव ज्ञानमिति कथ्यते । अज्ञा-
 नादज्ञानं ज्ञानस्य मुक्तिर्विनाशो सञ्जायते । वस्तुतस्तु ज्ञानस्य मुक्तिरज्ञानस्यैव मुक्तिर-
 स्यैव सद् बन्धकप्रत्ययस्य सम्बन्धाप्रमर्शनात् ज्ञानोदये एव साक्षात्कृत्य उद्विजते तस्य
 पापकर्मजडत्वं बन्धकमुक्तं निरूपयति । ज्ञानकालेनैवैव परमावृतं विसृज्यत इत्यर्थम् ॥
 अत एव "ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुत्तमम्" इत्यादि वदं भूतिः । ज्ञानं मूर्ति-
 त्वातिविनाशप्रक्षिप्तं चैतन्यं ज्ञानमित्यभिधीयते " इत्यादि समग्रो अस्ति । २ अर्थः य-
 द्वापयोऽपि वापयमेवं प्रकाशान्न कुरुष्वपुनः । इति अस्मिन्प्रत्ययपदभेदात् कथितस्य
 मोक्षवर्धने । ३ अत एव 'ब्रह्मोपनिषते परमं पवित्रं प्रजापतेर्वैतमहं पुरस्तात् । न-
 यमस्य प्रोमुञ्च काशं यशोपवीतं वचसस्तु मेभः ।" सूक्तान्सूत्रमिष्याद् ब्रह्मं नाम यं
 परम् । तत्सूत्रं धीमते वेदं स विप्रो ब्रह्मण्यः । वेदं सर्वमिदं प्रातः सूत्रे मणिगता इव ।
 तत्सूत्रं वाचयती वाग्विवाचयति । अकारेण सिन्हा नाम्ना वचं ज्ञानमर्था सिन्हा ।
 स सिन्हीत्युच्यते निदाभने कञ्चदिति । सिन्हा ज्ञानमर्था वचं ध्वजं न च तन्मयम् ।
 आकाशं सत्त्वं तत्त्व इति ब्रह्मविद् विदुः ।" इत्यादि ब्रह्मोपनिषत् ।

श्यति ॥ ५२ ॥ समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् । न
 हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ ५३ ॥ प्रकृ-
 त्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः । यः पश्यति तथा-
 त्मानमकर्षारं स पश्यति ॥ ५४ ॥ यथा भूतपृथग्भावमेकस्यम-
 नुपश्यति । तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ५५ ॥
 अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः । शरीरस्थोऽपि धर्मे-
 ज्ञेन करोति न लिप्यते ॥ ५६ ॥ यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं
 नोपलिप्यते । सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ५७ ॥
 यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा
 कृत्स्नं प्रकाशयति सुव्रते ॥ ५८ ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानच-
 क्षुषा । भूतप्रकृतिमोक्षश्च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ५९ ॥ अथ
 ज्ञानप्लवं धीरो गृहीत्वा शातिमात्मनः । उन्मज्जंश्च निमज्जंश्च
 ज्ञानमेवाभिसंश्रयेत् ॥ ६० ॥ परावरं तु भूतानां ज्ञानेनैवोपल-
 भ्यते । विद्यया देवि सृष्टानां विद्यैवेह परा गतिः ॥ ६१ ॥ भू-
 तानां जन्म सर्वेषां विविधानां चतुर्विधम् । जरायुजांडजोद्भिज्ज-
 स्वेदज चोपलक्षयेत् ॥ ६२ ॥ स्थावरेभ्यो विशिष्टानि जंगमान्यु-
 पधारयेत् । उपपन्नं हि यच्चेष्टा विशिष्येत विशेष्यया ॥ ६३ ॥
 आहुर्वै बहुपादानि जगमानिदृयानि तु । बहुपाद्भ्यो विशिष्टानि
 द्विपादानि बहून्यपि ॥ ६४ ॥ द्विपादानि दृयान्याहुः पार्थिवानी-
 तराणि च । पार्थिवानि विशिष्टानि तानि ह्यन्नानि भुंजते ॥ ६५ ॥
 पार्थिवानि दृयान्याहुर्मध्यमान्युत्तमानि तु । मध्यमानि विशिष्टा-

१ अत एव “यद्वा तद्वा तदुच्छित्ति पुरुषार्थस्तदुच्छित्ति पुरुषार्थ” । इति साख्य-
 दर्शनम् । “पुण्यपापमय देह क्षपयन्कर्ममक्षयात् । क्षीणदेह पुनर्दही ब्रह्मत्वमुपगच्छति ॥
 पुण्यपापक्षयार्थं हि साख्यज्ञानं विधीयते । तत्क्षये ह्यस्य पश्यति ब्रह्मभावे परा गतिम्” ॥
 इति श्रीमद्वाग्विश्वामित्रेण मोक्षधर्मे । २ अत एव “गवाग्रमेकवर्णानां क्षीरस्याप्येकवर्णता ।
 क्षीरवत्पश्यते ज्ञानं लिङ्गिनस्तु गवा यथा” । इति ब्र बी श्रुति ।

सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । असक्त सर्वभूतैव निर्गुणं गुणभोक्त
 च ॥ ४२ ॥ बहिरन्तश्च भूतानामधरं चरमेव च । भूत्स्मत्त्वापद
 विधेयं धूरस्य चास्तिके च सेत ॥ ४३ ॥ अविभक्तश्च भूतेषु ते-
 मक्तामिव च स्थितम् । भूतमर्तुं च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु
 च ॥ ४४ ॥ ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमस परमुच्यते । ज्ञानं
 ज्ञेयं ज्ञानगम्यं इति सर्वस्य धिष्ठितम् ॥ ४५ ॥ तद्वक्त एतदि-
 द्वाय तद्भावायोपपद्यते । इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयश्चोक्तं समाप्त
 तः ॥ ४६ ॥ प्रकृतिं पुरुषश्चैव विध्यनादी उभावपि । विकारान्
 गुणान्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् ॥ ४७ ॥ कार्प्यकारणवर्तुत्वे
 हेतुः प्रकृतिरुच्यते । पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥
 ४८ ॥ पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।
 कारणं गुणसङ्घेस्य सवस्योनिजन्मसु ॥ ४९ ॥ सपद्रष्टानुमन्ता च
 मर्ता भोक्ता महेश्वरः । परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः
 पर ॥ ५० ॥ य एने वेति पुरुषं प्रकृतिश्च गुणैः सह । सर्वथा
 वर्धमानोऽपि न स म्रूयोऽमिजायते ॥ ५१ ॥ सप्त सर्वेषु भूतेषु
 तिष्ठतं परमेश्वरम् । विनश्यत्स्वविनश्यत्सु यः पश्यति स प-

१ अत्र एव— 'सूक्ष्मेण मनसा विधो वाचा वर्तुं न शक्यम्' । मनस इति मनसा प्रत्ययं दर्श-
 नेन च दर्शनं ॥ ज्ञानेन निर्मलीकृत्य बुद्धिः बुद्ध्या मनस्तथा । मनसा चोर्विषयममर्त्यं प्र-
 तिपद्यते ॥ इति श्रीमद्भगवत्संयोगोक्तम् ॥ २ प्रकृतिं रविनामरूपं जगत्प्रपञ्चं पुरुषप्रपञ्चं
 पञ्चभूतं इत्यमेवविधिर्निर्दिष्टम् । अनादित्वे च वस्तुविशेषत्वे तत्त्वानामप्रत्ययस्य निश्चित-
 संनिष्ठमवेति जगत्प्रपञ्चमन्तं मनसि जगत्प्रपञ्चस्वानुमानादपि ज्ञेयम् परो न तदन्तं
 भवति । तत्त्वान्ते बुद्धिर्बुद्ध्याऽपुनरुच्यते नैव संभवति मुक्तिरसायां जीवस्य चेतनसोऽप्यत्र
 अन्तर्निष्ठापनमात्रेण जगत्प्रपञ्चं प्राकृतिकत्वात्तन्मूलात्तत्त्वानामपि उच्यते ॥ एवमविद्यया
 जगत्प्रपञ्चं भूतपुरुषप्रपञ्चं पश्य तद्वान्ते विषयमेव भवति । एवमपुनरुच्यते मुक्तिः एव
 एव च 'प्रकृतेर्ब्रह्मणः' । कल्पन्तु प्रकृतिपुरुषप्रपञ्चयोरप्यनविष्टादे नास्ति कश्चिद्विद्वान् ॥
 अत्र एव 'निमुक्तमात्रं चैव वा प्रबालस्य' इति श्रीमद्भगवत्संयोगोक्तम् । कल्पितं
 मात्रपरमं ॥ ३ अत्र एव 'अथ ह्येवमनुमानेन बोधो ह्यपि निर्दिष्टः कश्चे-
 त्प्रकृते इति श्रीमद्भगवत्संयोगोक्तम् । अथ ह्येवमनुमानेन बोधो ह्यपि निर्दिष्टः कश्चे-

वृद्धशुश्रूषया देवि पुरुषो लभते महत् ॥ ७८ ॥ धर्मोपस्थो ह्रीव-
 रूय उपायापायकूवरः । अपानाक्षः प्राणयुगः प्रज्ञायुर्जीविवं-
 नः ॥ ७९ ॥ चेतनावंधुरश्चाश्वाचारग्रहनेमिमान् । दर्शनस्पर्श-
 नवहो घ्राणश्रवणवाहनः ॥ ८० ॥ प्रज्ञानाभिः सर्वतंत्रप्रतोदो
 ज्ञानसारथिः । क्षेत्रज्ञाविष्ठितो धीरः श्रद्धादमपुरःसरः ॥ ८१ ॥
 त्यागसूक्ष्मानुगः क्षेम्यः शौचगो ध्यानगोचरः । जीवयुक्तो स्थो
 दिव्यो ब्रह्मलोके विराजते ॥ ८२ ॥ यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्ति-
 चैव योगिनः । प्रयाता याति त कालं वक्ष्यामि कुलपूजिते
 ॥ ८३ ॥ अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्र-
 याता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ ८४ ॥ धूमो रात्रिस्तथा
 कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र चाद्रमसं ज्योतिर्योगी
 प्राप्य निवर्त्तते ॥ ८५ ॥ शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते
 मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्त्तते पुनः ॥ ८६ ॥ नैते सृ-
 ती देवि जानन्योगी मुह्यति कश्च न । तस्मात्सर्वेषु कालेषु यो-
 गयुक्ता भवानघे ॥ ८७ ॥ वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पु-
 ण्यफलं प्रदिष्टम् । अत्येति तत्सर्वभिदं विदित्वा योगी परं स्था-
 नमुपैति चार्द्यम् ॥ ८८ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसहिताया ज्ञानयोगवर्णन नाम विशोऽध्याय ।

एकविंशोऽध्यायः ॥

अध्यात्मरहस्यवर्णनम् ।

देव्युवाच । भगवच्छ्रोतुमिच्छामि यत्तदध्यात्मसंज्ञितम् । रहस्यं
 विश्वसृष्ट्यादिसमेतं ज्ञानसिद्धये ॥ १ ॥ श्रीश्रीमधुसूदनउवाच ।

निजातिधर्मोपधारणात् ॥ ६६ ॥ मध्यमानि हयान्याहुर्धर्मज्ञानी-
तराणि च । धर्मज्ञानि विशिष्टानि कार्याकार्योपधारणात् ॥ ६७ ॥
धर्मज्ञानि हयान्याहुर्बेदज्ञानीतराणि च । वेदज्ञानि विशिष्टानि
वेदो द्वेषु प्रतिष्ठितः ॥ ६८ ॥ वेदज्ञानि हयान्याहुः प्रवक्तृणीत-
राणि च । प्रवक्तृणि विशिष्टानि सर्वधर्मोपधारणात् ॥ ६९ ॥
विज्ञायते हि येषंदा सधर्मा सक्रियाफला । सधर्मा निसिठा
वेदाः प्रवक्तृम्यो विनि सूताः ॥ ७० ॥ प्रवक्तृभि हया-
न्याहुरात्मज्ञानीतराणि च । आत्मज्ञानि विशिष्टानि जन्मा-
जन्मोपधारणात् ॥ ७१ ॥ धर्महयं हि यो वेद स सर्वज्ञः स सर्व-
वित् । स त्यागी सत्यसंकल्पः सत्य शुचिरप्येश्वरः ॥ ७२ ॥
ब्रह्मज्ञानप्रतिष्ठं हि तं वेदा ब्राह्मणं विदुः । शब्दब्रह्मणि निष्णा-
तं परे च कृतनिश्चयं ॥ ७३ ॥ अन्तस्थं च बहिष्ठं च साविय-
ज्ञाविदेवतं । ज्ञानाभितं हि पश्यन्ति ते देवास्वात ते द्विजाः ॥ ७४ ॥
तेषु विश्वमिदं भूत सर्वं च जगदादितं । तेषां माहात्म्यभादस्य
सदृशं नास्ति किं च ने ॥ ७५ ॥ ज्ञानाम्यासाज्जागरणं जिज्ञा-
सार्थमनंतरं । विज्ञानाभिनिवेशात् स जागर्त्यनिश सदा ॥ ७६ ॥
तश्चित्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनं । एतदेकपरत्वं च ज्ञाना-
म्यासं विदुर्बुधाः ॥ ७७ ॥ आर्जवेनाप्रमादेन प्रसादेनात्मबध्या ।

१ इत्यमि मय ज्ञानीकर्तृधर्मं यथावच्छिन्नं श्रीब्रह्मसंहितासंग्रहम् ॥ अथ च कुर्मि
रात्रौ च भद्राः पञ्चदशस्तथा । पञ्चादित्यो मया भद्रा मर्यादा ब्रह्मणास्तथा ॥ ब्रह्म
मे वाऽयं विद्वान् विदुषु कृतब्रह्म । कृतब्रह्म कृतास्मेत्यः मयासिक्तो बरः ॥ तेषां
कृतीचन्द्रः श्रेष्ठः बह्वृक्षममिकाः । बह्वृक्षहरो ह्यो ह्यमप्यमहमहः ॥ परब्रह्मसिद्धिभवा
नामरिप्राप्त्यनोऽपि च । तस्यब्रह्मसिद्धिः पूज्याः न वा सर्वजगत्पुत्रिः ॥ इति श्रीमत्पद्मि-
ताय म ॥ १ अथ मय लोकस्य भक्त्युत्पत्तिरिति पूजन् पारमर्त्येन तस्मिन्नि वि-
मातेमने । अथदि श्रीमपुत्रपदमगवतः कतिपयं लोकवद्वत्ते । " तं पूज्य परात्रेव
ब्रह्म मयने बरः । मर्यादा विगद्व मा कृपयाप्यमिका मयि " इति च श्रीमत्पद्मपद-
भगवत्पुत्रपदम ॥

वृद्धशुश्रूषया देवि पुरुषो लभते महत् ॥ ७८ ॥ धर्मोपस्थो ह्रीव-
 रूथ उपायापायकूवरः । अपानाक्षः प्राणयुगः प्रज्ञायुर्जीविवं-
 नः ॥ ७९ ॥ चेतनावंधुरश्चारुश्वाचारग्रहनेमिमान् । दर्शनस्पर्श-
 नवहो घ्राणश्रवणवाहनः ॥ ८० ॥ प्रज्ञानाभिः सर्वतंत्रप्रतोदो
 ज्ञानसारथिः । क्षेत्रज्ञाधिष्ठितो धीरः श्रद्धादमपुरःसरः ॥ ८१ ॥
 त्यागसूक्ष्मानुगः क्षेम्यः शौचगो ध्यानगोचरः । जीवयुक्तो स्थो
 दिव्यो ब्रह्मलोके विराजते ॥ ८२ ॥ यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्ति-
 चैव योगिनः । प्रयाता याति तं कालं वक्ष्यामि कुलपूजिते
 ॥ ८३ ॥ अग्निज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्र-
 याता गच्छति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ ८४ ॥ धूमो रात्रिस्तथा
 कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र चांद्रमसं ज्योतिर्योगी
 प्राप्य निवर्त्तते ॥ ८५ ॥ शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते
 मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्त्तते पुनः ॥ ८६ ॥ नैते स-
 ती देवि जानन्योगी मुह्यति कश्च न । तस्मात्सर्वेषु कालेषु यो-
 गयुक्ता भवानवे ॥ ८७ ॥ वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पु-
 ण्यफलं प्रदिष्टम् । अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थान-
 मुपैति चाद्यम् ॥ ८८ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसहिताया ज्ञानयोगवर्णन नाम विशोऽध्याय ।

एकविंशोऽध्यायः ॥

अध्यात्मरहस्यवर्णनम् ।

देव्युवाच । भगवच्छ्रोतुमिच्छामि यत्तदध्यात्मसंज्ञितम् । रहस्यं
 विश्वसृष्ट्यादिसमेतं ज्ञानसिद्धये ॥ १ ॥ श्रीश्रीमधुसूदनउवाच ।

१ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि । २ इति श्रीभगवद्गीतायाम् ।

विहिताः पुरा ॥ ८ ॥ तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्तते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ ९ ॥ तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः । दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ १० ॥ सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दो देवि युज्यते ॥ ११ ॥ यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते । कर्म चैव तदर्थाय सदित्येवाऽभिधीयते ॥ १२ ॥ अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् । असदित्युच्यते देवि न च तत्प्रेत्य नो ईहं ॥ १३ ॥ अधुना कथयिष्यामि सृष्टिज्ञानं मुदुर्लभम् । यत्तत्त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् । प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत् ॥ १४ ॥ पंचभिः पंचभिर्ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा । एतच्चतुर्विंशतिकं गणं प्राधानिकं विदुः ॥ १५ ॥ महाभूतानि पञ्चैव भूरापोऽग्निर्मरुन्नभः । तन्मात्राणि च तावन्ति गन्धादीनि मतानि मे ॥ १६ ॥ इन्द्रियाणि दश श्रोत्रं त्वग्दृशस्रननासिकाः । वाक्कर्णौ चरणौ भेदं पायुर्दशमेव उच्यते ॥ १७ ॥ मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यन्तरात्मकम् । चतुर्धा लक्ष्यते भेदो वृत्त्या लक्षणरूपया ॥ १८ ॥ एतावानेव संख्यातो ब्रह्मणः सगुणस्य ह । सन्निवेशो मया प्रोक्तो यः कालैः पञ्चविंशकः ॥ १९ ॥ अनाद्यविद्यायुक्तस्य पुरुषस्यात्मवेदनम् । स्वतो न संभवादन्यस्तत्त्व-

—कृतोऽन्य कुस्तत्तम ॥ एव बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मन्वे । कर्मजान् विद्धि तान् सर्वानेव ज्ञान्वा विमोक्ष्यसे ॥ श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञ परतप । सर्वं कर्माऽखिल पार्थ ज्ञाने परिमाप्यते ॥ तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया । उपदेक्ष्यति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ” इति ।

१ इति श्रीभगवद्गीतायाम् । २ अत एव “ सत्त्वरजतमसा साम्यावस्था प्रकृति प्रकृतेर्महान् महतोऽहकारोऽहकारात्पचतन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं तन्मात्रेभ्य स्थूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिर्गणः । ” इत्यादि श्रीमत्पूज्यपादमगवान्कपिल साख्यदर्शने । ३ कालस्य विस्तृत स्वरूपं द्वादशाध्याये वर्णितमेव ।

ज्ञो ज्ञानदो भवेत् ॥ २० ॥ पुरुषेश्वरयोरत्र न वैलक्षण्यमप्यपि ।
तदन्यकल्पनाऽपार्या ज्ञानं च प्रकृतेर्गुणः ॥ २१ ॥ अनादिरात्मा
पुरुषो निर्गुण प्रकृते पर । प्रत्यग्धामा स्वयं ज्योतिर्बिम्बं येन
संमन्वितम् ॥ २२ ॥ स एष प्रकृतिं सूक्ष्मां देवीं गुणमयीं
विभुः । सदृच्छयेषोपगतामम्यपद्यत स्त्रीलया ॥ २३ ॥ गुणेर्नि-
श्चिन्नाः सृजतीं सरूपाः प्रकृतिं प्रजाः । विलोक्य मुमुहे सप स
इह ज्ञानगूहया ॥ २४ ॥ एवं पराभिध्यानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् ।
कर्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मम्यते ॥ २५ ॥ तदस्य सं-
सृतिर्बन्धः पारतन्त्र्यं च तत्कृतम् । भवत्यकर्तुरीशस्य साक्षिणो
निर्वृतात्मन ॥ २६ ॥ कार्यकारणकर्तृत्वे कारणं प्रकृतिं विभुः ।
भोक्तृत्वे तुल्यबुद्धानां पुरुषं प्रकृतेः परम् ॥ २७ ॥ देवास्तु-

१ प्रथमप्रकृतेर्बलनिर्गुणिके गुणः । पंचविंशत्यः काव्यः । पञ्चिहं पुरुष इत्येव
तत्त्वसंख्यानं । तत्र तत्त्वेषु परस्परसंभवाविभागाध्यां संख्यामेवेत्याद्ये न मतमेव
भवति । तत्र तत्त्वं श्रीमद्भागवतं सुतत्र सति सर्वत्र माफते ज्ञाप्य ब्रह्मा । मायां मयी-
वाम्नापुष्य ब्रह्मा किं नु दुर्बलम् ॥ भूतदेवं ज्ञाप्य त्वं यदहं बन्धि तत्त्वा । एवं निवर्त-
हेतुं शक्तयो न दुरवया ॥ यातां व्यवहारवर्तस्त्रिकम्प्यो ब्रह्मा पदम् । प्राप्ते शमरमेऽप्ये-
ति ब्रह्मस्तमनुहाम्मति ॥ परस्परमुपप्रेक्षात्तराणां पुरुषपदम् । पीतापर्वप्रत्यक्षमां ब्रह्मा क-
तुर्वैवर्तिनम् ॥ पञ्चभिन्नपि ह्यवन्ते प्रविष्टमस्तिराणि च । पूर्वमिह वाऽपस्मिन्वा त-
न्वे तत्त्वानि सर्वज्ञः ॥ पीतापर्वमतीऽप्रीणां प्रत्यक्षमावमभीप्ताम् । ब्रह्मा विविक्तं यदुक्तं
मा सुत्तिर्नमस्तु ॥ इत्यादि । २ “संभवात्प्राप्त्यापुष्टयम्” इति अस्मिन्प्राप्त्यापुष्टयम्
अपि तस्य साक्षिणो भवेत् । अपि च नासाक्षिणो साक्षिणीतदानीं नास्ति ब्रह्मा मो ज्येष्ठमा-
यम् । किम् बरीह कुहकृष्य अस्मिन्प्राप्त्यापुष्टयम् । नासाक्षिणो नास्ति ॥ न मूर्धुरासीदपूर्वं न त-
दि न रात्रा ब्रह्म नास्ति ॥ अस्मिन्प्राप्त्यापुष्टयम् । नासाक्षिणो नास्ति ॥ नासाक्षिणो नास्ति ॥
तत्त्वमासीत्तममा गन्तमे प्रकृतं सन्धिं लब्धमा इवम् । लब्धमेव नास्ति । ब्रह्मासीत्तममा
प्राप्तिः । “अप्रीकम् ॥ नासाक्षिणो नास्ति ॥ नासाक्षिणो नास्ति ॥ नासाक्षिणो नास्ति ॥
ममति निवर्तिनम् इति प्रतीत्या ब्रह्मो मयीय ॥ तिराक्षिणो विगतो रश्मिरेवमपि । निव-
र्तिनीतिवर्तिनी । रतांवा नासाक्षिणो नास्ति ॥ नासाक्षिणो नास्ति ॥ नासाक्षिणो नास्ति ॥
को ब्रह्मा केन क इह प्रकाशानुगमा ज्ञाता कुरु इव विवर्तिनः । अस्मिन्प्राप्त्यापुष्टयम् ।
को ब्रह्मा केन क इह प्रकाशानुगमा ज्ञाता कुरु इव विवर्तिनः । अस्मिन्प्राप्त्यापुष्टयम् ।
को ब्रह्मा केन क इह प्रकाशानुगमा ज्ञाता कुरु इव विवर्तिनः । अस्मिन्प्राप्त्यापुष्टयम् ।
को ब्रह्मा केन क इह प्रकाशानुगमा ज्ञाता कुरु इव विवर्तिनः । अस्मिन्प्राप्त्यापुष्टयम् ।

भित्तधर्मिण्यां स्वस्यां योनौ परः पुमान् । आधत्त वीर्यं सासूत
महत्तत्त्वं हिरण्यमयम् ॥ २८ ॥ विश्वमात्मगतं व्यञ्जन्कूटस्थो ज-
गद्भुरः । स्वतेजसाऽपिब्रतीव्रमात्मप्रस्वापनं तमः ॥ २९ ॥ यत्त-
त्सत्त्वगुणं स्वच्छं शांतं भगवतः पदम् । यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं
तन्महद्दत्तमात्मकम् ॥ ३० ॥ स्वच्छत्वमात्रिकारित्वं शान्तत्वमिति
चेतसः । वृत्तिभिर्लक्षणं प्रोक्तं यथाऽपां प्रकृतिः परा ॥ ३१ ॥
महत्तत्त्वाहिकुर्वाणाद्भगवद्दीर्यसंभवात् । क्रियाशक्तिरहकारस्त्रिवि-
धः संपद्यत ॥ ३२ ॥ वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्च यतो भवः ।
मनसश्चेन्द्रियाणां च भूतानां महतामपि ॥ ३३ ॥ सहस्रशिरसं
साक्षाद्यमनन्तं प्रचक्षते । संकर्षणाख्यं पुरुषं भूतेन्द्रियमनोमयम्
॥ ३४ ॥ कर्तृत्वं करणत्वं च कार्यत्वं चेति लक्षणम् । शान्त-
घोरविमूढत्वमिति वा स्यादहंकृतेः ॥ ३५ ॥ वैकारिकाहिकुर्वा-
णान्मनस्तत्त्वमजायत । यत्संकल्पविकल्पाम्भ्यां वर्तते कामसं-
भवः ॥ ३६ ॥ यद्विदुर्हानिरुद्धाख्यं हृषीकाणामधीश्वरम् । शारदे-
न्दीवरश्यामं संराध्यं योगिभिः शनैः ॥ ३७ ॥ तैजसान्तु विकुर्वा-
णाद्बुद्धितत्त्वमभूत्सति । द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिन्द्रियाणामनुग्रहः ॥

१ अत एव “महदाद्य कार्यं तन्मन ” (यत्प्रकृतेराद्य कार्यं तन्महत् महत्तत्त्व अ-
न्त करण बुद्धि) इति (एख्यदर्शनम् । २ अत एव “चरमोऽहकार ” । “तत्कार्यत्वम-
न्येयम् ।” इत्यादि साख्यदर्शनम् । ३ महत्तत्त्वे वासुदेवाख्य अहत्तत्त्वे संकर्षणाख्य तद्विकार-
भूतमनआदितत्त्वे हानिस्त्वाख्य अधिदेवस्वरूपमुपास्यतया निर्दिश्यते । इदमेवास्तिकर्तृदिकमा-
ख्यदर्शनरहस्य बोध्यम् । ४ अत एव “अभिमानोऽहकार ” “एकादश प्रचतन्मात्र
तत्कार्यम् । ” “सत्वादिकमेकादशक प्रवर्तते वैकृतादहकारात् । ” “कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियं न्त-
रमेकादशक मन । ” इत्यादि साख्यदर्शनम् । ५ अत्र मनस्तत्त्वादुत्तरत्र लक्षिना बुद्धि सा
तु ज्ञानेन्द्रियाणां धारणकर्त्री ज्ञानशक्तिस्वरूपा बोध्या न तु “मनसस्तु परा बुद्धि ” इत्यत्रोक्ता
बुद्धिर्ग्राह्या । मनो मतिर्वेत्ता बुद्धिश्चित्तादय पर्यायशब्दाश्च भिन्नक्रमेण शास्त्रेषु व्यवह्रियते ।
तत्र शुद्धाया उन्नतबुद्धेः प्रतिभा नाम मलिनायास्त्वरया बुद्धेर्धारणा नाम । तत्र धारणा
बुद्धि सर्वेषु चेतनेषु साधारणा । प्रतिभावबुद्धिस्तु समुन्नतज्ञानाधिकारिष्वेवासाधारणा । प्र-
तिभा च महत्तत्त्वसाधिनो वारणा तु तैजसाहत्स्वकार्यरूपेति ज्ञेयम् ।

॥ ३८ ॥ संशयोऽय विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च । स्वाप इत्यु-
 च्यते बुद्धेर्लक्षणं वृद्धित पृथक् ॥ ३९ ॥ तेजसानीन्द्रियाण्येव
 क्रियाज्ञानविभागशः । प्राणस्य हि क्रियाशक्तिर्बुद्धेर्विज्ञानशक्तिः
 ॥ ४० ॥ तामसाच्च विकुर्वाणाद्गवदीर्यचोदितात् । शब्दमात्रम-
 मूतस्मादभः श्रोत्रं च शब्दगम् ॥ ४१ ॥ अर्थाभयत्वं शब्दस्य ब्रह्म-
 लिङ्गत्वमेव च । तन्मात्रत्वं च नमसो लक्षणं कथया विदुः ॥
 ॥ ४२ ॥ मूतानां छिद्रदातृत्वं बहिरन्तरमेव च । प्राणोद्विगतात्म-
 विष्यत्वं नमसो वृत्तिलक्षणम् ॥ ४३ ॥ नमसः शब्दतमात्रा-
 त्कालगत्या विकुर्वतः । स्पर्शोऽभवच्चक्षो वायुस्त्वक्स्पर्शस्य च
 सग्रहः ॥ ४४ ॥ मृदुत्वं कठिनत्वं च शीत्यमुष्णत्वमेव च । एत-
 रस्यर्शस्य स्पर्शत्वं तन्मात्रत्वं नमस्वतः ॥ ४५ ॥ चालनं व्य-
 इनं प्राप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः । सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वं वायोः क-
 र्माभिलक्षणम् ॥ ४६ ॥ वायोऽयं स्पर्शतन्मात्राद्वर्णं देवेरितादभूत् ।
 समुत्थितं ततस्तेजश्चक्षुरूपोपलम्भनम् ॥ ४७ ॥ द्रव्याकृतित्वं
 गुणता व्यक्तित्वस्यात्ममेव च । तेजस्त्वं तेजसः साक्षि रूपमात्र-
 स्य वृत्तयः ॥ ४८ ॥ शोतनं पचनं पानमर्दनं हिममर्दनम् । तेजसो
 वृत्तयस्त्वेताः शोषणं शुचुद्देव च ॥ ४९ ॥ रूपमात्रादिकुर्वा-
 णाच्चेक्षसो देवचोदितात् । रसमात्रममूतस्मादम्भो जिह्वा रसग्रहः
 ॥ ५० ॥ कषायो मधुरस्तिक्तः कटुम्ल इति नैकधा । भौति-
 कानां विकारेण रस एको विभिष्यते ॥ ५१ ॥ केदलं पिण्डनं दृष्टिः
 प्राणनाप्मायनोदनम् । सापापनोदो मूयस्त्वमम्भसो वृत्तयस्त्वि-
 माः ॥ ५२ ॥ रसमात्रादिकुर्वाणादम्भसो देवचोदितात् । गन्ध-
 मात्रममूतस्मात्पृथ्वी घ्राणस्तु गन्धगः ॥ ५३ ॥ करम्मपूतिसो
 रम्यशान्तोग्राह्यादिभिः पृथक् । द्रव्यावयववैयर्थ्याद्गन्ध एको
 विभिष्यते ॥ ५४ ॥ भावनं ब्रह्मणः स्थानं धारणं सहिशोषणम् ।
 सर्वसत्त्वगुणोद्भेदः पृथिवीवृत्तिलक्षणम् ॥ ५५ ॥ नमोगुणविशो-

षोऽर्थो यस्य तच्छ्रोत्रमुच्यते । वायोर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य त-
त्स्पर्शनं विदुः ॥ ५६ ॥ तेजोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तच्चक्षु-
रुच्यते । अम्भोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तद्रसनं विदुः ॥ ५७ ॥
भूमेर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य स घ्राण उच्यते । परस्य दृश्यते धर्मो
ह्यपरस्मिन्समन्वयात् ॥ ५८ ॥ अतो विशेषो भावाना भूमावेवो-
पलक्ष्यते । एतान्यसंहृत्य यदा महदादीनि सप्त वै ॥ ५९ ॥
कालकर्मगुणोपेतो जगदादिरूपाविशत् । ततस्तेनानुविद्धेभ्यो
युक्तेभ्योऽण्डमचेतनम् ॥ ६० ॥ उत्थितं तदिह प्रोक्ता तत्त्वसू-

१ अत एव “स्थूलात् पचतन्मात्रस्य” इति साख्यदर्शनम् । स्थूलात् पचस्थूलभूतात्
कार्यात् सत्त्वरजस्तमोभेदेन शान्तिघोरमूढरूपात् पचतन्मात्रस्य ज्ञानम् । पच स्थूलभूतानि तु
पचीकृतानि । पचीकरणं तु आकाशादि पचसु एकैकं द्विधा सम विभज्य तेषु दशसु भागेषु
मध्ये प्रायमिकान् पच भागान् प्रत्येकं चतुर्धा सम विभज्य तेषां चतुर्णां भागानां स्वस्व-
द्वितीयांशभागं परित्यज्य भागान्तरेषु संयोजनम् । अत एव भूतानि पचीकृतापचीकृतभेदेन
द्विविधानि इति ज्ञेयम् । २ इति श्रीकपिलगीतायाम् । अत एव “ॐ सहनाववत्विति
शान्तिः । ॐ अथाऽत पृथिव्यादिमहाभूतानां समवायः शरीरम् । यत्कटिनं सा पृथिवी यद्वह
तदापो यदुष्णं तत्तेजो यत्सञ्चरति स वायुर्यत्सुषिरं तदाकाशम् । श्रोत्राऽदीनि ज्ञानेन्द्रियाणि ।
श्रोत्रमाकाशे वायौ च त्रयोऽक्षुः रसजिह्वा पृथिव्यां घ्राणमिति । एवमिन्द्रियाणां यथाक्रमेण
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्चैते विषयाः पृथिव्यादिमहाभूतेषु क्रमेणाप्यत्रा । वाक्पाणिपादपायू-
पस्थाऽऽह्वानि कर्मेन्द्रियाणि । तेषां क्रमेण वचनाऽऽदानगमनविसर्गाऽऽनन्दाश्चैते विषयाः ।
पृथिव्यादिमहाभूतेषु क्रमेणाप्यत्रा । मनोबुद्धिरहकारश्चित्तमित्यन्तःकरणचतुष्टयम् । तेषां क्रमेण
सकल्पविकल्पाऽध्यवसायाऽभिमानाऽवधारणास्वरूपाश्चैते विषयाः । मनःस्थानं गलाऽन्तः बु-
द्धेर्वदनमहङ्कारस्य हृदयं चित्तस्य नाभिरिति । अस्थिचर्मनाडीरोममासाश्चैते पृथिव्यंश-
मूत्रश्लेष्मरक्तशुक्लस्वेदाः अवशाः । क्षुत्तृष्णाऽऽलस्यमोहमैथुनान्यग्नेः । प्रचारणविलेखनस्थूलाऽशु-
न्मेषनिमेषाऽऽदि वायो । कामक्रोधलोभमोहभयान्याकाशस्य । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पृथि-
वीगुणाः । शब्दस्पर्शरूपरसश्चापा गुणाः । शब्दस्पर्शरूपाण्यग्निगुणाः । शब्दस्पर्शविति वायुगुणौ ।
शब्दः एक आकाशस्य । सात्त्विकराजसतामसलक्षणानि त्रयो गुणाः “ अहिंसा सत्यमस्तेय-
ब्रह्मचर्याऽपरिग्रहाः । भक्त्यो गुरुशुश्रूषा शौच सन्तोष आर्जवम् । अमानित्वमदम्भित्वमा-
स्तिकत्वमहिंसा । एते सर्वे गुणा ज्ञेयास्सात्त्विकस्य विशेषतः । अहङ्कर्ताऽऽस्यहं मोक्तः-
स्यहं वक्ताऽभिमानवान् । एते गुणा राजसस्य प्रोच्यन्ते ब्रह्मवित्तमैः । निद्राऽऽलस्यो मोहुरागौ
मैथुनं चौर्यमेव च । एते गुणास्तामसस्य प्रोच्यन्ते ब्रह्मवादिभिः ” । ऊर्ध्वं सात्त्विको मध्ये राज-
सोऽधस्तामस इति । सत्यज्ञानं सात्त्विकम् । धर्मज्ञानं राजसम् । तिमिराऽन्धं तामसमिति ।-

॥ ३८ ॥ संशयोऽयं विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च । स्वाप इत्यु-
 प्यते बुद्धेरक्षणे वृत्तितः पृथक् ॥ ३९ ॥ तेजसानीन्द्रियाण्येव
 क्रियाज्ञानविभागशः । प्राणस्य हि क्रियाशक्तिर्बुद्धेर्विज्ञानशक्तिः
 ॥ ४० ॥ तामसाश्च विकुर्वाणाद्गमदीर्यचोदितात् । शब्दमात्रम-
 भूतस्माश्रमः श्रोत्रं च शब्दगम् ॥ ४१ ॥ अर्थाभयत्वं शब्दस्य ब्रह्म-
 लिङ्गत्वमेव च । तामाश्रयत्वं च नमसो लक्षणं कवयो विदुः ॥
 ॥ ४२ ॥ सूतानां छिद्रदातृत्वं बहिरन्तरमेव च । प्राणैन्द्रियात्म-
 विषयत्वं नमसो वृत्तिस्मरणम् ॥ ४३ ॥ नभसः शब्दतन्मात्रा-
 त्कालगत्या विकुर्वतः । स्पर्शोऽभवत्ततो वायुस्त्वक्षस्पर्शस्य च
 समग्रः ॥ ४४ ॥ मृदुत्वं कठिनत्वं च शैत्यमुष्णत्वमेव च । एत-
 त्स्पर्शस्य स्पर्शत्वं तन्माश्रयत्वं नमस्वतः ॥ ४५ ॥ बालनं भू-
 हनं प्राप्तिर्नैतत्त्वं द्रव्यशब्दयोः । सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वं वायोः क-
 र्माभिलक्षणम् ॥ ४६ ॥ वायोश्च स्पर्शतन्मात्राद्युपेक्षितो देवेरितादभूत् ।
 समुत्थितं सप्तस्तेजश्चक्षुरूपोपलम्भनम् ॥ ४७ ॥ द्रव्याकृतित्वं
 गुणता व्यक्तिसंस्थात्वमेव च । तेजस्त्वं तेजसः सावि रूपमात्र-
 स्य वृक्षपः ॥ ४८ ॥ शीतलं पचनं पानमदनं हिममर्दनम् । तेजसो
 वृक्षयस्त्वेताः शोषणं धुसुहेव च ॥ ४९ ॥ रूपमात्रादिकुर्वा-
 णाचेजसो देवचोदितात् । रसमाश्रमभूतस्मादम्भो जिह्वा रसग्रहः
 ॥ ५० ॥ कषायो मधुरस्तिक्तः कटुम्ल इति नैकधा । मौलि-
 कानां विकारेण रस एको विभिषते ॥ ५१ ॥ केदनं पिण्डनं वृत्तिः
 प्राणनाश्यायनोदेनम् । तापापनोदो भूयस्त्वमम्भसो वृक्षयस्त्वि-
 माः ॥ ५२ ॥ रसमात्रादिकुर्वाणादम्भसो देवचोदितात् । गन्ध-
 माश्रमभूतस्मात्पृथ्वी घ्राणस्तु गन्धमः ॥ ५३ ॥ करम्मपूतिसौ-
 रम्यशान्तोग्राह्यादिभिः पृथक् । द्रव्यावयववैयम्यात्स्व एको
 विभिषते ॥ ५४ ॥ भावनं ब्रह्मणः स्थानं धारणं सद्विशेषणम् ।
 सर्वसत्त्वगुणोद्भेदः पृथिवीवृत्तिस्मरणम् ॥ ५५ ॥ मभोऽगुणविशो

एवं त्वगादि त्रिविधं विविक्तं ज्ञानादिकर्मादि च चित्तयुक्तम् ।
 योऽसौ गुणक्षोभकृतो विकारः प्रधानमूलान्महतः प्रसृतः ॥७२॥
 अहं त्रिवृन्मोहविकल्पहेतुर्वेकारिकस्तामस ऐन्द्रियश्च । आत्मा
 परिज्ञानमयो विवादो ह्यस्तीति नास्तीति भिदाऽर्थनिष्ठः ।
 व्यर्थोऽपि नैवोपरमेत पुंसा तस्मात्परावृत्तवियां स्वलोकात् ॥७३॥
 एवं रूपेण कल्पन्ते कल्पका विश्वसंभवम् । अन्योन्यापाश्रया-
 त्सर्वमायंतवदवस्तु यत् ॥ ७४ ॥ आध्यात्मिकादिरूपेण सर्व व-
 स्तु प्रकाशते । विशेषलक्ष्योपादाने भेदो भवति नान्यथा ॥७५॥
 तथैव वस्तु नास्त्येव भासकं वर्तते परम् । स्वरूपत्वेन रूपेण
 स्वरूपं वस्तु भास्यते ॥ ७६ ॥ प्रकृतौ सस्थितं व्यक्तमतीतप्र-
 लये तु यत् । तस्मात्प्राकृतसंज्ञोऽयमुच्यते प्रतिसंचरः ॥ ७७ ॥
 अनादिर्भगवान्कालो नास्तोऽस्य देवि विद्यते । अव्युच्छिन्नास्त-
 तस्त्वेते सर्गस्थित्यंतसंयमाः ॥७८॥ अथाध्यात्मरहस्य ते कथया-
 मि सुदुर्लभम् । यज्ज्ञानादीशकृपया साधको मोक्षमाप्नुयात् ॥७९॥

१ अत्रेदं तत्त्व-जनवादादिमिद्वैतेषु तत्त्वविचारा बहव एवोक्तताधिकारप्रापका सति पर-
 तेषु सर्वेष्वपि आधिभौतिकाध्यात्मिकस्वरूपयंत्रिण्ये छष्टिगन्तव्यं विविधानुभवनपादन निर्दि-
 श्यते । आधिर्देविकस्य तृतीयस्य स्वरूपस्य तेषु परिचयोऽपि नेतीयमेव महती न्यूनता ।
 तस्यैवाधिर्देवस्य प्रधानस्य त्रिष्वपि चाभिन्नतयानुदर्शनं वैदिकेऽस्मिन्दर्शने मुहु क्रियत इ-
 तीयता महता भेदेन परिपूर्णतमो वैदिक पथा । २ इति श्रीमत्पूज्यपादभगवत् वेदव्यास-
 स्य । तस्मात्स्वलोकात्परावृत्तधीन्व कुत इति चेत् तदुक्तं “तर्पच्छेदो न भवति पुरुषस्येह
 कल्मषात् । निवर्तते तदा तर्प पापमतगत यदा ॥ विषयेषु नु मसर्गाच्छाश्वतस्य तु सश्र-
 यात् । मनसा चान्यथा काश्चन न प्रतिपद्यते ॥ ज्ञानमुत्पद्यते पुसा अथात्पापस्य कर्मण ।
 यथाऽऽदर्शितले प्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि” ॥ इति श्रीमहाभारते मोक्षधर्मम् । ३ प्र-
 ताविति । अतीतग्रहणं सर्वप्रलयोपलक्षणार्थं अतीतप्रलये यद्यस्मात् प्रकृतौ सस्थित
 लीन विश्व आसीत् । तस्मात् विश्वस्य प्रकृतौ सचरणात् प्राकृत अय महाप्रलय
 उच्यते । ४ अनादिगिति । तत् कारणादेते सर्गस्थित्यंतसंयमा सर्ग स्थिति च तदन्ते स-
 यम च अव्युच्छिन्ना प्रवाहरूपेण अविरता । अत एव “अनादावद्य यावद्वावाद्भविष्यदप्येव ।
 इदानीमिव सर्वत्र नात्यतोच्छेद ” इत्यादि श्रीमत्पूज्यपादभगवत् कविलस्य साख्यदर्शने ।
 इति पञ्च श्लोका विज्ञानभासतत्रस्या ।

ष्टिस्त्वानये । ततो व्यष्टिस्वरूपेण सृष्टिर्बहुविधाप्यभूत् ॥ ६१ ॥
 योऽप्यात्मिकोऽयं पुरुष सोऽसावेवाधिदैविकः । यस्तत्रोभयनि-
 श्छेदः पुरुषो ह्याधिभौतिकः ॥ ६२ ॥ एकमेकतराभावे यदा नोप-
 लभामहे । त्रितयं तत्र यो वेद स आत्मा स्वाश्रयाश्रयः ॥ ६३ ॥
 समष्टिरूपं विस्तारादनंतं प्रकृतीशयोः । व्यष्टिरूपं त्वनंतं स्वा-
 त्स्वरूपाधानस्य तस्य योः ॥ ६४ ॥ आविर्भावतिरोभावानुभयोर्देश-
 कालतः । परिच्छिन्नो यदा ज्ञातो तदा सचा तयोः पृथक् ॥
 ॥ ६५ ॥ अत एवाधिदैवाच्च पुरुषादीशशब्दितात् । कूटस्थस्याधि-
 यक्षस्य पृथक् सचा प्रतीयते ॥ ६६ ॥ ब्रह्मविस्मिन्निरो ब्रह्म दिवा
 वेद्यतया स्मृतं । स्वरूपं च तदस्य च तत्तच्छ्रुत्यनुसारतः ॥ ६७ ॥
 स्वस्वरूपस्थितौ भानं त्रयाणामेकमेव ह । स्यात्परं व्यष्टिसत्त्वायां
 तेषां भानं विलक्षणम् ॥ ६८ ॥ प्रकृतिः पुरुषश्चेति विकल्पस्त-
 त्वविहरे । एष वैकारिक सर्गो गुणव्यतिकरात्मकः ॥ ६९ ॥
 ईशस्य मायागुणमप्यनेकधा विकल्पबुद्धिष्व गुणैर्विधत्ते । वैका-
 रिकस्त्रिविधोऽप्यात्ममेकमभाधिदैवमभिमूतमप्यत् ॥ ७० ॥ ह
 मूपमार्कं यपुरत्र रघे परस्पर सिध्यति यः स्वत स्वे । आत्मा
 यदेषामपरो य आशः स्वयाऽनुभूत्याऽतिलसिद्धसिद्धिः ॥ ७१ ॥

—आत्मस्वरूपमुत्तिरीकमिति कर्तुमिहा अवस्थाः । ज्ञानेतिवकर्मणिवाऽन्तःकरणकृतुत्वं च-
 र्वाकरणकृतं ज्ञानम् । अन्तःकरणकृतुत्वेन संयुक्तस्वभावः । नितैककरणकृतुत्वी ।
 केवकर्मण्युत्तमेव तुरीयमिति । उन्नीकितमिमीकितमन्तर्यामीपरमाऽऽत्मनोर्भेदं जीवाऽन्त-
 र्यामी इति विज्ञायते । 'बुद्धिकर्मोत्रिब्रह्मप्रापयचैर्मनसा धिया । कर्मि सतदशमिस्तुम् तन्नि-
 ह्ममुच्यते । मना बुद्धिरह्मस साऽन्तियऽन्तियमपि म् । एताः प्रकृत्यलवही विचारण्ये-
 कताऽपरे । श्रोत्रं त्वद् चक्षुषी मिह्ना ज्ञानं चैव तु देवमम् । पादौ त्वी क्री पादौ वाङ्
 चैव इदाम्मी मता । शब्दस्पर्शश्च कर्म च रसा गन्धस्तथैव च । त्रयोविंशतिरित्यानि तत्त्वानि
 प्रकृत्यानि तु । कर्तुर्बुद्धिरन्तर्यामी प्रबलं पुरुष पर ।' इति सारमिच्छोपनिषत् ।

१ अत एव गदतमुतिविरोधो जातिपरत्वात् । जन्मादिव्यवस्थायां पुरुषवृत्तं
 इत्यपि साधकदर्शनम् । तथा "तामर्चयिषां कार्थयः परत्वात् इति भक्तिदर्शनम् । न-
 ति च कूटस्थान्वितस्व मेघप्रतीक्षा चक्षुषे पुरुषवृत्तं तत्त्वमसि च तामैवर्चयामिति सू-
 त्रोक्तं वाजपयैतमत्तत्त्वदर्शनयो भक्तिदर्शनं च गार्गीकथासंज्ञातविद्वद्म् ।

एवं त्वगादि त्रिविधं विविक्तं ज्ञानादिकर्मादि च चित्तयुक्तम् ।
 योऽसौ गुणक्षोभकृतो विकारः प्रधानमूलान्महतः प्रसूतः ॥७२॥
 अहं त्रिवृन्मोहविकल्पहेतुर्वेकारिकस्तामस ऐन्द्रियश्च । आत्मा
 परिज्ञानमयो विवादो ह्यस्तीति नास्तीति भिदाऽर्थनिष्ठः ।
 व्यर्थोऽपि नैवोपरमेत पुंसा तस्मात्परावृत्तधियां स्वलोकात् ॥७३॥
 एवं रूपेण कल्पन्ते कल्पका विश्वसंभवम् । अन्योन्यापाश्रया-
 त्सर्वमाद्यंतवदवस्तु यत् ॥ ७४ ॥ आध्यात्मिकादिरूपेण सर्वं व-
 स्तु प्रकाशते । विशेषलक्ष्योपादाने भेदो भवति नान्यथा ॥७५॥
 तथैव वस्तु नास्त्येव भासकं वर्तते परम् । स्वरूपत्वेन रूपेण
 स्वरूपं वस्तु भास्यते ॥ ७६ ॥ प्रकृतौ संस्थितं व्यक्तमतीतप्र-
 लये तु यत् । तस्मात्प्राकृतसंज्ञोऽयमुच्यते प्रतिसंचरः ॥ ७७ ॥
 अनादिर्भगवान्कालो नास्तोऽस्य देवि विद्यते । अव्युच्छिन्नास्त-
 तस्त्वेते सर्गस्थित्यंतसंयमाः ॥७८॥ अथाध्यात्मरहस्यं ते कथया-
 मि सुदुर्लभम् । यज्ज्ञानादीशकृपया साधको मोक्षमाप्नुयात् ॥७९॥

१ अत्रेदं तत्त्व-जैनबौद्धादिसिद्धातेषु तत्त्वत्रिचारा बहव एवोन्नताधिकारप्रापका सन्ति पर-
 तेषु सर्वेष्वपि आधिभौतिकाध्यात्मिकस्वरूपयोरैव स्रष्टृगतार्थेषु त्रिविधानुभवसंपादनं निर्दि-
 श्यते । आधिदैविकस्य तृतीयस्य स्वरूपस्य तेषु परिचयोऽपि नेतीयमेव महती न्यूनता ।
 तस्यैवाधिदैवस्य प्रधानस्य त्रिष्वपि चाभिन्नतयानुदर्शनं वेदिकेऽस्मिन्दर्शने मुहुः क्रियत इ-
 तीयता महता भेदेन परिपूर्णतमो वैदिक पथा । २ इति श्रीमत्पूज्यपादभगवत् वेदव्यास-
 स्य । तस्मात्स्वलोकात्परावृत्तधीत्वं कुत इति चेत् तदुक्तं “तर्पच्छेदो न भवति पुरुषस्थेह
 कल्मषात् । निवर्तते तदा तर्प पापमतगतं यदा ॥ विषयेषु तु मसर्गाच्छाश्वतस्य तु सश्र-
 यात् । मनसा चान्यथा कांक्षन् न प्रतिपद्यते ॥ ज्ञानमुत्पद्यते पुसा क्षयात्पापस्य कर्मण ।
 यथाऽऽदर्शितले प्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि” ॥ इति श्रीमहाभारते मोक्षसंज्ञे । ३ प्रकृ-
 ताविति । अतीतग्रहणं सर्वप्रलयोपलक्षणार्थं अतीतप्रलये यद्यस्मात् प्रकृतौ संस्थित-
 लीन विश्व आसीत् । तस्मात् विश्वस्य प्रकृतौ सचरणात् प्राकृतं अयं महाप्रलय-
 उच्यते । ४ अनादिरिति । तत् कारणादेते सर्गस्थित्यंतसंयमा सर्गं स्थितिं च तदन्ते स-
 यमं च अव्युच्छिन्ना प्रवाहरूपेण अविरता । अत एव “अनादावद्य यावद्वात्राद्विष्यदप्येव ।
 इदानीमिव सर्वत्र नात्यतोच्छेदः” इत्यादि श्रीमत्पूज्यपादभगवत् कपिलस्य साख्यदर्शने ।
 इति पञ्च श्लोका विज्ञानमासतत्रस्था ।

ष्टिस्तवानये । ततो व्यष्टिस्वरूपेण सृष्टिर्वहुविधाप्यभूत् ॥ ६१ ॥
 योष्यात्मिकोऽयं पुरुष सोऽसावेवाधिदैविकः । यस्तत्रोभयवि-
 ष्टेदः पुरुषो ह्याधिमौक्तिकः ॥ ६२ ॥ एकमेकतराभावे यदा नोप-
 लभामहे । त्रितयं तत्र यो वेद स आत्मा स्वाश्रयाश्रयः ॥ ६३ ॥
 समष्टिरूपं विस्तारादनन्तं प्रकृतीशयोः । व्यष्टिरूपं त्वनन्तं स्या-
 त्संरपापानस्यतस्तयो ॥ ६४ ॥ आविर्भावतिरोभावानुभयोर्देस-
 कालतः । परिच्छिन्नो यदा ज्ञातौ तदा सत्ता तयोः पृथक् ॥
 ॥ ६५ ॥ अत एवाधिदेवास्तु पुरुषादीशशब्दितात् । कूटस्वस्याधि-
 यज्ञस्य पृथक् सत्ता प्रतीयते ॥ ६६ ॥ ब्रह्मविम्भितो ब्रह्म दिवा-
 वेपतया स्मृतं । स्वरूपं च तटस्थं च तच्चञ्छुस्यनुसारतः ॥ ६७ ॥
 स्वस्वरूपस्थितौ भानं त्रयाणामेकमेव तु । स्यात्तरं व्यष्टिसत्तायां
 तेषां भानं विरक्षणम् ॥ ६८ ॥ प्रकृतिः पुरुषश्चेति विकल्पस्त-
 त्वविहरे । एव वैकारिकः सर्गो गुणव्यतिकरात्मकः ॥ ६९ ॥
 ईशस्य मायागुणमप्यनेकधा विकल्पबुद्धिश्च गुणैर्बिधत् । वैका-
 रिकस्त्रिविधोऽप्यात्ममेकमथाधिदैवमधिभूतमन्यत् ॥ ७० ॥ ह-
 र्गुणमार्क वपुरत्र रघे परस्परं सिध्यति यः स्वतः स्वे । आत्मा
 यदेयामपरो य आद्यः स्वयाऽनुभूत्याऽलिरुत्तिष्ठसिद्धि ॥ ७१ ॥

—अत्र प्रसक्तमुक्तिगुणमिति चतुर्विधा व्यवस्थाः । ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियाऽन्तःकरणकर्तृत्वं चतु-
 रारक्षणमुक्तं ज्ञानम् । अन्तःकरणकर्तृत्वेन चतुस्तत्त्वम् । चित्तीकज्ञानात्मुक्तिं ।
 केवळजीवमुक्तमेव तुरीयमिति । सगुणिकितान्मिमीक्षितमप्यस्वभावपरमा प्रसक्तोर्म्ये जीवाऽन्ता-
 हेतुक इति विज्ञाते । "बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणपंचकर्मिणा धिया । कर्तुं सत्तदशमिस्तुम् छि-
 त्तमुच्यते । मनो बुद्धिरहङ्गा काऽन्तिकाऽन्तिकाणि भू । एताः प्रकृतयस्तुष्टौ विभ्रतावे-
 दसाऽपरे । ओत्र त्वत् चतुर्षु जिह्वा ज्ञानं केव तु पञ्चमम् । पादस्यौ करो पादौ बह-
 वौ दशमी भता । शब्दस्पर्शश्च कर्म च रसा गन्धस्तथैव च । त्रयोर्विभ्रतेत्येति तत्त्वानि
 प्रकृतानि तु । चतुर्विभ्रतेत्येव प्रचलं पुरुषः पर ।" इति सारिरकोपनिषत् ।

१ अत एव गृहीतमुक्तिविरोधो जातिपरत्वात् । जन्मादिस्वरूपस्यातः पुरुषादुच्य-
 म्प्राप्तिः सम्भवत्यस्यम् । तथा "तमिन्वर्षपदा काश्चनः परत्वात् इति मतिरसंशयम् । अ-
 पि च कूटस्थानिबद्धस्य केवळप्रतीक्षा सांख्ये पुरुषादुत्पत्तिं तदनुसारेण तमिन्वर्षपदमिति नू-
 त्रोक्तं आत्मपरितोऽन्तःकरणमिति मतिरसंशयं च तमिन्वर्षपदमिति नूतनमिति ।

एवं त्वगादि त्रिविधं विविक्तं ज्ञानादिकर्मादि च चित्तयुक्तम् ।
 योऽसौ गुणक्षोभकृतो विकारः प्रधानमूलान्महतः प्रसूतः ॥७२॥
 अहं त्रिवृन्मोहविकल्पहेतुर्वेकारिकस्तामस ऐन्द्रियश्च । आत्मा
 परिज्ञानमयो विवादो ह्यस्तीति नास्तीति भिदाऽर्थनिष्ठः ।
 व्यर्थोऽपि नैवोपरमेत पुंसा तस्मात्परावृत्तधियां स्वलोकात् ॥७३॥
 एवं रूपेण कल्पन्ते कल्पका विश्वसंभवम् । अन्योन्यापाश्रया-
 त्सर्वमाद्यंतवदवस्तु यत् ॥ ७४ ॥ आध्यात्मिकादिरूपेण सर्वं व-
 स्तु प्रकाशते । विशेषलक्ष्योपादाने भेदो भवति नान्यथा ॥७५॥
 तथैव वस्तु नास्त्येव भासकं वर्तते परम् । स्वरूपत्वेन रूपेण
 स्वरूपं वस्तु भास्यते ॥ ७६ ॥ प्रकृतौ संस्थितं व्यक्तमतीतप्र-
 लये तु यत् । तस्मात्प्राकृतसंज्ञोऽयमुच्यते प्रतिसंचरः ॥ ७७ ॥
 अनादिर्भगवान्कालो नास्तोऽस्य देवि विद्यते । अव्युच्छिन्नास्त-
 तस्त्वेते सर्गस्थित्यंतसंयमाः ॥७८॥ अथाध्यात्मरहस्यं ते कथया-
 मि सुदुर्लभम् । यज्ज्ञानादीशकृपया साधको मोक्षमाप्नुयात् ॥७९॥

१ अत्रेदं तन्त्र-ऐनबोद्धादिमिद्वातेषु तत्त्वत्रिचारा बहव एवोन्नताधिकारप्रापका सन्ति पर-
 तेषु सर्वेष्वपि आधिभौतिकाध्यात्मिकस्वरूपयोरेव स्रष्टिगतार्थेषु विविधानुभवसपादन निर्दि-
 श्यते । आधिदेविकस्य तृतीयस्य स्वरूपस्य तेषु परिचयोऽपि नेतीयमेव महती न्यूनता ।
 तस्यैवाधिदेवस्य प्रधानस्य त्रिष्वपि चाभिन्नतयानुदर्शनं वैदिकेऽस्मिन्दर्शने मुहुः क्रियत इ-
 तीयता महता भेदेन परिपूर्णतमो वैदिक पथा । २ इति श्रीमत्पूज्यपादभगवत वेदव्यास-
 स्य । तस्मात्स्वलोकात्परावृत्तधीत्व कुत इति चेत् तदुक्तं “तर्पच्छेदो न भवति पुरुषस्थेह
 कल्मषात् । निवर्तते तदा तर्प पापमतगतं यदा ॥ विषयेषु तु ससर्गाच्छाश्वतस्य तु सश्र-
 यात् । मनसा चान्यथा काश्चन न प्रतिपद्यते ॥ ज्ञानमुत्पद्यते पुंसा क्षयात्पापस्य कर्मण ।
 यथाऽऽदर्शतले प्रक्ष्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि” ॥ इति श्रीमहाभारते मोक्षमर्मे । ३ प्रकृ-
 ताविति । अतीतग्रहण सर्वप्रलयोपलक्षणार्थं अतीतप्रलये यद्यस्मात् प्रकृतौ संस्थित
 लीन विश्व आसीत् । तस्मात् विश्वस्य प्रकृतौ सचरणात् प्राकृतं अथ महाप्रलय
 उच्यते । ४ अनादिरिति । ततः कारणदेहेते सर्गस्थित्यंतसंयमा सर्गं स्थिति च तदन्ते स-
 यम च अव्युच्छिन्ना प्रवाहरूपेण अविरता । अत एव “अनादावद्य यावद्वात्राद्भवियदप्येव ।
 इदानीमिव सर्वत्र नान्यतोच्छेद ” इत्यादि श्रीमत्पूज्यपादभगवत कपिलस्य साख्यदर्शने ।
 इति पञ्च श्लोका विज्ञानभामतत्रय्या ।

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते । भूतभावोद्भवकरो नि-
 सर्गः कर्मसंघित ॥ ८० ॥ अधिभूतं सरो भावः पुरुषभाभिदे-
 वतम् । अधियज्ञं तमेवात्र देहे विद्धि विदां वरे ॥ ८१ ॥ परं
 भावपूर्वं धीरो गृहीत्वा भक्तिमात्मन । उग्राश्व निमग्नं
 भावमेवाभिसंश्रयेत् ॥ ८२ ॥ पुरुषः स परो देवि भक्त्या लभ्य
 स्त्वनम्यया । यस्यांसस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ ८३ ॥
 इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा तु
 दिव्युदेरात्मा महाम्परः ॥ ८४ ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तास्तु
 रुचः परः । पुरुषात्परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ८५ ॥
 एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽस्मान् न प्रकाशते । हृष्यते त्वग्रया दु-
 ष्ट्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ ८६ ॥ साधिभूताधिदैवं तं सा-
 धियज्ञं च ये विदुः । प्रयाणकालेपि परं ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ८७ ॥
 इति श्रीश्रीमधुसूदनसहितायां अध्यात्मरहस्यवर्णनं नामैकविंशोऽध्यायः ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

कर्मयोगवर्णनम् ।

देव्युवाच । रहस्यं ज्ञानकाण्डस्य वदानां तत्त्वतोऽधुना । भु-
 त्वाहं परमां तृप्तिं गता वेदविदां वर ॥ १ ॥ कर्मकाण्डस्य तत्त्वे-
 न रहस्यं वर्णयन्परम् । इदानीं कुरु मे माय कल्याणं परमं
 प्रभो ॥ २ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । गुणानां परिणामेन सम्यग्भवः
 प्रकृतेर्यथा । कर्मभिश्च शरीरेण सम्यन्वोऽस्तीह तादृशः ॥ ३ ॥
 न कर्मणां निवृत्तिः स्यात्स्थिते देहे कदा च न । कर्मानुष्ठान-
 वृत्तिर्देहधम्मः प्रकीर्तितः ॥ ४ ॥ कृत्यापि कर्म यत्साधुरय-

र्मत्वं प्रतीच्छति । कर्मयोगः स एवास्य माहात्म्यं लोकविश्रु-
तम् ॥ ५ ॥ यथा कर्मप्रभावोऽयं सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरो महान् । त-
थैव कर्मयोगस्य महिमातीन्द्रियक्रमः ॥ ६ ॥ शुभं वाऽशुभमु-
त्कृष्टं निकृष्टं वा बृहल्लघु । न नश्यति क्वचित्कर्म समये फल-
ति ध्रुवम् ॥ ७ ॥ यथेदं सात्त्विकं कर्म स्वर्गादिसुखकारणम् ।
तथैव तामसं कर्म यातनादुःखकारणम् ॥ ८ ॥ इत्येवाध्यात्मत-
त्वांशं विद्वद्भिर्ऋषिभिः स्मृतम् । तत्तत्फलोपभोगाय लोकानां
कल्पना कृता ॥ ९ ॥ सप्तानामूर्ध्वलोकानामधस्तात्तावतामपि ॥
कर्मेव कारण मन्ये बलस्येवेह भोजनम् ॥ १० ॥ एतत्संक्षेपरू-
पेण विस्तरेणापि भूयसा । श्रुतिस्मृतिपुराणाद्यैर्दर्शितं लोकवत्स-
लैः ॥ ११ ॥ पठित्वा वा समाकर्ण्य तानि शास्त्राणि यत्नतः ।
सदादेयमसद्वैयं कर्मेव सुखमिच्छता ॥ १२ ॥ सकामकर्मणामेष
पन्था निष्कण्टकः स्मृतः । निष्कामकर्मप्राशस्त्यं वक्तुमीशो न

१ समाधिर्वर्णनेनोपासनाकाण्डविज्ञानम्, ज्ञानयोगवर्णनेन च ज्ञानकाण्डविज्ञानं प्रदर्श्य अ-
ध्यायेऽस्मिन् कर्मयोगव्याख्यया कर्मकाण्डस्य परमाद्भुतं विज्ञानं प्रदर्श्यते । त्रयाणामेव वे-
दकाण्डानामेकमेव लक्ष्यं भवति भावत्रयाणान्तु तन्निष्ठानां स्वतन्त्रत्वात्स्वतन्त्ररूपेणैव त्रीणि
काण्डानि सविस्तरं वर्णितानि । अत एव “ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति के चिदान्मानमात्मना ।
अन्ये साहचरेण योगेन कर्मयोगेन चापरे” ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतोपनिषद् । २ “अथातो
धर्मजिज्ञासा ।” इति कर्ममीमांसादर्शनं वेदाध्ययनानन्तरं धर्मो जिज्ञासितव्यः स हि
नि श्रेयसेन पुरुषं सयुनक्तीति प्रतिजानीमहे इति हि सूत्रभाष्यम् । “चोदनालक्षणोऽर्थो
धर्मः” । क्रियाप्रवर्तकं वचनेन भूतभवद्भविष्यत्सम्बन्धवहितविप्रकृष्ट इत्येवमादिजाती-
यकोऽर्थो लक्ष्यते सोऽर्थः पुरुषः नि श्रेयसेन सयुनक्तीति प्रतिजानीमहे । चोदनेनैवमर्थं शक्नो-
त्यवगमयितुं नान्यत्किं च नैन्द्रियम् इति एतमेवार्थं तर्कपादेन प्रथमेन सूत्रयतिस्मिन् भगवान्
जैमिनि । ३ अत एव “ऊर्ध्वं गच्छति सत्त्वस्या मध्ये तिष्ठति राजसा । जवन्यगुणवृत्ति-
स्था अधो गच्छति तामसा ” इति श्रीमद्गीतापनिषद् । एव यथा सत्कर्मधर्मेण क्रमोन्नति-
र्भवति तथा सर्वमेव धर्मविज्ञानवर्णनाध्याये सविस्तरं प्रपञ्चितम् । ४ प्रकृते सप्तप्रकारत्वा-
दूर्ध्वाधो लोकाः सप्त सप्तधैव सत्त्वतमोमया पुण्यपापसुखदुःखफला विराजि कल्पिता ।
५ “देहादिपञ्जरं यन्त्रं तदारोहोऽभिमानिता । विहितप्रतिषिद्धेषु प्रवृत्तिर्भ्रमणं भवेत् ॥ ”
इति श्रीविद्यारण्यमुनीश्वरः ।

कश्च न ॥ १३ ॥ निष्काममेव सत्कर्म मुक्तिं यच्छति बुद्धि-
भाम् । कर्तव्यमिति कुर्वन्तमनिच्छन्तं फलान्यपि ॥ १४ ॥ क-
र्माणि नैव वधन्ति प्रमदा इव योगिनम् । फलान्यकांक्षमाणो
योऽधुर्म वा शुभमाचरेत् ॥ १५ ॥ सुखदुःखफलैः पार्श्वेन सम्ब-
ध्येत वर्हिषित् । सिद्धान्तैर्वेषु मूलेषु निम्दिता वर्जयन् श्रियाम्
॥ १६ ॥ केवल्यमपि संप्राप्तं हस्ते कृत्य सुखी भवेत् । इत्यादि
सर्वशास्त्रेषु व्यासादिविविधवर्षय ॥ १७ ॥ निष्कामकर्मयोगस्य
फलानन्त्यमलं जगुः । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रः स्त्री वाच-
का च न ॥ १८ ॥ ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वनस्थो वापि भिक्षु-
क ॥ वर्त्तमानः सदाचारे यथा वर्णं यथाश्रमम् ॥ १९ ॥ यथा-
धिकारं निष्कामं स्वधर्मं चेष आश्रयेत् । सकल्पवज्रितं कर्मयो-
गं सत्साधनं विदुः ॥ २० ॥ चतुर्वर्गप्रदस्तस्य कर्मयज्ञ उदाहृत ।
नित्यनैमित्तिकत्वाम्या काम्यरूपेण च त्रिधा ॥ २१ ॥ कर्माणि
भेदतः प्रोक्तानि त्रिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । आधिदैविकमध्यात्ममनि-
मूतं पुनस्त्रिधा ॥ २२ ॥ अतो हि कर्मकाण्डस्य विस्तारोऽनन्त

१ विस्तृतसत्कर्मवर्णनविषयः सदाचारवर्णनध्यायान्तिष्ठतिरिच्यते । अथ प्रपञ्चितमेव पूर्व-
मिति । अत एव नित्यकर्मविषये कर्ममीमांसासंगतं अपि वाऽप्येकदेशेस्त्वान् प्रवक्ष्ये इ-
वैतिसिद्धिगुणमात्रमितरत्तत्त्ववर्णनात् अ ६ पा ३ सू २ विध्यपराधे च दर्शनसमाप्तेः
६ प्रावृत्तिविषयत्वात् ७ तथा नैमित्तिकविषये च । नैमित्तिकं विकारत्वात्तत्त्वप्रवृत्तिसम्ब-
त्त्वान् अ ४ पा ३ अ १ । नैमित्तिकं अम्याय निवारणं च प्रकृतं अम्येन निमित्तेन
संबध्यते तथा आत्मवर्षे बुद्ध्या प्रणीयते ताव्यवसायीयं पीयते उपस्पृश्यते च एवं निमित्ते
इहोपपन्नमासी ग्येदोहृत्तद्विर्गमितिकं तत्त्वम् सूत्रमात्रे कश्चपयन्त्वत्तत्त्वम् सूत्रं विद्यमानम्
निमित्ते सूत्रवत् इत्यर्थः । अयं निमित्ते तन्नेमित्तिकं न भवतीति तत्त्वम् । अयं च
काम्यानां तपोलक्षणम् इत्यर्थः कामां वा तत्त्वयोगेन चोद्यते विदुः च निबन्धनम्
८ । १ । अ. तथा काम्यानां हि विद्यमानां तत्त्वयोगे योगमिद्विर्भावस्तत्त्वस्य संवेदितत्वा-
त् ८ । १ । १२ अ इत्यर्थः । १ गृह्य कर्मणां गतिः ” इति मातृशक्त्यर्थमा-
त्रिणां वाहुष्येऽपि तदधिकारिणां मत्तमेदनापि पुनस्तद्वत् कर्माविद्वत्तद्विमेदना मिदना ।
तत्राश्रित्य यथा सोमयज्ञादि । अथार्थं यथा जगति जीवहिताय कर्मज्ञानप्रवृत्तयः
दिश्यन्ते । अथिमुनं तथा ब्रह्मणमाजगति । दिव्यज्ञानपमुदकृतं मुनिविक्रमम् ।

ईक्ष्यते । अत एव सुसंक्षिप्तं विज्ञानं वर्णयत्परम् ॥ २३ ॥ मी-
मासादर्शनं शास्त्रं सर्वतोऽत्यतिरिच्यते । अतश्चोत्कर्षमापन्नं
गीताशास्त्रं धरातले ॥ २४ ॥ यथोपनिषदः सन्ति वेदसारसमु-
ज्ज्वलाः । तथोपनिषदां सारं गीताशास्त्रं विदुर्बुधाः ॥ २५ ॥
तस्यापि सारं ते कर्मयोगं देवि ब्रुवेऽधुना । यमनुष्ठाय देवाश्च
ऋषयश्च परं गताः ॥ २६ ॥ नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न
विद्यते । स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ २७ ॥
व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह पतिवत्सले । बहुशाखा ह्यनन्ताश्च
बुद्ध्यो व्यवसायिनाम् ॥ २८ ॥ योगस्था कुरु कर्माणि सङ्गं
त्यक्त्वा शुचिस्मिते । सिध्यसिध्योः समा भूत्वा समत्वं योग
उच्यते ॥ २९ ॥ आपूर्य्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति
यद्वात् । तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न का-
मकामी ॥ ३० ॥ न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ३१ ॥ न हि कश्चि-
त्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् । कार्य्यते ह्यवशः कर्म सर्वः
प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ३२ ॥ कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा
स्मरन् । इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ३३ ॥
यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभते प्रिये । कर्मेन्द्रियैः कर्म-

१ बहिरन्तर्लक्ष्यभेदेन लक्ष्यन्तावद्विविधम् । बहिर्लक्ष्यस्य प्रकृत्याश्रितत्वात्तदनन्तं भवति ।
अन्तर्लक्ष्यस्य तु केवलमाध्यात्मिकविज्ञानाश्रयेण निर्णयत्वात्तदेकमेव सम्भवति । सैव बुद्धि-
रन्तर्लक्ष्यविषया व्यवसायात्मिका प्रज्ञा पराख्या एकैव निश्चीयते । २ यथा हि पूर्णो जल-
धिरसख्यनदाप्रवाहाघातैरपि नैव चञ्चलता व्रजति, तथैव निष्कामभावावलम्बनेन पूर्णतामाप्त
साधकस्यान्तं करणं नैव कर्मस्रोतसा प्रतिघातैश्चाश्वत्यैलभते । एव च पूर्णताप्राप्त साधकान्तं
करणं सर्वावस्थायामेव स्थिरमवतिष्ठते । अपूर्णमेव हि वस्तु चञ्चलधर्मं भवति पूर्णन्तु न
कदापि परिवर्तनं भजते । तथा च कामनादिदूषितत्वादपूर्णभावलक्षितमेवान्तं करणं वृत्ति-
चाचत्यरूपिभिस्त्रितापैराध्यात्मिकाधिर्देविकाधिभौतिकैरूपीडयते । निष्कामभावावलम्बनेन तु
पूर्णतामाप्तमन्तं करणं न कदापि चाश्वत्यलेशास्पदं भवतीति निश्चितमेव ॥

योगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ३४ ॥ नियतं कुरु कर्म त्वं कम्प-
 ज्यापो ह्यकर्मणः । शरीरयात्रापि च ते न प्रसिध्येदकम्पतः
 ॥ ३५ ॥ यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानव । आत्मन्येव
 च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विषते ॥ ३६ ॥ नेव तस्य कृतेनार्थो
 नाकृतेनेह कश्च न । न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थम्यपाम्भयः
 ॥ ३७ ॥ कर्मणेव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः । लोकसं-
 ग्रहेवापि पश्यन्ती कर्तुमर्हसि ॥ ३८ ॥ यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्
 देवेतरो जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ ३९ ॥
 सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुम्बन्ति शोभने । कुप्याद्दिवांस्त-
 यासक्तश्चिदीर्घलोकसंग्रहम् ॥ ४० ॥ प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः
 कर्माणि सर्वशः । अहङ्कारविभूताया कर्त्ताहमिति मम्मते ।
 ४१ ॥ तत्त्वविदु पतिप्राणे गुणकर्मविभागयो । गुणा गुणेषु
 वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ ४२ ॥ सदृशं वेष्टते स्वस्याः प्र-
 कृतेर्ज्ञानवानपि । प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहं किं करिष्यति
 ॥ ४३ ॥ किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः । तत्र
 कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽष्टमात् ॥ ४४ ॥ कर्मजो
 ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यञ्च विकर्मणः । अकर्मणश्च बोद्धव्यं ग-

१ अत एव 'कर्मणेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छरीरमा' इति श्रुतिः ॥ अतस्त्वाम-
 ब्रह्मिणीं सुखं विचारयाम । इयं श्रुतिश्च राम सङ्गच्छता विवर्तते इति च महामना-
 यमम् । एवं भुक्तिमुक्त्येकत्वान्वयतायां नर्मिमात्रेके निष्ठायाकर्माण्येव कुर्यात् जिजीविषिष्येति
 ति । अत एव अ १ पा ४ अ १ 'वाचश्रीविज्ञेऽप्यासुः कर्मकर्म प्रकरणात्' "क-
 र्तुस्तु कर्मनिष्पन्नाकृताः किमिति स्यात्" "जीवने निमित्ते कर्मकर्तुर्बर्मे निवर्तयोरपि
 इत्यभिप्रेत्यार्थः" इति कर्ममीमांसादर्शनम् । १ कर्मयोगिन् स्वदृष्टमूर्तेरप्येवमवर्तते
 ज्ञाति बन्धनमत्तायां जीवनायसेवकत्वात् साधनसीति कर्मयोगस्य परमोपकारिता प्रसिद्धा
 जीवन्मुखा हि "ज्ञानयोगमात्रमुक्ताः" "कर्मयोगमात्रमुक्ताः" चेति द्विभेदिकम भवति ।
 ज्ञानयोगो महत्प्रमाणं कर्मयोगमात्रमुक्ता जीवन्मुक्ता भवन् । यावदेव ज्ञानाभ्यासपर्यन्तं
 सूत्रपूर्वं यत् भवति मायि च निमित्तयोगे तन्मोक्षमुत्तमैर्हृताभिः साधितं साध्यते साध्यं
 च । इमेव कर्मयोगस्य परमं वेष्टनमवगतमम् ॥

हना कर्मणो गतिः ॥ ४५ ॥ कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि
 च कर्म यः । स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ ४६ ॥
 यस्य सर्वं समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः । ज्ञानाग्निदग्धकर्मा-
 णं तमाहुः पण्डितं बुधैः ॥ ४७ ॥ त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नि-
 त्यतृप्तो निराश्रयः । कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति
 सः ॥ ४८ ॥ श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।
 ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ ४९ ॥ का-
 म्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः । सर्वकर्मफल-
 त्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ ५० ॥ त्याज्यं दोषवदित्येके
 कर्म प्राहुर्मनीषिणः । यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चा-
 परे ॥ ५१ ॥ एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
 कर्त्तव्यानीति मे देवि ! निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ५२ ॥ नियतस्य
 तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः
 परिकीर्त्तितः ॥ ५३ ॥ दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्य-
 जेत् । स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ५४ ॥
 कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियते प्रिये ! । त्यक्त्वा सङ्गं फ-
 लञ्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ५५ ॥ न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म
 कुशले नानुषज्जते । त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः
 ॥ ५६ ॥ न हि देहभृता शक्यं त्यक्तु कर्माण्यशेषतः । यस्तु
 कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ५७ ॥ अनिष्टमिष्टं

१ कर्मानुष्ठानस्य स्वभावसिद्धत्वाज्जीव कर्माकृत्वा क्षणमपि न शक्नोत्यवस्थातुम् । परन्तु
 कर्मावस्थायामपि स्वान्त करणस्य भाववैलक्षण्यानुसारेण जीवो नरक स्वर्ग मुक्तिपद वान्ते स-
 ह्रमते । अतश्च विलक्षणफलत्रयप्रदायकत्वात्कर्मणो भावत्रयस्य विलक्षणमेव नामत्रय प्रदत्त-
 म् । भावत्रयस्यैतस्य दुर्ज्ञेय भवति मर्म याथार्थ्यम् । गहना हि कर्मणो गति सा योगविद्धिरेव
 परिज्ञातु शक्यते । २ एतदेव कर्मयोगस्य विज्ञानम् । ३ एतदेव कर्मयोगिनो लक्षणम् ।
 ४ अत एव “एव त्वयि नान्ययास्ति न कर्म लिप्यते नरे” । इति श्रुति । ५ कर्मणा
 प्राधान्यलक्षणं यथा “यैर्द्रव्यं न चिकित्स्यते तानि प्रधानभूतानि द्रव्यस्य गुणभूतत्वात्”
 इति अ २ पा १ सू ७ कर्ममीमांसादर्शनम् ।

तिः ॥ ७१ ॥ विध्युक्तं कर्म कर्तव्यं ब्रह्मविद्भिश्च नित्यशः । प्र-
योगकाले योगाना दुःस्वमित्येव न त्यजेत् ॥ ७२ ॥ अन्यायाच-
रणाभावे न हि ज्ञानस्य बाधनं । अतो विद्वानपि न्याय्यं वर्तेतो-
त्कर्षसिद्धये ॥ ७३ ॥ अतीतानागतज्ञानी त्रैलोक्योद्धरणक्षमः ।
एतादृशोऽपि नाचारं श्रौतं स्मार्त्तं परित्यजेत् ॥ ७४ ॥ न निषि-
द्धानि वर्त्तते पूर्णज्ञानफलेच्छया । निषिद्धवर्जनं दांतः संतुष्टः कु-
रते सदा ॥ ७५ ॥ विषया विनिवर्त्तते निराहारस्य देहिनः । रस-
वर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्त्तते ॥ ७६ ॥ बुद्धिः कर्मगुणैर्ही-
ना यदा मनसि वर्त्तते । तदा संपद्यते ब्रह्म तत्रैव प्रलयं गतम् ॥
७७ ॥ अस्पर्शनमश्रृण्वानमनास्वादमदर्शनं । अघ्राणमवित-
र्कं च सत्त्वं प्रविशते परम् ॥ ७८ ॥ मनस्याकृतयो मग्ना मन-
स्त्वभिगतं मतिं । मतिस्त्वभिगता ज्ञानं ज्ञानं चाभिगतं परम् ॥
७९ ॥ इन्द्रियैर्मनसः सिद्धिर्न बुद्धिं बुद्ध्यते मनः । न बुद्धिर्बु-
द्ध्यते व्यक्तं सूक्ष्मं त्वेतानि पश्यति ॥ ८० ॥ कर्मणां यस्य
निलयो निरयस्तस्य कीर्तितः । न देहिना ततः शक्यं त्यक्तु
कर्मण्यशेषतः । तस्मादामरणाद्वैधं कर्तव्यं योगिना सदा ॥ ८१ ॥

१ इति श्रीमत्पूज्यपादमहर्षिभरद्वाज । २ इति श्रीब्रह्मतर्क । ३ इति श्रीहरिवशे । ४ इति
श्रीपाद्वे । ५ एतत्परिहारार्थं निवृत्त धर्ममाह विषया इति । आहरणमाहारो विषयभोगस्तद्वर्जितस्य
विषया शब्दाद्यभिलाषा विनिवर्त्तते परन्तु रसो वासनात्मको न निवर्त्तते सोऽपि पर आ-
त्मान दृष्ट्वा अवाससकलकामस्य पुंसो निवर्त्तते । भोगेच्छा त्यक्त्वाऽऽत्मान पश्यतो विषय-
बधो निवर्त्तते इत्यर्थः । ६ कर्मगुणे कर्माणि गुणभृतानि येषा तैर्विषयसगै मनसि मन-
प्रधाने त्वपदार्थेऽस्मितामात्रे तदा । मनोऽपीति शेषः । ब्रह्मसंपद्यते कुत यतस्तत्रैव प्रलय
गत भवति । ७ मनसीति आकृतयो घटादिव्यक्तयः, मन सकल्पकृतत्वात्तत्रैव मग्ना भव-
न्ति । तथा चाक्षपादाचार्यप्रणीत सूत्र । दोषनिमित्त रूपादयो विषया सकल्पकृता इति । एव
मनसो बुद्धौ बुद्धेर्जोवि तस्य ब्रह्मणि च लय इत्यर्थः । ८ इति श्रीमत्पूज्यपादभगवान् वेदव्यास
श्रीमहाभारते । ९ इति श्रीमत्पूज्यपादमहर्षियाज्ञवल्क्य । अत एव “ पश्यन्नपीममात्मान
कुर्यात्कर्माविचारयन् । यदात्मन सुनियतमानदोत्कर्षमाप्नुयात् ॥ ” इति कौपारवश्रुति ।

त्वञ्चैव संत्यजन्तीह फलं कर्म समाचर । योगेन परमात्मानं
युक्त्वा त्यज कलेवरम् ॥ ८२ ॥ कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु
कदा च न । मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ८३ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां कर्मयोगवर्णनं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ।

त्रयोविंशोऽध्यायः । वेदान्तवर्णनम् ।

श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । ईशानुकम्पासंसिद्धौ वैदिकं कर्म सु-
व्रते । उक्तं चोपासनं तद्विज्ञानं विज्ञानपूर्वकम् ॥ १ ॥ परं मूया-
प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् । यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां
सिद्धिमितो गताः ॥ २ ॥ प्रमाणोत्पादित्वा विद्या प्रमाणं प्रबलं
विना । न नश्यति न वेदान्तात्प्रबलं मानंमीक्षते ॥ ३ ॥ तस्मा
हेदान्तसंसिद्धं सदद्वैतं न बाध्यते । अतकालेऽप्यतो भूतविषे

१ अत एव "अनु क्लेशस्तस्य च । अपि च स्मर्यते ।" इति वेदान्तवर्णनम् । "न तद्वस्तु-
सूच्यं न तदार्थो न तदवकाशवत्त्वा न निवर्तन्ते तद्वस्तु परमं मम । इति गीतापनिष् । इत्यं
वेदान्तवेद्यं अक्षयमिति मन्येव प्रमाणात्प्रवक्ष्यामि इत्यभिप्रेक्षितः । १ वेदान्तस्यैव को इतिमते
न सिद्धिः । अत एव वेदान्त इति श्रेष्ठविज्ञानत्वापरं नाम । त्रिपुटीश्लोकप्रस्तनान्मात्रे सार-
वृत्तिरूपज्ञानमात्रे विद्यायोगमात्रेण द्वैतसम्बन्धो निश्चितमेवावसिष्यते । फलतस्तु वेदान्तज्ञानं
सर्वविद्यासु अमोघकर्ममेव भवति । अत एवाध्यात्मिकान्तर्यामिन्मुक्तकर्मप्रतिष्ठा एवै-
तन्नाविष्कारिणः न केवलं वेदान्तभूताः तमा च पूर्वोक्त्यावाः सर्वेष्वपरेसाक्षिपुत्रमपातः कर-
वचतां संप्रत्येकविष्कारिणं परमादरेण भित्तरमनुष्ठेया । अत एव श्रीमच्छंकरमहात्मादसमुप-
दिष्टं योगनपक्कं सम्पूर्णे चरितार्थं । न हि सद्यश्चरेणानुष्ठानमंतराऽज्ञानसाक्षात्पर्यवती केवलं
मनेन्द्रियः साधकतां गमिष्यतीत्यनविष्कारिणोर्न संतोद्विष्यम् । अत एव । तदेव निर्गुणं
अक्षयमप्येकं सर्वगतः । इत्यादि गी । भूतिः । " अनेन्द्रियं ज्ञानम् । इत्यादि रक्तं
अति । " स्वस्मत्पक्षे ज्ञानम् । सर्वं ज्ञानमर्था अयम् । इत्यादि ति भूतिः । 'तोऽ-
विमुक्तं ज्ञानमात्रं को हि तदेव । इत्यादि ज्ञा भूतिः ।

कान्निवृत्तिः स्थिता ॥ ४ ॥ अनेन यत्पदं लभ्यं परब्रह्माहया-
त्मकम् । दर्शनेषु तदेवोक्तं मुनिभिर्नामभेदतः ॥ ५ ॥ निष्का-
मावस्थितिः कुत्र परा भक्तिश्च कुत्र चित् । ब्रह्मसद्भावमन्यत्र
सर्वं तद्ब्रह्म निर्गुणम् ॥ ६ ॥ तदेव सततं जीवन्मुक्तानां परमं
पदम् । परमार्थतया सर्ववेदवेदान्तचिद्रसम् ॥ ७ ॥ एवं ब्रह्म वेदैषु
ब्रह्मैव भवति स्वयम् । ब्रह्मणो नास्ति जन्मातः पुनरेष न जा-
यते ॥ ८ ॥ त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवेज्जनः । निर्द्वन्द्वो
नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ९ ॥ यावानर्थं उदपाने
सर्वतःसंप्लुतोदके । तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ १० ॥
अज्ञानप्रभवं सर्वं ज्ञानेन प्रविलीयते । संकल्पो विविधः कर्ता
विचारः सोऽयमीदृशः ॥ ११ ॥ निःसरन्ति यथा लोहपिण्डात्त-
प्तात्स्फुलिङ्गकाः । सकाशादात्मनस्तद्ब्रह्मात्मानः प्रभवन्ति हि^१ ॥
॥ १२ ॥ चिदानन्दमयब्रह्मप्रतिबिम्बसमन्विता । तमोरजःस-
त्त्वगुणा प्रकृतिर्द्विविधा च सा ॥ १३ ॥ सत्त्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्यां
मायाविद्ये च ते मते । मायाबिम्बो वशीकृत्य तां स्यात्सर्वज्ञ
ईश्वरः ॥ १४ ॥ अविद्यावशगस्त्वन्यस्तद्वैचित्र्यादनेकधा । सा-
कारणशरीरं स्यात्प्राज्ञस्तत्राभिमानवान् ॥ १५ ॥ तमःप्रधानप्रकृ-
तेस्तद्भोगायेश्वराज्ञया । वियत्पवनतेजोऽम्बुभुवो भूतानि जज्ञिरे ॥
॥ १६ ॥ ब्रह्मणः सर्वभूतानि जायन्ते परमात्मनः । तस्मादेतानि
ब्रह्मैव भवन्तीत्यवधारयेत् ॥ १७ ॥ प्राज्ञस्तत्राभिमानेन तैजसत्त्वं

१ वैदिकाद्वैतब्रह्मसद्भावे समुदिते ज्ञातृजेयत्वाद्वैतभावपूर्णा वैदिकोपदेशा निष्पन्नप्रयो-
जना एव सम्पद्यन्ते । तत्रैवाद्वैतभावे जीवब्रह्मणोरैक्यसंस्थापनं भवति, स च भावो ब्रह्म-
पदसच्चिदानन्दभावादिसंज्ञाभिः समभिधीयते । इति श्रीमद्भगवद्गीतास्थ । २ श्रीमत्पूज्यपाद-
भगवतो महर्षेयोक्तव्यस्य । ३ इदमेव सृष्टिविज्ञानस्य गूढतमं रहस्यम् । विशेषविवेचनं तु
वेदान्तदर्शने द्रष्टव्यम् । अत एव “ यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः
सम्भवन्ति । यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाऽक्षरात्संभवतीह विश्वम् ” । इति श्रुतिः ।
४ अत एव “ गतिमामान्यात् श्रुतत्वाच्च ” । इति वेदान्तदर्शनम् ।

णानिधनोद्धृताः । प्राप्य तीरतरुच्छायां विश्राम्यन्ति यथासु-
खम् ॥ ३३ ॥ उपदेशमवाप्यैवमाचार्यात्तत्त्वदर्शिनः । पञ्चकोश-
विवेकेन लभन्ते निर्वृतिं पराम् ॥ ३४ ॥ संसारः परमार्थोऽयं
सँल्लग्नः स्वात्मवस्तुनि । इति भ्रान्तिरविद्या स्याद्विद्येया निवर्तते
॥ ३५ ॥ आत्माभासस्य जीवस्य संसारो नात्मवस्तुनः । इति
बाधो भवेद्विद्या लभ्यतेऽसौ विचारणात् ॥ ३६ ॥ सदा विचार-
येत्तस्माज्जगज्जीवपरात्मनः । जीवभावजगद्भावबाधे स्वात्मैव शि-
ष्यते ॥ ३७ ॥ जलव्योम्ना घटाकाशो यथा सर्वस्तिरोहितः । तथा
जीवेन कूटस्थः सोऽन्योन्याध्यास उच्यते ॥ ३८ ॥ अयं जीवो न
कूटस्थं विविनक्ति कदा च न । अनादिरविवेकोऽयं मूढा विद्येति
गम्यताम् ॥ ३९ ॥ विक्षेपावृत्तिरूपाभ्यां द्विधा विद्या प्रकल्पिता ।
न भाति नास्ति कूटस्थ इत्यापादनमावृत्तिः ॥ ४० ॥ अविद्यावृत-
कूटस्थे देहद्वययुता चितिः । शुक्तौ रूप्यवदध्यस्ता विक्षेपा-
ध्यास एव हि ॥ ४१ ॥ त्रयमेव भवेन्मिथ्या गुणत्रयविनिर्मित-
म् । अस्य द्रष्टा गुणातीतो नित्यो ह्येकश्चिदात्मकः ॥ ४२ ॥
यद्वन्मृदि घटभ्रान्तिं शुक्तौ वा रजतस्थितिम् । तद्वद्वक्ष्यणि जीव-
त्वं वीक्ष्यमाणो न पश्यति ॥ ४३ ॥ यथा मृदि घटो नाम कनके
कुण्डलाभिधा । शुक्तौ हि रजतख्यातिर्जीवसंज्ञा तथापरे ॥ ४४ ॥
यथैव व्योम्नि नीलत्वं यथा नीरं मरुस्थले । पुरुषत्वं यथा स्थाणौ
तद्वद्विश्वं चिदात्मनि ॥ ४५ ॥ ईश्वरेणापि जीवेन सृष्टं द्वैतं विवि-

१ “आभास एव च” । इति वेदान्तदर्शनम् । “तथाऽन्योन्यास्मिन्नन्योन्यात्मकताम-
न्योन्यधर्माश्चाप्यस्येतेरेतगविवेकेनात्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोर्मिथ्याज्ञानानिमित्त सत्यानृ-
ते मियुनीकृत्याहमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः ।” “तमेतमेव लक्षणमध्यास
पडिता भविष्येति मन्यन्ते तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं विद्यामाहुः । तत्रैव सति यत्र
यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वा अणुमात्रेणापि स न सबध्यते ।” इति श्रीमत्पुण्यपा-
दभगवतः शंकराचार्या । २ अत एव “उक्तमिष्यत् एव भावादित्यौ दुलोमि । अवशिष्टं ते
रिति काशकृत्स्न । प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टतानुपगोधात्” । इति वेदान्तदर्शनम् ।

ज्ञानमतेः परम् ॥५७॥ देहोऽहमित्ययं मूढो धृत्वा तिष्ठत्यहो जनः ।
 ममायमित्यपि ज्ञात्वा घटद्रष्टेव सर्व्वदा ॥ ५८ ॥ ब्रह्मैवाहं समः
 शान्तः सच्चिदानन्दलक्षणः । नाहं देहो ह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते
 बुधैः ॥ ५९ ॥ निर्व्विकारो निराकारो निरवयोऽहमव्ययः ।
 नाहं देहो ह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः ॥ ६० ॥ अहं
 द्रष्टृतया सिद्धो देहो दृश्यतया स्थितः । ममायमिति निर्देशा-
 त्कथं स्याद्देहकः पुमान् ॥ ६१ ॥ अहं विकारहीनस्तु देहो नित्यं
 विकारवान् । इति प्रतीयते साक्षात्कथं स्याद्देहकः पुमान् ॥ ६२ ॥
 यस्मात्परमिति श्रुत्यापीदं पुरुषलक्षणम् । विनिर्णीतं विमूढेन कथं
 स्याद्देहकः पुमान् ॥ ६३ ॥ सर्व्वं पुरुष एवेति सूक्ते पुरुषसंज्ञिते । अ-
 प्युच्यते यतः श्रुत्या कथं स्याद्देहकः पुमान् ॥ ६४ ॥ चैतन्यस्यैकरू-
 पत्वाद्देहो युक्तो न कर्हिचित् । जीवत्वञ्च मृषा ज्ञेयं रज्जौ सर्पग्रहो

१ “तमेव लक्षणमन्यास पठिता अविद्येति मन्यन्ते तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं
 विद्यामाहुः । तत्रैव सति यत्र यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वा अणुमात्रेणापि सन् स-
 म्व्यज्यते ।” इति श्रीमत्पूज्यपादभगवच्छंकराचार्या । २ अत एव “योऽयं विज्ञान-
 मय प्राणेषु ह्यन्तर्ज्याति पुरुष स समान सन्नुभौ लोकावनुसम्हरति ध्यायतीव लेलायताव-
 स हि स्वप्नो भूत्वेन लोकमतिक्रामति मृत्योरूपाणि पश्यति । स वा अयं पुरुष जायमान
 शरीरमभिसपद्यमान पाप्मभिः ससृज्यते । स उक्तामन्त्रियमाणं पाप्मनो विजहति । तस्य
 वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं च सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानं
 तंस्मिन्सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते उभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानम् । अयं यथाक्रमोऽयं
 परलोकस्थाने भवति तमाक्रम्याक्रम्योभयान् पाप्मन आनन्दोऽश्च पश्यति स यत्र प्रस्वपित्यस्य
 लोकस्य सर्व्वतो मात्रामुपादाय स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिष
 प्रस्नेपित्यत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवाति । न तत्र स्थानरथयोगानपन्यानो भवन्त्यथ स्थान-
 रथयोगान् पथं सृजते न तत्रानन्दा मुदं प्रमुदो भवन्त्यथानन्दान् मुदं प्रमुदं सृजते न
 तत्र वेशान्तां पुष्करिण्यं स्रवन्त्यो भवन्त्यथ वेशान्तान् पुष्करिणीं सृजते स हि कर्त्ता ।”
 इत्यादि श्रुतिः । ३ अत एव “यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽ-
 स्ति किञ्चित् । ऋष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्व्वम्” ॥ इति श्रुतिः ।
 विमूढेनापि पुरुषलक्षणमिदं निर्णीतमतं कथं देहकः पुमान्स्यादित्यवयं । ४ अत एव
 “पुरुष एवेदं सर्व्वम्” इति पुरुषसूक्तश्रुतिः ।

यथा ॥ ६५ ॥ रज्ज्वज्ज्ञानं क्षणेनेव यद्वज्जुर्हि सर्पिणी । भावि
 सहस्रितिः साक्षाद्विष्वाकारेण केवला ॥ ६६ ॥ उपादानं प्र-
 शस्य ब्रह्मणोऽस्य विषये । तस्मात्सर्वप्रपञ्चोऽयं ब्रह्मेवास्ति
 न चेतरत् ॥ ६७ ॥ व्याप्यव्यापकता मिथ्या सर्वमात्मेवि
 शासनात् । इति ज्ञाते परे तत्वे भेदस्यावसरः कुतः ॥ ६८ ॥
 श्रुत्या निवारितं नूनं नानात्वं स्वमुखेन हि । कथं भासो भवेदस्या
 स्थिते चाद्वयकारणे ॥ ६९ ॥ दोषोऽपि विहितं श्रुत्या श्रुत्योर्मु-
 त्युं स गच्छति । इह पश्यति नानात्वं मायया वञ्चितो नरो
 ॥ ७० ॥ एवमात्मन्यविधातो देहाध्यासो हि जायते । स एवा-
 त्मपरिज्ञानाद्धीयते च परात्मनि ॥ ७१ ॥ सर्वमात्मतया ज्ञानं
 जगत्स्यावरजश्चमम् । अभावात्सर्वभावानां देहस्यानात्मता कुतः
 ॥ ७२ ॥ आत्मानमेव विज्ञाय कालं नय पवित्रते । प्रारब्धमतिक्र-
 म्य

१ कर्मकारणविचारेणैकमेव परब्रह्म कारणभूतेन कारणजम् प्रपञ्चमवधार्यस्तेन कर्म
 मया च भवति । यद्यपि विचाररीतिभेदेन जगत्कर्तुमीश्वरस्य कर्मस्वरूपं ज्ञातव्यं विवि-
 क्तेषु बहूनि विविधेषु शास्त्रेषु दृश्यते तथापि कर्मकारणविचारेषु सर्वत्रैकमेव ब्रह्ममवधार्य क-
 र्मात्वेकमेव परं ब्रह्म कर्मकारणभूतेन प्रकृतिपुरुषरूपं भवति ॥ अत एव “यत्र हि ईत-
 मिव भवति तदितर इतरं ज्ञाति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं शृणोति तदितर
 इतरमभिवदति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं विजानाति यत्र वा अस्व सर्वमात्रं
 बानुत् तत् कर्म के ज्ञिषेत्, केन के पश्येत्, कन के शृणुयात्, केन क्वमभिवदत्, केन
 के मनुति केन के विजानीयात्, येनैव सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्, विज्ञातारो
 केन विजानीयात् । एकमेवाद्वितीयम्” इत्यादिभिरुक्तिः । २ अत एव “जको
 स मनुमाप्नोति च इह जनेव पश्यति” ॥ इति भूतिः । ३ “विचारितमनुष्णं
 ब्रह्मामायां पुण्ड्रं पुण्ड्रं । विधापारेण ब्रह्मेण तद्वत्ता इव कल्पिता ॥ पुण्ड्रं पुण्ड्रं वि-
 दामनाधिपत्याप्यस्तदेहिनाम् । कल्प्यते जीवनामानो बहुधा संसृज्यमानः ॥ इति
 पुण्ड्रपारमार्थविरहितः । “अयं प्रपञ्चो नास्तेन गोप्यं गोप्यं जगत् । विदं प्रपञ्चं
 इत्यादौनामि नास्तेन सर्वदा” ॥ “नवे जन्मिदं ब्रह्म” एकमेवाद्वितीयम् “उपा-
 ऽऽत्मे ब्रह्मस्य ब्रह्मणोऽस्य विषये । तस्मात्सर्वप्रपञ्चोऽयं ब्रह्मेवास्ति न चेतरत् ॥
 व्याप्यव्यापकता मिथ्या सर्वमात्मेवि शासनात् । इति ज्ञाते परे तत्वे भेदस्यावसरः कुतः
 इत्यादि भक्तिः ।

भोग्यं नोद्देगं कर्तुमर्हसि ॥ ७३ ॥ उत्पन्नेऽप्यात्मविज्ञाने प्रारब्धं
 नैव मुञ्चति । इति यच्छ्रूयते शास्त्रात्तन्निराक्रियतेऽधुना ॥ ७४ ॥
 तत्त्वज्ञानोदयादूर्ध्वं प्रारब्धं नैव विद्यते । देहादीनामसत्त्वात्तु यथा
 स्वप्नो विबोधतः ॥ ७५ ॥ कर्म जन्मान्तरीयं यत्प्रारब्धमिति
 कीर्तितम् । तत्तु जन्मान्तराभावात्पुंसो नैवास्ति कर्हिचित् ॥ ७६ ॥
 स्वप्नदेहो यथाध्यासस्तथैवायं हि देहकः । अध्यस्तस्य कुतो जन्म
 जन्माभावे हि तत्कुतः ॥ ७७ ॥ तथा स्वप्नेऽत्र वेद्यन्तु न स्थिरं
 जागरे स्थिरम् । तद्देहोऽतस्तयोः संविदेकरूपा न भिद्यते ॥ ७८ ॥
 सुप्तोत्थितस्य सौप्ततमो बोधो भवेत्स्मृतिः । सा चावबुद्धविष-
 यावबुद्धं तत्तदा ततः ॥ ७९ ॥ स बोधो विषयाद्भिन्नो न बोधा-
 त्स्वप्नबोधवत् । एवं स्थानत्रयेऽप्येका संवित्तद्द्विद्विनान्तरे ॥ ८० ॥
 मासाब्दयुगकल्पेषु गतागम्येष्वनेकधा । नोदेति नास्तमेत्येका
 संविदेष्टा स्वयम्प्रभा ॥ ८१ ॥ परमात्मावशेषोऽपि तत्सत्यत्वविनि-
 श्रयः । न जगद्विस्मृतिर्नो चेर्जीवन्मुक्तिर्न सम्भवेत् ॥ ८२ ॥
 परोक्षा चापरोक्षेति विद्या द्वेधा विचारजा । तत्रापरोक्षविद्याप्तौ
 विचारोऽयं समाप्यते ॥ ८३ ॥ अस्ति ब्रह्मेति चेद्देद परोक्षज्ञान-
 मेव तत् । अहं ब्रह्मेति चेद्देद साक्षात्कारः स उच्यते ॥ ८४ ॥
 तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुध्यायेद्ब्रह्म-
 ब्दान्वाचो विद्यापनं हि तत् ॥ ८५ ॥ तत्त्वं बुधापि कामादी-
 न्निःशेषं न जहासि चेत् । यथेष्टाचरणं ते स्यात्कर्म शास्त्राति-

१ “नैकर्म्येण न तस्यार्थस्तस्यार्थोऽस्ति न कर्माणि । न समाधानजप्याभ्यां यस्य
 निर्वासन मन ॥” इति श्रीमत्पूज्यपादविद्यारण्यमुनीश्वरा । २ “देहाद्यात्मत्ववि-
 भ्रान्तौ जाग्रत्या न हठात्पुमान् । ब्रह्मात्मत्वेन विज्ञातु क्षमते मन्दधी त्वत् ॥ अपरोक्षशि-
 ल्या बुद्धिर्न परोक्षेशता नुदेत् । प्रतिमादिषु विष्णुत्वे को वा विप्रतिपद्यते ॥” इति श्रीम-
 त्पूज्यपादविद्यारण्यमुनीश्वरा । ३ “विचारजायते बोधोऽनिच्छा य न निवर्तयेत् ।
 स्वोत्पत्तिमात्रात्सारे दहत्यखिलसत्यताम् ॥ तावता कृतकृत्य सन्नित्यनुमिमुपागत ।
 जीवन्मुक्तिमनुप्राप्य प्रारब्धक्षयमीक्षते ॥” इति श्रीमत्पूज्यपादविद्यारण्यमुनीश्वरा ।

लक्षितः ॥ ८६ ॥ बुद्धाद्वैतसत्त्वत्वस्य यथेष्टाचरणं यदि । शुना
तत्त्वदृशाञ्चैव को भेदोऽद्युचिभक्षणे ॥ ८७ ॥ येनेक्षते शृणोतीर्ष
जिघ्रति व्याकरोति च । स्वाहस्वाहू विजानाति तत्प्रज्ञानमुदी-
रितम् ॥ ८८ ॥ चतुर्मुखेन्द्रदेवेषु मनुष्याभगवादिषु । चैतन्यमेकं
ब्रह्मातः प्रज्ञानं ब्रह्ममप्यपि ॥ ८९ ॥ परिपूर्णः परात्मास्मिन्नेह
विषाधिकारिणि । बुद्धेः साक्षितया स्थित्वा स्फुरन्नहमित्यप्येते
॥ ९० ॥ त्वत् पूर्णः परात्मात्र ब्रह्मशब्देन वर्णितः । अस्मीत्येक्य
परामर्शस्तेन ब्रह्म मवाम्यहम् ॥ ९१ ॥ एकमेवाद्वितीय सन्नाम-
रूपविवर्जितम् । सृष्टेः पुराऽधुनाप्यस्य तादृक्त्वं तदितीय्यते
॥ ९२ ॥ श्रोतुर्देहेन्द्रियातीतं वस्तुत्र त्वपदेरितम् । एकता गृह्य-
तऽसीति तदैक्यमनुमूयताम् ॥ ९३ ॥ स्वप्रकाशापरोक्षत्वमय
मित्युक्तितो मतम् । नहङ्कारादिदेहान्तात्प्रत्यगात्मैति गीयते ॥
॥ ९४ ॥ दृश्यमानस्य सर्वस्य जगतस्तत्त्वमीयते । ब्रह्मशब्देन
तद्ब्रह्म स्वप्रकाशात्मरूपैकम् ॥ ९५ ॥ शीयन्ते चास्य कर्माणि
तस्मिन्दृष्टे परावरे । बहुत्व तन्निषेधार्थं श्रुत्या गीतं यतः स्फुटम्
॥ ९६ ॥ अनेनैव प्रकारेण वृत्तिर्ब्रह्मात्मिका भवेत् । सदेति शुद्ध
विद्यानां वृत्तिज्ञानं तत्र परमे ॥ ९७ ॥ कारणं व्यतिरेकेण पु

१ अत एव प्रज्ञानमज्ञानं ब्रह्म" अहं ब्रह्मास्मि" 'तत्त्वमसि' मयममया अहं
इति महावाक्यत्रयमुच्यते । "पूर्वं वाक्यवाक्यमाह । इति वेदान्तदर्शनम् । १ " वै
राग्यबोधोन्मत्ताः साक्षात्प्राप्ते परमपरम् । आयेन सह वर्तन्ते विमुक्त्यन्ते कश्चित् कश्चित् ।
हेतुमत्कृपकर्मणां मित्राभ्येष्टमसुखं । यथापहवगन्तव्यः साक्षात् प्रतिविचरता ॥ ये
कटिर्हितासा च पुनर्मेतिष्यदीप्ता । अथाकारणहेतुताया वैराग्यस्य प्रयोऽप्यमी ॥ अत्र
हि अत्रं तदुत्तममित्या विवचनम् । पुनर्मेतिष्यदीप्ता वाचस्पते जने मताः ॥ क्या-
दिर्बोधिबोध व्यवहारस्य संक्षमः । स्वर्हेताया उपरतेरित्यसह्य ईदित ॥ तन्मोक्षः प्र-
धानं स्यात्साधक्यमोक्षदत्तम् । बोधोपकारित्वेती वैराग्योपरममुदी ॥ त्रयोऽप्यवस्तपका-
शेकाद्वतस्तपम् ॥ कुरितेन कश्चिद्विधिः कश्चापिप्रतिबध्नेते ॥ वैराग्योपरती पूर्ण
बोधस्तु प्रतिबध्नेतु । अतः तत्त्व न मोक्षेऽस्ति पुन्यभ्येष्टस्तपोवत्तम् ॥ पूर्णं बोधे त-
दस्मी द्वी प्रतिबद्धो बध्ना तदा । मोक्षो विनिमित्तः विनष्ट इहहृत् न नश्यति ॥ " इति श्री-
विद्यारण्यमुनीश्वराः ।

मानादौ विलोकयेत् । अन्वयेन पुनस्तद्वि कार्य्यं नित्यं प्रपश्ये-
ति ॥ ९८ ॥ कार्य्यं हि कारणं पश्येत्पश्चात्कार्य्यं विसर्जयेत् ।
कारणत्वं ततो गच्छेदवशिष्टं भवेन्मुनिः ॥ ९९ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसहितायां वेदांतवर्णन नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ।

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

जीवन्मुक्तलक्षणवर्णनम् ।

देव्युवाच । सर्व्वतत्त्वस्वरूपाणि व्याख्यातानि जगद्गुरो । न
तृप्तिर्जायते श्रुत्वा तव वाचोऽमृतोपमाः ॥ १ ॥ अधुना श्रोतु-
मिच्छामि स्थितिं मायाविनिर्गताम् ॥ जीवन्मुक्तिमुपेतानां सा-
धूनां सुमहात्मनाम् ॥ २ ॥ स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य
बल्लभ । स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत ब्रजेत किम् ॥ ३ ॥
श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । श्रूयतामधुना देवि कथयामि तवा-
ग्रतः । परमं शोभनं शुद्धं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४ ॥ न जा-

१ “ भावेचोपलब्धे ” । “ सन्वाक्चावरस्य । ” इति वेदान्तदर्शनम् । २ “ इद-
मेव वेदान्तविज्ञानस्य गूढतम रहस्यम् । ” इति श्रीमत्पुण्यपादशङ्कराचार्य्यभगव-
त । ३ इमानि जीवन्मुक्तलक्षणानि श्रीमन्महाभारतमहारामायणतः संगृहीतानि । अत एव
“ जीवन्मुक्ता भवन्ति ते । ” “ जीवन्मुक्त स्वरूप स्यात् ” । “ जीवन्मुक्तस्थितन्मय । ”
इत्यादि सु० श्रुति । “ जीवन्मुक्तिविदेहमुक्त्यो ” । “ जीवन्मुक्त्यादिलाभ ” । इत्यादि
बी० श्रुति । “ द्वैतावज्ञा सुस्थिता चेदद्वैता धी स्थिरा भवेत् । स्थैर्य्यं तस्या पुमानेव
जीवन्मुक्त इतीर्य्यते ॥ ” इति श्रीविद्यारण्यमुनि । तथा च “ पुरुषस्य कर्तृत्वमोक्तृत्वसु-
खदुःखादिलक्षणश्चित्तधर्मं क्लेशरूपत्वाद्वन्धो भवति । तन्निरोध जीवन्मुक्ति । उपाधिविनि-
र्मुक्तघटाकाशवत्प्राग्वक्ष्याद्विदेहमुक्ति । जीवन्मुक्तिविदेहमुक्त्योरष्टोत्तरशतोपनिषद प्रमा-
णम् । कर्तृत्वादिदुःखनिवृत्तिद्वारा नित्यानन्दावाप्ति प्रयोजन भवति । तत्पुरुषप्रयत्नसाध्य
भवति । यथा पुत्रकामेष्टिना पुत्र, वाणिज्यादिना वित्त, ल्योतिष्टोमेन स्वर्ग, तथा पुरुषप्रय-
त्नसाध्यवेदान्तश्रवणादिजनितसमाधिना जीवन्मुक्त्यादिलाभो भवति । सर्व्ववासनाक्षयात्तल्ला-
भ । ” इति मुक्तिवश्रुति ।

छविः ॥ ८६ ॥ बुद्धाद्वैतसत्त्वस्य यथेष्टावरणं यदि । शुभा
 तत्त्वदृशाञ्चैव को भेदोऽशुचिमक्षणे ॥ ८७ ॥ येनेक्षते शृणोतीदं
 जिघ्रति व्याकरोति च । स्वाहस्वाहू विजानाति तत्प्रधानमुदी-
 रितम् ॥ ८८ ॥ चतुर्मुखेन्द्रदेवेषु मनुष्याम्बगवादिषु । चैतन्यमेकं
 ब्रह्मातः प्रदानं ब्रह्ममप्यपि ॥ ८९ ॥ परिपूर्णः परात्मास्मिन्देहे
 विषाधिकारिणि । बुद्धेः साक्षितया स्थित्वा स्फुरन्नहमितीर्यते
 ॥ ९० ॥ त्वतः पूर्णः परात्मात्र ब्रह्मशब्देन वर्णितः । अस्मीत्येक्य
 परामर्शस्तेन ब्रह्म भवाम्यहम् ॥ ९१ ॥ एकमेवाद्वितीयं सत्त्व-
 रूपविवर्जितम् । सुष्टेः पुराऽधुनाप्यस्य तादृक्त्वं तदितीर्यते
 ॥ ९२ ॥ श्रोतुर्देहेन्द्रियातीतं वस्त्वत्र त्वंपदेरितम् । एकता गृह्य
 तऽधीति तदेक्यमनुमूयताम् ॥ ९३ ॥ स्वप्रकाशापरोक्षत्वमय
 मित्युक्तितो मतम् । अहङ्कारादिदेहान्धातुप्रत्यगात्मेति गीयते ॥
 ॥ ९४ ॥ दृश्यमानस्य सर्वस्य जगतस्तत्त्वमीर्यते । ब्रह्मशब्देन
 तद्वत्त्वं स्वप्रकाशात्मरूपेणम् ॥ ९५ ॥ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि
 तस्मिन्दृष्टे परावरे । बहुत्वं तन्निषेधाथ श्रुत्या गीतं यतः स्फुटम्
 ॥ ९६ ॥ अनेनैव प्रकारेण वृत्तिर्ब्रह्मात्मिका भवेत् । उदेति शुद्ध
 विद्वानां वृत्तिज्ञानं तत्र परम् ॥ ९७ ॥ कारणं व्यतिरेकेण पु

१ अत एव "प्रज्ञानमालम्ब्य ब्रह्म" इति ब्रह्मास्मिन् तत्त्वमसि "अथमात्रं ब्रह्म
 इति महावाक्यवस्तुतुष्टम् । "एवं वाक्यान्वयान् ।" इति वेदान्तदर्शनम् । १ "ब्र
 ह्मण्येषोपरमा महावाक्यं परम्परम् । भावेन सह वर्तन्ते विभुज्यन्ते क्वचिन् क्वचिन् ॥
 ॥ तुष्टकृपाकर्षाणि भिक्षाभ्येक्षमासहृन् । यथाकथमनन्यः सामान्यं प्रविशिष्यते ॥ १
 नर्तिर्दिष्टता च पुनर्लेखनीयता । असाधारणहेतुत्वात् । वैराग्यस्य त्रयोऽप्यन्ते ॥ अत्र
 दि त्वत् तदुत्तरादिना विवेकतमम् । पुनर्लेखनेनुरागं वाचयते प्रबो मनाः ॥ ब्रह्म-
 विधिनिरोधश्च व्यवहारश्च नास्ति । स्पुर्देवाणां अरतेरित्यसहृन् इति ॥ तन्वाक्यं प्र-
 धानं स्वाम्याश्रमाश्रित्यतः । वाधोपचारिणादिनी वैराग्योत्तरादुक्ती ॥ अत्रोक्तं ब्रह्मण्य-
 अन्वयनतस्तत्त्व फलम् । कश्चित् क्वचिन् क्वचिन् कदाचित्प्रतिबध्यते ॥ देवयोपरतां पु-
 नोक्तम् प्रतिबध्यतु ॥ ब्रह्म तस्य न मोक्षऽस्ति पुनश्चाकृतसोक्तम् ॥ पूर्वं वाच्ये त-
 द्वापी ई प्रतिबद्धी ब्रह्म तदा । मोक्षं विमिश्रितं विष्णु दृष्टं न नन्दति ॥" इति श्री-
 विद्यावार्त्ताभ्यासः ।

मानादौ विलोकयेत् । अन्वयेन पुनस्तद्धि कार्यं नित्यं प्रपश्य-
ति ॥ ९८ ॥ कार्यं हि कारणं पश्येत्पश्चात्कार्यं विसर्जयेत् ।
कारणत्वं ततो गच्छेदवशिष्टं भवेन्मुनिः ॥ ९९ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसहितायां वेदांतवर्णन नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ।

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

जीवन्मुक्तलक्षणवर्णनम् ।

देव्युवाच । सर्वतत्त्वस्वरूपाणि व्याख्यातानि जगद्गुरो । न
तृप्तिर्जायते श्रुत्वा तव वाचोऽमृतोपमाः ॥ १ ॥ अधुना श्रोतु-
मिच्छामि स्थितिं मायाविनिर्गताम् ॥ जीवन्मुक्तिमुपेतानां सा-
धूनां सुमहात्मनाम् ॥ २ ॥ स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य
बल्लभ । स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत ब्रजेत किम् ॥ ३ ॥
श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । श्रूयतामधुना देवि कथयामि तवा-
ग्रतः । परमं शोभनं शुद्धं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४ ॥ न जा-

१ “ भवेचोपलब्धे ” । “ सत्वाच्चावरस्य । ” इति वेदान्तदर्शनम् । २ “ इद-
मेव वेदान्तविज्ञानस्य गूढतमं रहस्यम् । ” इति श्रीमत्पूज्यपादशङ्कराचार्यभगव-
तः । ३ इमानि जीवन्मुक्तलक्षणानि श्रीमन्महाभारतमहारामायणतः संगृहीतानि । अत एव
“ जीवन्मुक्ता भवन्ति ते । ” “ जीवन्मुक्त स्वरूप स्यात् ” । “ जीवन्मुक्तस्थितन्मय । ”
इत्यादि मु० श्रुतिः । “ जीवन्मुक्तिविदेहमुक्त्यो ” । “ जीवन्मुक्त्यादिलाभ ” । इत्यादि
बी० श्रुतिः । “ द्वैतावज्ञा सुस्थिता चेदद्वैता धी स्थिरा भवेत् । स्थैर्यं तस्या पुमानेप
जीवन्मुक्त इतीर्यते ॥ ” इति श्रीविद्यारण्यमुनिः । तथा च “ पुरुषस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वसु-
खदुःखादिलक्षणश्चित्तधर्म क्लेशरूपत्वाद्वन्धो भवति । तन्निरोध जीवन्मुक्तिः । उपाधिविनि-
र्मुक्तघटाकाशवत्प्रारब्धक्षयाद्विदेहमुक्तिः । जीवन्मुक्तिविदेहमुक्त्योरष्टोत्तरशतोपनिषद प्रमा-
णम् । कर्तृत्वादित्दुःखनिवृत्तिद्वारा नित्यानन्दावाप्तिः प्रयोजनं भवति । तत्पुरुषप्रयत्नसाध्यं
भवति । यथा पुत्रकामेष्टिना पुत्र, वाणिज्यादिना वित्त, ज्योतिष्टोमेन स्वर्ग, तथा पुरुषप्रय-
त्नसाध्यवेदान्तश्रवणादिजनितसमाधिना जीवन्मुक्त्यादिलाभो भवति । सर्ववासनाक्षयात्तल्ला-
भः । ” इति मुक्तिकश्रुतिः ।

गर्ति न निद्राति नोन्मीलति न मीलति । अहो परदशा कापि
 वर्तते मुक्तचेतसः ॥ ५ ॥ सुपुत्रवदिदं नित्यं पश्यत्यपगतै-
 पणः । असद्रूपमियासक्तं सर्वत्राखिलमात्मवान् ॥ ६ ॥ केव-
 ल्यमिव सम्प्राप्तं परिसुप्तमना इव । धूर्णमान इवानन्दी तिष्ठ-
 त्यधिगतात्मदृक् ॥ ७ ॥ सर्वत्र दृश्यते स्वस्याः सर्वत्र विमला-
 शयः । समस्तवासनामुक्तो मुक्तः सर्वत्र राजते ॥ ८ ॥ नादस-
 मप्युपादत्ते गृहीतमपि पाणिना । अन्तर्मुखतयोदात्तरूपया स-
 मया धिया ॥ ९ ॥ बाष्ठा न विन्धविलये न द्वेपस्तस्य च
 स्थितौ । यथा जीविकया तस्माद्वन्य आस्ते यथासुप्तम् ॥ १० ॥
 यन्त्रपुत्रकसञ्चार इतीमं जनताक्रमम् । अन्तःसैद्धीनया दृष्ट्वा
 पश्यन्सति शान्तधीः ॥ ११ ॥ नापेक्षते भविष्यच्च वर्तमाने न
 विधत्ते । न सस्मरत्यतीतं हि सर्वमेव करोति च ॥ १२ ॥
 सुप्तः प्रबुद्धो भवति प्रबुद्धोऽपि च सुप्तवान् । सर्वं कर्म करो-
 त्यन्वर्त्तनं करोति च किञ्च न ॥ १३ ॥ कृतं देहेन कर्मेदं न
 मया शुद्धरूपिणा । इति चिन्ताऽनुरोधी यः कुर्वन्नपि करोति
 नै ॥ १४ ॥ अन्तः सर्वपरित्यागी नित्यमन्तरनेपणः । कुर्व-
 न्नपि बहिः कार्यं समयेवाऽवतिष्ठते ॥ १५ ॥ बहिः प्रकृतसं-
 र्बहो यथाप्राप्तक्रियोन्मुखः । स्वकर्मक्रमसंप्राप्तबन्धुकार्यजिह्व-

१ अत एव कदा सर्वे प्रमिश्रन्तं दृष्टवस्तेह प्रत्ययः । अथ सर्वोऽयम् । अथ केतो-
 दृष्टासप्तमम् । इति सुति । २ 'प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा वेदेन्द्रियमनोविद्यम् । न किञ्चिदपि
 वैषम्यमस्त्वज्ञानमिन्द्रियोः ॥ आत्मप्रोत्रिमन्त्रोर्दृष्टादृष्टादृष्टता मित्रा । नान्द्राहनास्ति मे-
 साऽयं स्वान्वोऽत्र बोध्यताम् ॥ न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कदाचित् । पश्यतीन्वृत्तानि
 इति प्रमिश्रितोच्यते ॥ जीवास्तीन्यं निवेद्यन्तेह चन्द्रमन्त्रोर्दृष्टता तादा । न शब्दा अस्व दे-
 दृष्टा इति चेन्न एव सा ॥ तात्त्विकं सत्यमपि मन्यते नै ग्राह्यम् । तेषां प्रज्ञातिविस्म-
 किं तेषां तुल्यं च ॥ मरतादेरग्रहति पुराणोक्तेति चेत्तदा । जन्म मरणं रति विन-
 श्चिन्मयीर्मे किं सुखम् ॥ नान्द्राहनादि सत्यम् मरताद्याः स्थिता अपि । काश्चिदप्यन्य-
 किन्तु सद्यमीता वदन्ते ॥ इति श्रीविद्यारम्भमुनिधराः ।

चिमान् ॥ १६ ॥ निर्व्वसिनो निरालम्बः स्वच्छन्दो मुक्तबन्धनः ।
 क्षिप्तः संस्कारवातेन चेष्टते शुष्कपर्णवत् ॥ १७ ॥ समग्रसुख-
 भोगात्मा सर्वाशास्विव संस्थितः । करोत्यखिलकर्म्मणि त्यक्त-
 कर्तृत्वविभ्रमः ॥ १८ ॥ न कदाचिज्जगत्यस्मिन्तत्त्वज्ञो देवि
 खिद्यते । यत एकेन तेनेदं पूर्णं ब्रह्माण्डमण्डलम् ॥ १९ ॥ उ-
 दासीनवदासीनः प्रकृतः क्रमकर्मसु । नाऽभिवाञ्छति न द्वेष्टि
 न शोचति न हृष्यति ॥ २० ॥ शून्या दृष्टिर्वृथा चेष्टा विकला-
 नीन्द्रियाणि च । न स्पृहा न विरक्तिर्वा क्षीणसंसारसागरे ॥ २१ ॥
 अनुबन्धपरे जन्तावसंसक्तेन चेतसा । भक्ते भक्तसमाचारः शठे
 शठ इव स्थितः ॥ २२ ॥ बालो बालेषु वृद्धेषु वृद्धो धीरेषु वैर्य्य-
 वान् । युवा यौवनवृत्तेषु दुःखितेष्वनुदुःखितः ॥ २३ ॥ प्रवृत्त-
 वाक् पुण्यकथो दैन्याद्वचपगताशयः । धीरधीरुदितानन्दः पे-
 शलः पुण्यकीर्तनः ॥ २४ ॥ प्राज्ञः प्रसन्नमधुरः पूर्णः स्वप्रति-
 भोदये । निरस्तस्वेददौर्गत्यः सर्वस्मिन् स्निग्धबान्धवः ॥ २५ ॥
 जीवः शिवः सर्व एव भूतेष्वेवं व्यवस्थितः । एवमेवाऽभिप-
 श्यन्हि जीवन्मुक्तः स उच्यते ॥ २६ ॥ उदारचरिताकारः समः
 सौम्यसुखोदधिः । सुस्निग्धः शीतलस्पर्शः पूर्णचन्द्र इवोदितः
 ॥ २७ ॥ न तस्य सुकृतेनाऽर्थो न भोगैर्न च कर्मभिः । न
 दुष्कृतैर्न भोगानां सन्त्यागेन न बन्धुभिः ॥ २८ ॥ न कार्य्य-
 कारणारम्भैर्न निष्कृततया तथा । न बन्धेन न मोक्षेण न पाता-
 लेन नो दिवा ॥ २९ ॥ यथा वस्तु यथा दृष्टं जगदेकमयात्म-
 कम् । तदा बन्धविमोक्षाणां न क्वचित्कृपणं मनः ॥ ३० ॥ न

१ “परीत्य भूतानि परीत्य लोकांश्च परीत्य सर्वां प्रदिशो दिशश्च । उपस्थाय प्रथम-
 जामृतस्यात्मनात्मानमभिसविवेश” ॥ इति श्रुतिः ॥ २ “अधिक्षिप्तस्ताडितो वा बालेन
 स्वपिता तदा । न क्लिष्यति न कुप्येच्च बाल प्रत्युतपालयेत् ॥ निन्दितः स्तूयमानो वा वि-
 द्वानज्ञैर्न निन्दति । न स्तौति किन्तु तेषां स्याद्यथाबोधस्तथा चरेत् ॥” इति श्रीमत्पूज्यपाद-
 विद्यारण्यमुनीश्वरा ।

गतिं न निद्राति नोन्मीलति न मीलति । अहो परदशा कापि
वर्षते मुक्तचेतसः ॥ ५ ॥ सुषुप्तमविदं नित्यं पश्यत्यपगते
पणः । असद्रूपमिवासक्तं सर्वत्रास्त्रिरुमात्मवान् ॥ ६ ॥ केव
ल्यमिव सम्प्राप्तः परिसुप्तमना इव । घूर्णमान इवानन्दी तिष्ठ
त्यधिगतात्महृत् ॥ ७ ॥ सर्वत्र दृश्यते स्वस्यः सर्वत्र विमला-
शयः । समस्तवासनानुक्तो मुक्तः सर्वत्र राजते ॥ ८ ॥ नादस
मप्युपादधे गृहीतमपि पाणिना । अन्तर्मुखतयोदात्तरूपया स
मया धिया ॥ ९ ॥ बाष्ठा न विश्वविलये न द्वेषस्तस्य च
स्थितौ । यथा जीविषया सत्साम्बन्ध आस्ते यथासुप्तम् ॥ १० ॥
यन्त्रपुत्रकसञ्चार इतीमं जनताक्रमम् । अन्तःसंख्येयया दृष्ट्या
पश्यन्वसति शान्तधीः ॥ ११ ॥ नापेक्षते भविष्यञ्च वर्तमाने न
तिष्ठति । न सस्मरत्यतीतं हि सर्वमेव करोति च ॥ १२ ॥
सुप्तः प्रबुद्धो भवति प्रबुद्धोऽपि च सुप्तवान् । सर्वं कर्म करो-
त्यन्वर्तनं करोति च किञ्च न ॥ १३ ॥ कृतं देहेन कर्मेदं न
मया शुद्धरूपिणा । इति चिन्ताऽनुरोधी यः कुर्वन्नपि करोति
नै ॥ १४ ॥ अन्तः सर्वपरित्यागी नित्यमन्तरनेषणः । कुर्व-
न्नपि बहिः कार्यं सममेवाऽवतिष्ठते ॥ १५ ॥ बहिः प्रकृतस
र्वेहो यथाप्राप्तक्रियोन्मुखः । स्वकर्मक्रमसंप्राप्तवन्मुक्तोऽप्यनुबु

१ अत एव 'यथा सर्वे प्रमिषन्ते दृश्यस्तेषां शब्दयः । अथ सर्वेऽभूता भवन्त्यां
दृश्यासन्मया' इति सृष्टिः । २ 'प्रवृत्ती वा निवृत्ती वा वेदेन्द्रियमनोविषयम् । न विचिरे
विषयमस्तत्त्वानि किमुदधीः ॥ वात्स्यभेदविषयभेदविषयताऽऽहुता मित्रा । मयुषादावर्तितं मय-
सोऽयं न्यायोऽत्र बोध्यताम् ॥ न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कश्चिन्ति । उद्यसीनश्चासीन
इति प्रमिषन्ति शब्दये ॥ अद्वितीयं विवेकभेददृष्ट्याऽप्यवर्तता तत्रा । न सत्तत्र शब्द रे
हृत्वा इति चेज्जो एव स ॥ तत्त्वभेदं सम्यग्बुद्धिं सम्पश्ये ने महाबुद्धिः । तस्य प्रवृत्तिविज्ञा
किं तस्य बुद्धिर्बुद्धिः न ॥ मयापरेप्रवृत्तिः पुराणोत्पत्तिः चेत्तत्रा । उद्यमः प्रवृत्तिविज्ञा
किञ्चिद्वेदेन किं सृष्टिम् ॥ न बाह्यारादि नित्यञ्च मयातया स्थिता कश्चिन् । बाह्याप्यमय-
किन्तु सत्प्रतीता उद्यमते ।" इति अविधारण्यमुनीश्वरः ।

त्तिमान् ॥ १६ ॥ निर्व्वीसनो निरालम्बः स्वच्छन्दो मुक्तबन्धनः ।
 क्षिप्तः संस्कारवातेन चेष्टते शुष्कपर्णवत् ॥ १७ ॥ समग्रसुख-
 भोगात्मा सर्व्वाशास्विव संस्थितः । करोत्यखिलकर्म्मणि त्यक्त-
 कर्तृत्वविभ्रमः ॥ १८ ॥ न कदाचिज्जगत्यस्मिन्तत्त्वज्ञो देवि
 खिद्यते । यत एकेन तेनेदं पूर्णं ब्रह्माण्डमण्डलम् ॥ १९ ॥ उ-
 दासीनवदासीनः प्रकृतः क्रमकर्म्मसु । नाऽभिवाञ्छति न द्वेष्टि
 न शोचति न हृष्यति ॥ २० ॥ शून्या दृष्टिर्वृथा चेष्टा विकला-
 नीन्द्रियाणि च । नं स्पृहा न विरक्तिर्वा क्षीणसंसारसागरे ॥ २१ ॥
 अनुबन्धपरे जन्तावसंसक्तेन चेतसा । भक्ते भक्तसमाचारः शठे
 शठ इव स्थितः ॥ २२ ॥ बालो बालेषु वृद्धेषु वृद्धो धीरेषु धैर्य्य-
 वान् । युवा यौवनवृत्तेषु दुःखितेष्वनुदुःखितः ॥ २३ ॥ प्रवृत्त-
 वाक् पुण्यकथो दैन्याद्व्यपगताशयः । धीरधीरुदितानन्दः पे-
 शलः पुण्यकीर्तनः ॥ २४ ॥ प्राज्ञः प्रसन्नमयुरः पूर्णः स्वप्रति-
 भोदये । निरस्तखेददौर्गत्यः सर्व्वस्मिन् स्निग्धबान्धवः ॥ २५ ॥
 जीवः शिवः सर्व्व एव भूतेष्वेवं व्यवस्थितः । एवमेवाऽभिप-
 श्यन्हि जीवन्मुक्तः स उर्च्यते ॥ २६ ॥ उदारचरिताकारः समः
 सौम्यसुस्रोदधिः । मुस्निग्धः शीतलस्पर्शः पूर्णचन्द्र इवोदितः
 ॥ २७ ॥ न तस्य सुकृतेनाऽर्थो न भोगैर्न च कर्म्मभिः । न
 दुष्कृतैर्न भोगानां सन्त्यागेन न बन्धुभिः ॥ २८ ॥ न कार्य्य-
 कारणारम्भैर्न निष्कृततया तथा । न बन्धेन न मोक्षेण न पाता-
 लेन नो दिवा ॥ २९ ॥ यथा वस्तु यथा दृष्टं जगदेकमयात्म-
 कम् । तदा बन्धविमोक्षाणां न क्वचित्कूपणं मेनः ॥ ३० ॥ न

१ “परीत्य भूतानि परीत्य लोकान् परीत्य सर्वां प्रदिशो दिशश्च । उपस्थाय प्रथम-
 जामृतस्यात्मनात्मानमभिमविवेश” ॥ इति श्रुति ॥ २ “अधिक्षिप्तस्ताडितो वा बालेन
 स्वपिता तदा । न क्लिप्यति न कुप्येच्च बाल प्रत्युतपालयेत् ॥ निन्दितः स्तूयमानो वा वि-
 द्वानर्ज्ञेन निन्दति । न स्तौति किन्तु तेषां स्याद्यथाबोधस्तथा चरेत् ॥” इति श्रीमत्पूज्यपाद-
 विद्यारण्यमुनीश्वरा ।

जात विययाः केऽपि स्वारागं हर्षयन्त्यमी । सङ्क्षीपल्लवप्रीत
 मिवेभं निम्बपल्लवाः ॥ ३१ ॥ पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् विमर्श-
 मन् गृह्णन् वदन् म्रजन् । ईदितानीहितैर्मुक्तो मुक्त एव महाशया
 ॥ ३२ ॥ सम्यग् ज्ञानाग्निना यस्य दग्धाः सन्देहजालिकाः ।
 निःशङ्कमलमुद्गीनस्तस्य चित्तविहङ्गमः ॥ ३३ ॥ यस्य भ्रान्ति
 विनिर्मुक्त मनः समरसे स्थितम् । नास्तमेति न चादेति व्यो-
 मवत्सर्व्वदृष्टिषु ॥ ३४ ॥ मञ्जुपायां निषण्णस्य यया बालस्त्व
 चेष्टितं । अङ्गनवल्यनुसन्धानवर्जितं ज्ञानिनस्तथा ॥ ३५ ॥ अयं
 सोऽहमयं नाऽहमिति क्षीणा विकल्पनाः । सर्व्वमात्ममेति निमित्त
 तूर्णोन्मूतस्य योगिनः ॥ ३६ ॥ न विक्षपो न चैकाग्र्यं नाऽति
 बोधो न मूढता । न सुखं न च वा दुःखमुपशान्तस्य योगिनः
 ॥ ३७ ॥ घूर्णन् क्षीय इवाऽऽनन्दी मन्वीभूतपुनर्भवः । अनुपा-
 देयबुद्ध्या ह न स्मरत्यकृतं कृतम् ॥ ३८ ॥ सर्व्वं सर्व्वप्रकारेण
 गृह्णाति च अहाति च । अनुपादेयसर्व्वार्थो बालवत्स विवेकते
 ॥ ३९ ॥ स्वाराण्ये भैक्ष्यवृत्तौ च लाभालाभे बने बने । निर्व्वि-
 कल्पस्वभावस्य न विशेषोऽस्ति योगिनः ॥ ४० ॥ स तिष्ठन्नपि
 कार्य्येषु देशकालक्रियाक्रमैः । न कार्य्यसुखदुःखान्या मनागपि
 हि गृह्यते ॥ ४१ ॥ बहिः प्रकृतसर्व्वार्थोऽप्यन्तः पुनरनीहया ।
 न सचां योजयत्यर्थं न फलान्यनुधावति ॥ ४२ ॥ नोपेतते दुः-
 खदर्शा न सुखाशामपेक्षते । कार्य्योदये नैति मुदं कार्य्यनाशे न
 लिप्यते ॥ ४३ ॥ अपि शीतरुचावर्कं सुखसेऽपीन्द्रियमण्डले । अ-
 प्यघः प्रसरत्यग्नौ विस्मयोऽस्य न जायते ॥ ४४ ॥ विदात्मन
 इमा इत्थं प्रस्फुरन्तीह शक्यः । इत्थस्याध्वर्य्यजालेषु नाम्मु-
 देति कुतूहलं ॥ ४५ ॥ क्व धर्मं क्व च वा कामः क्व चाऽर्थः क्व
 विवेकिता । इदं कृतमिदं नेति इन्द्रेर्मुक्तस्य योगिनः ॥ ४६ ॥
 कृत्यं किमपि नेवाऽस्ति न काऽपि हृदि रजना । तथा जीवन

मेवेह जीवन्मुक्तस्य योगिनः ॥ ४७ ॥ क मोहः क च वा विश्वं
 क तद्वचानं क मुक्तता । सर्वसङ्कल्पसीमायां विश्रान्तस्य महा-
 त्मनः ॥ ४८ ॥ न दया दैन्यमादत्ते न क्रौर्यमनुधावति । न ल-
 ज्जामनुसन्धत्ते नालज्जत्वं च गच्छति ॥ ४९ ॥ न कदा च न दी-
 नात्मा लोद्धतात्मा कदा च न । न प्रमत्तो न खिन्नात्मा नाहिम्नो
 न च हर्षवान् ॥ ५० ॥ नास्य चेतसि सुस्फारे शरदम्बरनिर्मले ।
 कोपादयः प्रजायन्ते नभसीव नवाङ्कुराः ॥ ५१ ॥ सानुरागां
 स्त्रियं दृष्ट्वा मृत्युं वा समुपस्थितम् । अविद्वलमनाः स्वस्थो मुक्त
 एव महाशयः ॥ ५२ ॥ सुखे दुःखे नो नाय्या सम्पत्सु च विपत्सु च ।
 विशेषो नैव धीरस्य सर्वत्र समदर्शिनः ॥ ५३ ॥ विहरन्नपि संसारे
 जीवन्मुक्तमना मुनिः । आदिमध्यान्तविरसा विहसेज्जागतीर्गतीः
 ॥ ५४ ॥ येन विश्वमिदं दृष्टं स नास्तीति करोतु वै । निर्वासनः
 किं कुरुते पश्यन्नपि न पश्यति ॥ ५५ ॥ येन दृष्टं परं ब्रह्म
 सोऽहं ब्रह्मेति चिन्तयेत् । किं चिन्तयति निश्चिन्तो द्वितीयं यो
 न पश्यति ॥ ५६ ॥ दृष्टो येनात्मविक्षेपो विरोधं कुरुते त्वसौ । उदा-
 रस्तु न विक्षिप्तः साध्याभावात्करोति किम् ॥ ५७ ॥ न मुक्तो
 विषयदेष्टा न वा विषयलोलुपः । असंसक्तमना नित्यं प्राप्तप्राप्त-
 मुपाश्रुते ॥ ५८ ॥ समाधानासमाधानहिताहितविकल्पनाः । शू-
 न्यचित्तो न जानाति कैवल्यमिव सस्थितः ॥ ५९ ॥ सर्वप्रकृ-
 तकार्यस्थो मध्यस्थः सर्वदृष्टिषु । ध्येयं तं वासनात्यागमव-
 लम्ब्य व्यवस्थितः ॥ ६० ॥ सर्वत्र विगतोद्देगः सर्वार्थपरिपो-
 षकः । विवेकोद्योतदृष्टात्मा प्रबोधोपवनस्थितिः ॥ ६१ ॥ धीरो
 लोकविपर्यस्तो वर्त्तमानोऽपि लोकवत् । न समाधिं न विक्षेपं न
 लेपं स्वस्य पश्यति ॥ ६२ ॥ भावाभावविहीनोयस्तृप्तो निर्वासनो
 बुधः । नैव किञ्चित्कृतं तेन लोकदृष्ट्या विकुर्वता ॥ ६३ ॥
 प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा नैव धीरस्य दुर्ग्रहः । यदा यत्कर्तुमायाति

तत्कृत्वा तिष्ठतः सुखम् ॥ ६४ ॥ सर्व्यसीतपदात्मनी पूर्णेन्दु
 शिशिराशयः । नोदेगी न च तृष्णात्मा संसारे नावसीदति ॥ ६५ ॥
 सर्व्यशब्दं मध्यस्थो दयादाक्षिण्यसंयुतः । प्राप्तकर्म्मकरोऽप्याजो
 संसारे नावसीदति ॥ ६६ ॥ सर्व्यस्याभिमतं वक्ता बोधितः पेश-
 लोकिमान् । आशयश्च भूतानां संसारे नाऽवसीदति ॥ ६७ ॥
 असंसारस्य तु काऽपि न हर्षो न विषादिता । सशीतसमना
 नित्यं विदेह इव राजते ॥ ६८ ॥ मुक्तायुक्तदृशा प्रस्तमाशोपह-
 तवेष्टितम् । जानाति लोकदृष्टान्तं करकोटरभिलषत् ॥ ६९ ॥
 परं पदमुपाकृतो भङ्गुरां जागतीं स्थितिम् । अन्तः शीतलया
 बुद्ध्या हसन्निव निरीक्षते ॥ ७० ॥ अक्षप्रबोधान्नैवान्यत्कार्यम-
 त्स्यत्र तद्विदः । कृतकृत्यतया नृप प्राप्तप्राप्यतया पुनः । तृ-
 प्यन्नेवं स्वमनसा मन्यतेऽसौ निरन्तरम् ॥ ७१ ॥ एवं विद्वान्
 कर्मणी हे दिव्यात्मानं स्मरेत्सदा । कृते च कर्मणी स्वात्मरू-
 पेर्जैवैव पश्यति ॥ ७२ ॥ प्रजहाति यदा कामान्सर्व्वान्देवि म-
 नोगतान् । आत्मन्येवात्मना दृष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ७३ ॥
 दुःखेष्वनुदिप्रमनाः सुखेषु विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः
 स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ७४ ॥ यस्तत्सर्व्वज्ञानमिहोदस्तत्तत्प्राप्य
 शुभाशुभम् । नाभिनन्दति न हेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ७५ ॥
 गितचित्तो महात्मानो ये हि दृष्टपरावराः । स्वभाव ईदृ-
 शस्तेषां कथितस्तत्र सुखते ॥ ७६ ॥ यथोपभ्रयमाणस्य भगवन्तै-
 विभावतु । शीघ्रं भयं तमोऽप्येति साधून् संसेवतस्तथा ॥ ७७ ॥
 निमज्जोन्मज्जता घारे भवाब्धौ परमायणम् । सन्तो ब्रह्मविदः
 शांता नोर्हव्याप्त मज्जताम् ॥ ७८ ॥ अर्षी हि प्राणिनां प्राण-
 भार्क्षानां धरणं शिषम् । धर्मी विसं नृणां प्रेत्य सन्तोर्षां वि

१ 'शापानुमदमात्मन्येव बस्यानी तत्रविर् बधि । न तत् साध्विरित्यामर्षं पत्नं स्वात्
 तत्तमो बन् ॥' इति श्रीमद्भुवनेश्वरसंहिताश्रवणमुनीश्वराः ।

भ्यतो रणम् ॥ ७९ ॥ सन्तो दिशन्ति चक्षूषि बहिरर्कः समु-
त्थितः । देवता बान्धवाः सन्तः सन्तो ब्रह्मस्वरूपिणः ॥ ८० ॥
विच्छिन्नग्रन्थयस्तज्ज्ञाः साधवः सर्वसम्पत्ताः । सर्वोपायेन संसे-
व्यास्ते ह्यपाया भवाम्बुधौ ॥ ८१ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसहितायां जीवन्मुक्तलक्षणवर्णनं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ।

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

आत्मस्वरूपवर्णनम् ।

देव्युवाच । श्रुतस्ते कृपया नाथ कृपामय मयाऽधुना । ध-
र्मोपदेशनिचयो निश्चयो वेदवादिनाम् ॥ १ ॥ श्रुत्वा च कृत-
कृत्याऽहं स्वस्तं हृदयबन्धनम् । संशयो धर्मवादिषु नास्त्येव मम
कश्चन ॥ २ ॥ अधुना वर्णयन् किञ्चित्स्वरूपं परमात्मनः । एक-
स्यैवाऽद्वितीयस्य सच्चिदानन्दरूपिणः ॥ ३ ॥ जनयन्परमानन्दं
शाधि मां ब्रह्मचिन्तने । यथा लभेय कल्याणं तथा कुरु ममा-
शिषम् ॥ ४ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । यदा साधनसम्पन्नः सा-
धकः पूर्णसिद्धिमान् । ब्रह्मसद्भावमभ्येत्य सर्वसिद्धेः परं फलम्
॥ ५ ॥ मेघवारीव पतितं जलधौ लयमागतम् । ब्रह्मवारान्निधौ
याति विलयं लीनभेदधीः ॥ ६ ॥ तदैव ब्रह्मरूपं स्वमात्मानं

१ त्रयोविंशाध्याये वर्णितं वेदान्तविज्ञानमेव तत्त्वतो ब्रह्मसद्भावस्वरूपम् । एतत्परमवि-
ज्ञानभावविलक्षितो हि महापुरुषो जीवन्मुक्तसंज्ञायामिधीयते । तस्यैव जीवन्मुक्तस्यालोकसा-
मान्यचरित्रमत्र वर्णितम् । जीवन्मुक्तावस्थया द्वैतभावो नैव विद्यते । तदाहि जीवन्मुक्तो म-
हात्मा ब्रह्मभावे निमग्नो ब्रह्मकार्यमेव सम्पादयति । महर्षयस्त्रिकालदर्शिने जगत्पूज्या सर्वे एत-
दवस्थापन्ना महापुरुषा आसन् । यावदेव जगतामाध्यात्मिककल्याणमाधनार्थं सत्पुरुषार्थजात
पुरा समनुष्ठायितेभ्य भविष्यच्च काले तदनुष्ठायते, तदविलम्बेव जीवन्मुक्तयोगेभि साधित
माच्यते माच्यञ्च नेतरं ते हि साक्षाद्ब्रह्मण्यपि, न चास्ति सीमा काचित्तन्माहात्म्यानाम् ।

योगपारग । समर्थः स्यात्परिष्ठातुं परमानन्दसंस्थितः ॥ ७ ॥
 असङ्गोऽहमसङ्गोऽहमसन्देहः पुनः पुनः । सञ्चिदानन्दरूपोऽहम-
 हमेवाहमव्ययः ॥ ८ ॥ नित्यशुद्धो विमुक्तोऽहं निराकारोऽहम-
 व्ययः ॥ ९ ॥ नित्योऽहं निरवयोऽहं निराकारोऽहमक्षरः । पर-
 मानन्दरूपोऽहमहमेवाऽहमव्ययः ॥ १० ॥ शुद्धचैतन्यरूपोऽह-
 मात्मारामोऽहमेव च । अखण्डोऽनन्दरूपोऽहमहमेवाऽहम-
 व्ययः ॥ ११ ॥ स्वयं प्रकाशरूपोऽहं चिन्मयोऽहं परोऽस्म्यहम् ।
 अद्वैताऽनन्दरूपोऽहमहमेवाऽहमव्ययः ॥ १२ ॥ शाश्वतोऽन-
 न्दरूपोऽहं शान्तोऽहं प्रकृतेः परः । प्रत्यक्षचैतन्यरूपोऽहमह-
 मेवाऽहमव्ययः ॥ १३ ॥ तत्त्वाऽतीतः परात्माहं मय्यातीतः पर-
 शिवः । मायातीतः परं व्योतिरहमेवाऽहमव्ययः ॥ १४ ॥ ना-
 मरूपव्यतीतोऽहं विदाकारोऽहमच्युतः । सुखप्रकाशरूपोऽहम-
 हमेवाऽहमव्ययः ॥ १५ ॥ यदज्ञानतो भावि विश्वं समस्तं विना
 भवेत्तपदाऽत्मप्रबोधः । मनोवागतीतं विशुद्धं विमुक्तं परं ब्रह्म
 नित्यं तदेवाऽहमस्मि ॥ १६ ॥ अनन्तं विशुं सर्वयोनिं निर्विशि-
 शिषं सङ्गहीनं यदोद्धारगम्यम् । निराकारमत्युज्ज्वलं सृष्ट्युद्गी-
 रं परं ब्रह्म नित्यं तदेवाऽहमस्मि ॥ १७ ॥ यमम्युष्णवक्षित्यबो-
 धस्वरूपं मनश्चक्षुरादीन्यबोधात्मकानि । प्रवर्त्तन्त आश्रित्य नि-
 प्कम्पमेकं स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ १८ ॥ मुखाभा-
 सको दर्पणे दृश्यमानो मुखस्वात्पृथक्स्थेन नैवाऽस्ति वस्तु । वि-
 दाभासको धीबु जीवोऽपि तद्वत्स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा
 ॥ १९ ॥ मनश्चक्षुरादेर्विमुक्तः स्वयं यो मनश्चक्षुरादेर्मनश्चक्षुरादिः । म-
 नश्चक्षुरादेरगम्यस्वरूपः स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ २० ॥

१ अत एव "मं पृथ नेति नेपात्माऽगुणो न हि शुण्डोऽस्तीर्णो न हि क्षीमेतेऽस्त्य-
 दि सङ्गतेऽस्तितो न व्यवते न रिभवति विज्ञातामरे केन विजानीवत्" ॥ "अद्वैत-
 इतिशब्दे" ॥ इत्यदि श्रुतिः ॥ "मूलेत्यते पुरा मुमा धिपुटीइत्यञ्जलः । अहम्
 मरुता विपुटी प्रत्ये दि गो ॥ इति श्रीमत्सुम्भपदविचारम्भुनीयतः ।

यथाऽनेकचक्षुः प्रकाशो रविर्न क्रमेण प्रकाशीकरोति प्रकाश्यम् ।
 अनेकाधियो यस्तथैकः प्रबोधः स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा
 ॥ २१ ॥ माया तत्कार्यदेहादिर्मम नाऽस्त्येव सर्व्वदा । स्वप्रका-
 शैकरूपोऽहमहमेवाऽहमव्ययः ॥ २२ ॥ गुणत्रयव्यतीतोऽहं ब्र-
 ह्मादीनाञ्च साक्ष्यहं । अनन्ताऽऽनन्दरूपोऽहमहमेवाऽहमव्ययः
 ॥ २३ ॥ अन्तर्यामिस्वरूपोऽहं कूटस्थः सर्व्वगोऽस्म्यहम् । पर-
 मानन्दरूपोऽहमहमेवाऽहमव्ययः ॥ २४ ॥ द्वन्द्वादिसाक्षिरूपो-
 ऽहमचलोऽहं सदोदितः । सर्व्वरूपस्वरूपोऽहमहमेवाऽहमव्ययः
 ॥ २५ ॥ निष्कलोऽहं निष्क्रियोऽहं सर्वात्मा च सनातनः ।
 अतोऽक्षयस्वरूपोऽहमहमेवाऽहमव्ययः ॥ २६ ॥ अहं निर्व्वि-
 कल्पो निराकाररूपो विभुर्व्यापि सर्व्वत्र सर्व्वेन्द्रियाणाम् । न
 वा बन्धनं नैव मुक्तिर्न भीतिश्चिदानन्दरूपः शिवोऽहं शिवोऽहम्
 ॥ २७ ॥ मत्तो नान्यं किञ्चिदस्तीह विश्वं सत्यं बाह्यं वस्तु मा-
 योपकृप्तम् । आदर्शान्तर्भासमानस्य तुल्यं मय्यद्वैते भाति त-
 स्माच्छिवोऽहम् ॥ २८ ॥ प्रज्ञानघन एवाऽहं विज्ञानघन एव च ।
 अकर्ताऽहमभोक्ताऽहमहमेवाऽहमव्ययः ॥ २९ ॥ निराधारस्व-
 रूपोऽहं सर्वाधारोऽहमेव च । आत्मकामस्वरूपोऽहमहमेवाऽह-
 मव्ययः ॥ ३० ॥ तापत्रयवियुक्तोऽहं देहत्रयविलक्षणः । अव-
 स्थात्रयसाक्ष्यस्मि अहमेवाऽहमव्ययः ॥ ३१ ॥ अन्तर्ज्योतिर्वि-
 ह्ज्योतिः प्रत्यक्ज्योतिः परात्परः । ज्योतिर्ज्योतिःस्वयंज्यो-
 तिरात्मज्योतिः शिवोऽस्म्यहम् ॥ ३२ ॥ अहमेव परं ब्रह्म सच्चि-
 दानन्दरूपैकम् । अद्वितीयमिति ज्ञात्वा ब्रह्मैव ब्रह्मविद्भवेत्
 ॥ ३३ ॥ एवं तव हितार्थाय सर्व्वथा पतिवत्सले । सत्यधर्मप्र-

१ अध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकात्रयस्तापा स्थूलसूक्ष्मकारणभूतास्त्रयोदेहा जाग्रत्सु
 प्रसुप्तयस्तिष्ठोऽवस्था । २ अत एव “चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्योद्भूतोऽसि
 दर्शयच्चैव प्रत्यक्षानुमाने ।” इत्यादि वेदान्तदर्शनम् । “तदेव निष्कलं ब्रह्म निर्विकल्पं नि-
 व्वजनम् । तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा ब्रह्म सम्पद्यते शुभम् ॥” इत्यादिश्रुतिः ।

धाराय मनुजेषु च सुवते ॥ ३४ ॥ मयेदं गदितं गुह्यं धर्मवत्सलं
 सनातनम् । स्थूलतः सूक्ष्मतत्त्वेन यथैव श्रुतिबोदितम् ॥ ३५ ॥
 मूलधर्मात्सदाधारादारम्य स्थूलतो मया । व्याख्यातं सूक्ष्मतत्त्वे
 ते ब्रह्मसंज्ञानरूपकम् ॥ ३६ ॥ सहिताया य एतस्यास्तात्पर्यं
 वेति सारवत् । संसारवारिधेः पारं स यायाल्लीलया नरः ॥ ३७ ॥
 यस्त्वेतच्छ्रावयेद्दिहाभित्यं भक्तिसमन्वितः । सर्वत्र सकृत् पारं
 सर्वं सयः प्रणश्यति ॥ ३८ ॥ शृणुयाच्च सकृदापि योगास्या
 नमिदं नरः । अज्ञानजनितं पारं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ३९ ॥
 अनुतिष्ठन्ति ये नित्यं एतच्छानसमन्वितम् । नित्यकर्मणि ता
 न्दृष्ट्वा देवाश्च प्रणमन्ति हि ॥ ४० ॥ तद्धि सर्वोत्तमं ज्ञानं येन
 संवेति बुद्धिमान् । सूक्ष्मातिसूक्ष्मभावानां स्थूलधर्मेण चैकत्वम्
 ॥ ४१ ॥ द्रव्येषु हि समस्तेषु भावेषु निस्त्रिलेषु च । सर्वत्र सम
 दृष्टित्वं तेनैव जायते नृणाम् ॥ ४२ ॥ तदेव श्रेष्ठविज्ञानं विख्यातं
 सार्वभौतिकम् । कारणब्रह्मणा कार्यब्रह्मणश्चैकता मतिः ॥ ४३ ॥
 समदृष्टिः समाप्नोति स्वैर्यं चित्तस्य चोत्तमम् । स्वैर्यं मोक्षपदं
 ब्रह्माद्वैतभावविधायकम् ॥ ४४ ॥ विज्ञानदृष्ट्या यः पश्येद्धर्म-
 भावान्सदासिलान् । स ज्ञानी पुरुषश्रेष्ठो जीवन्मुक्तो भवेद्भुवम्
 ॥ ४५ ॥ इदं हि धर्मविज्ञानं परमं सार्वभौतिकम् । सिद्धा
 न्तोऽयं प्रसिद्धोऽर्थो वेदानामागमस्य च ॥ ४६ ॥ ज्ञानस्यैतस्य
 लोपाद्दि घोरे चाऽस्मिन्कलौ युगे । सत्यं स्वरूपं धर्मस्य न
 सम्पन्नं समनाशते ॥ ४७ ॥ कार्यं प्रीतोऽस्मि ते भद्रे तदेव प्र
 मकर्मणा । इदानीं पापबहुले काले लोकशुभावहम् ॥ ४८ ॥

१ स्थूलधर्मविज्ञानेन सह सूक्ष्मधर्मविज्ञानस्यैकतास्यत्यन्तम्, धर्मस्य परमसर्वज्ञं
 नताप्रदत्तम्, अत्यन्तं कारणब्रह्मण ऐक्यसंपादनेनैव परमार्थमायनं चित्ति ब्रह्मसूत्रज्ञानं तदे
 नतत्त्वम्, अतीत्यमुरवेऽस्मद्विज्ञानं च मुख्यतमं लक्ष्यम् । पूर्वोक्तमिदं विज्ञानं ब्रह्मविज्ञानं ब्रह्म
 प्रकटीकरणार्थं लोकलयेनैव विज्ञानं ब्रह्मविज्ञानं ब्रह्मविज्ञानं च परमात्मतायाः सिद्धिनामः एतत्त्वः
 प्राप्नुमितीत्यर्थम् ॥

सिद्धान्तरूपं वेदानां विज्ञानं सार्वभौतिकम् । प्रकाशं प्राप त-
ल्लोके शुद्धं परममद्भुतम् ॥ ४९ ॥ आशिषं ते प्रयच्छामि प्रीतोऽहं
तव भक्तिः । सुचिरं पुण्यचारित्र्ये भूयाः कल्याणभागिनी
॥ ५० ॥ धर्मे तव प्रवृत्तिश्च सर्वथैव दृढा भृशम् । सर्वलोको-
त्तरा सुभृ विस्मयं प्रकरोति मे ॥ ५१ ॥ अतस्ते गर्भे जायेत
धार्मिको रूपवान्सुतः । ब्रह्मनिष्ठो गुणाधारः सर्वलोकहिते रतः
॥ ५२ ॥ यथा श्रीशङ्करस्याऽन्ते जगत्पूज्यस्य धीमतः । आ-
विर्बभूव रक्षार्थं पदव्याः श्रीजगद्गुरोः ॥ ५३ ॥ श्रीमधुसूदना-
चार्यः साधुपूज्यो महामतिः । सरस्वतीपदाङ्कः श्रीसरस्वत्याश्च
बल्लभः ॥ ५४ ॥ तथा त्वेव पुण्याद्वै धर्मबुद्धेश्च कारणात् । अ-
पूर्वं पुत्ररत्नं ते भविष्यत्येव नाचिरात् ॥ ५५ ॥ आचार्यपदवीं
प्राप्य स पुत्रो बुद्धिमद्वरः । उपदेक्ष्यति लोकानां विज्ञानं परमं
महत् ॥ ५६ ॥ कालयोगादिलुप्तं वै धर्मतत्त्वं सनातनम् । पुनः
प्राप्स्यति विस्तारं तस्य शास्त्रविचारतः ॥ ५७ ॥ तस्य विज्ञा-
नप्रभया प्राचीनं सत्यरूपकम् । प्रकाशं प्राप्नुयाद्भूयो धर्मतत्त्वं
जगद्धितम् ॥ ५८ ॥ तथा धर्मविजिज्ञासुगणैः सर्वैरसंशयम् ।

१ श्रीमद्वेदोपवेदतदगतच्छिरोभागतद्विज्ञानोद्बोधकसप्तदर्शनपारावारीण-तदनुष्ठानमुशिक्षितदेव
मुनिमानव-चतुर्दशविद्याचतु पष्टिकलादिसत्प्रमाणजातयावत्स्वरूपाद्यवतारभूभृत-श्रीमदद्वैतस-
त्सिद्धान्तप्रतिष्ठापनाचार्य-श्रीजगद्गुरुपूज्यपादश्रीमच्छङ्करभगवत सम्प्रदायजलधिजनितहिम-
रश्मय-अखिलदिङ्मण्डलविवाकसकलविद्वत्सामतचक्रचूडामणिरत्नाकरा, भावुकजीवन्मु-
क्तमुनिजनपरमहसाश्रितकल्पतरुरूपनिजकृपापात्रोद्यानात पारिजाता, पतितपामरज्जनतोद्धार-
परायणा, श्रीकृष्णप्रेममक्तिपरिपूर्णस्वाचार्यसत्सिद्धान्तात्मभूतसद्गुणख्यानेन श्रीमद्भगवद्गीता-
शास्त्रार्थवक्तार तथाभूतश्रीमद्भगवतोत्तमव्याख्याकारा श्रीमदद्वैतसिद्धिप्रणयनेन स्वाचार्यस-
त्सिद्धान्तसमुद्धारका, श्रीमद्भगवद्भक्तिरसायनाद्याविर्भवेणा विद्याग्रहप्रस्तजगन्नासत्या, श्रीम-
न्मधुसूदनसरस्वत्याख्यानवर्धनामानो, ये चागोपालागनसुप्रसिद्धा, इदानी यशशरीराविर्भावा-
पन्ना, सति तत्सततिकमलवनीहृषैकसत्कारणास्तदनुगुणरूपनामानश्वेमे श्रीमन्मधुसूदनमुन-
यश्चैतत्सहिताप्रतिवक्तार, समभवधिति ज्ञेयम् ॥ तथोभावपीमौ समाननामानौ श्रीहृषैककुल-
भूषणावित्यपि ज्ञेयम् ॥

तस्य धर्मविचाराश्च तस्य शास्त्रार्थवाचनात् ॥ ५९ ॥ दृश्येत ध-
 र्ममार्गो यो दर्शितो मुनिभिः पुरा । त्रिकालदर्शिभिः पूर्णै-
 र्मान्तिशून्यैर्महात्मभिः ॥ ६० ॥ अद्यानाधतमोषूते कस्मिन्गो-
 पापैकमुखाश्रये ज्ञानज्योतिरतीव हारि विमलं सर्वत्र विस्तार-
 यन् । सर्वप्राणिहितं प्रगुप्तमल्लं धर्मैकतत्त्वं परं संसारे परितः
 प्रकाशमलं सनेप्यते वे सुतः ॥ ६१ ॥ सप्तानां दर्शनानां वि-
 विधमतद्वेषां चतुर्षां वेददृष्टो साम्यं सम्यक् प्रसाध्यालुलविम-
 लधिया व्याकृतं शुद्धभाष्ये । योगाभेदैश्चतुर्धातिगहनरसान्द-
 र्शयन् गूढतत्त्वं व्याख्यायाऽसौ सृजन्मातिसुगमपथं साधनं साधु-
 कुर्यात् ॥ ६२ ॥ मनसि वचसि काये पुण्यशीलो जितात्मा
 निस्तिलमुवनलोकान् प्रीणयन् शास्त्रवादे । जगति तव स पुत्रः
 सत्यविद्याप्रचारे नियतमल्लकीर्तिः कारणं चारु भूयान् ॥ ६३ ॥
 व्याख्यानेर्निर्गमागमांश्चुकथनेर्धर्मश्च विस्तारयन्मिहैव शुभा-
 लयान् अनिसुवः पुण्यालयान् कारयन् । आपान्सर्वगुणान्वि-
 तानृषिजनान् कुर्वन् जपेत्समुत्तमपूज्यः पुण्यगुणाकरो जनग-
 णैर्भूयाच्चिरं स्वत्सुतः ॥ ६४ ॥ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे देवि
 तिष्ठसि । भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६५ ॥ ज-
 टिने वृद्धिने नित्यं सम्बोद्धरशरीरिणे । कर्मदलनिर्धगाय तस्मै
 ब्रह्मात्मने नमः ॥ ६६ ॥ चन्द्रार्धकृतशीर्षाय व्यालयद्रोपवी-
 तिने । पिनाकशूलहस्ताय तस्मै उग्रात्मने नमः ॥ ६७ ॥ पञ्च-
 भूतात्मभूताय भूतादिभिभनाय च । अक्रोधद्रोहमोहाय तस्मै
 शास्त्रात्मने नमः ॥ ६८ ॥ संभक्ष्य सर्वभूतानि कृत्वा चेकार्णव-
 जगत् । बासः स्पष्टि यथैकस्तस्मै मायात्मने नमः ॥ ६९ ॥
 युगेष्वावर्तते योगैर्मासैर्वयनहायनेः । सर्गप्रलययोः कर्त्ता तस्मै

कालात्मने नमः ॥ ७० ॥ परः कालात्परो यज्ञात्परात्परतरो
 हि यः । अनादिरादिर्विश्वस्य तस्मै विश्वात्मने नमः ॥ ७१ ॥
 यो निषण्णो भवेद्रात्रौ दिवा भवति धिष्ठितः । इष्टानिष्टस्य च
 द्रष्टा तस्मै द्रष्टात्मने नमः ॥ ७२ ॥ अकुण्ठं सर्वकार्येषु धर्मका-
 र्यार्थमुद्यतम् । वैकुण्ठस्य हि तद्रूपं तस्मै कार्यात्मने नमः ॥ ७३ ॥
 यं विनिद्रा जितश्वासाः शांता दांता जितेन्द्रियाः । ज्योतिः प-
 श्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥ ७४ ॥ यस्मात्सर्वाः प्र-
 सूयन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः । यस्मिंश्चैव प्रलीयन्ते तस्मै हेत्वात्मने
 नमः ॥ ७५ ॥ यं व्यक्तिस्थितमव्यक्तं विचिन्वन्ति महर्षयः ।
 क्षेत्रे क्षेत्रज्ञमासीनं तस्मै क्षेत्रात्मने नमः ॥ ७६ ॥ यं पृथग्धर्मच-
 रणाः पृथग्धर्मफलैर्षिणः । पृथग्धर्मैः समर्चन्ति तस्मै धर्मात्मने
 नमः ॥ ७७ ॥ यश्चिनोति सतां सेतुमृतेनामृतयोनिना । धर्मार्थं
 व्यवहारार्थं तस्मै सत्यात्मने नमः ॥ ७८ ॥ यं बृहत्तं बृहत्युक्तं
 यमिनो यं महाध्वरे । यं विप्रसंघा गायन्ति तस्मै वेदात्मने नमः
 ॥ ७९ ॥ पदांगसंधिपर्वाणं स्वरव्यञ्जनभूषणम् । यमाहुश्चाक्षरं
 नित्यं तस्मै वागात्मने नमः ॥ ८० ॥ अपुण्यपुण्योपरमे यं पुन-
 र्भवनिर्भयाः । शान्ताः संन्यासिनो यान्ति तस्मै मोक्षात्मने नमः
 ॥ ८१ ॥ ज्ञाता ज्ञानं तथा ज्ञेयं द्रष्टा दर्शनदृश्यभूः । कर्ता हेतुः
 क्रिया यस्मात्तस्मै ज्ञाप्त्यात्मने नमः ॥ ८२ ॥ स्फुरन्ति शि-
 करं यस्मादानन्दस्याबरेऽवनो । सर्वेषां जीवनं तस्मै ब्रह्मानन्दा-
 त्मने नमः ॥ ८३ ॥ तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन सुव्रते । तत्प्र-
 सादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ८४ ॥ इति ते
 ज्ञानमाख्यात गुह्याद्गुह्यतरं मया । विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि
 तथा कुरु ॥ ८५ ॥ एवं ते प्रोक्तवान् देवि यावद्वाचा प्रकथ्यते ।
 तथाऽनिर्व्वचनीयैस्तान् भावान् श्रीपरमात्मनः ॥ ८६ ॥ परं

१ अत एव “अवाङ्मनसगोचरः” । “यतो वाचो निवर्त्तते अप्राप्य मनसा सह ।”
 इत्यादि श्रुतिः ।

शब्दविजानीहि पदं ब्रह्मसनात्तनम् । न गोचरं वाक्स्मर्योऽपि
 र्वातीर्तं विलक्षणम् ॥ ८७ ॥ एवमुक्त्वा मुनिभेदो योमी श्रीम् ।
 धुसूदन । महाभारतं प्रपद्याशु समाधौ सन्धिविधत् ॥ ८८ ॥

इति श्रीश्रीमद्भुसूदनसंहितायां आत्मस्वरूपवर्णनं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः

परिशिष्टम् ।

(निगमागमप्रामाण्यनिरूपणम्)

एतस्याः पञ्चविंशतिसंख्याकरण्यायेर्विमक्तायाः श्रीश्रीमद्भुसू-
 दनसंहितायाः परिशिष्टद्वारेण संक्षेपतो निगमागमसिद्धान्तस्त-
 त्प्रामाण्यं च प्रदर्श्यते । तेन च सस्यप्राप्तो पाठकानां ब्रह्मज्ञा-
 नयोः सुगमता भविष्यतीति । अथो हि भाषा ब्राह्मण्यस्यैव
 पास्ते च त्रिपुटीति कथ्यन्ते । द्वयं स्वेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म, तत्र
 स्वरूपतदस्वेति छल्लणहयवेषम् । कैश्चिदाचार्यैस्त्वदेव ब्रह्म का-
 रणब्रह्म कार्यब्रह्मेति रूपेण वर्णितम् । भवतु तत् ज्ञानद्वारेणैव
 केवलं ब्रह्म विज्ञायते इति तु निश्चितम् । ज्ञानमयास्तु वेदास्तैस्ते-
 व तु वेदं ब्रह्म भवति । अत एव वेदाः शब्दब्रह्मेति कथ्यन्ते ।
 विद्भातुनिष्पन्नस्य कारणघर्जतस्य वेदशब्दस्य ज्ञानकरणत्वं प्रसि-
 द्धमेव । प्रकृत्यान्वयार्था प्रपञ्चरूपे सप्तारे स्यमापद्येऽपि कारण-
 रूपतया पूर्णज्ञानप्रकाशकत्वाद्देवानां नित्यता विज्ञानसिद्धा ।
 दर्शनादिशास्त्राणि च तथैव व्याकुर्वते । अत एव च नित्यत्वम् ।
 समाननामरूपत्वाच्च वृथावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेष्व । इति वे-
 दान्तदर्शनम् । तथा “ युगांस्तेऽन्तर्हितान्नेदान्तेतिहासांमर्ह-
 यः । सेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंमुखा ” ॥ इतिस्मृतिः ।

ननु तत्काले एव वेदाविर्भावः कुतोऽभवत् इदानीं कस्मात् त-
 दाविर्भावो न भवतीति चेन्न । शब्दब्रह्मरूपा वेदाः साक्षात् ब्र-
 ह्मणो वाक्यानीति निश्चीयते । अभ्रान्तवेदोक्तविज्ञानानुसारेणा-
 दिसृष्टिकालेऽपि संसारसृष्टिः पूर्णशक्तियुक्तैवासीदिति । तत्र च
 विज्ञानसिद्धं प्रमाणमेव मुल्लिख्यते । आदिसृष्टावेव ब्रह्ममनःसृष्टस-
 नकादिमहात्मनां प्रादुर्भावान्नाग्रे पुनः सृष्टेः किमपि प्रयोजन-
 मासीत् । फलतस्तु तदेव सृष्टेरत्युत्तमावस्थायां विशिष्टज्ञानसप-
 न्नानामृषीणामंतःकरणेषु पूर्णज्ञानरूपिणां श्रुतिज्योतिषामावि-
 र्भावो विज्ञानसिद्ध एव प्रतिभाति स्म । वेदस्वरूपनिर्णयेच्छूना-
 मृतभावविकलमनीनां सम्भवति शंका संकुचितचित्तानां किं वा
 प्रामाण्यमपौरुषेयत्वे वेदानां कथं वा स्वीक्रियते भगवज्ज्ञानरू-
 पत्वं वेदविज्ञानस्येति । एवमादि शंकानिरासार्थमित्थमनुकथ्यते ।
 प्रमाणानि त्रिवैव भवन्ति; प्रत्यक्षमनुमानमाप्तवाक्यश्चेति । तद-
 तिरिक्तप्रमाणानि दर्शनशास्त्रेषु विविधेषूल्लिखितान्येतेष्वेवान्तर्भ-
 वन्तीति मन्यते विदुर्धैः । यथा चैवाप्तप्रमाणादिद्वारेण पूर्वाचा-
 र्यैः सायनशबरादिभिः कृतमेतादृशीनां शंकानां समाधानं तद-
 त्र संक्षिप्य निर्दिश्यते । तत्रादौ पूर्वपक्षो यथा । ननु कोऽयं वे-
 दोनाम ? न हि तत्र लक्षणं प्रमाणं चास्ति, न च तदुभयव्य-
 तिरेकेण किंचिद्वस्तु प्रसिध्यति, लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसि-
 द्धिरिति न्यायविदां मतं, प्रत्यक्षादिषु अन्तिमो वेद इति तल्ल-
 क्षणमिति चेन्मन्वादिस्मृतिष्वतिव्याप्तेः, मंत्रब्राह्मणात्मकः शब्द-
 राशिर्वेद इति चेदद्यापि तदनिर्णयात्, तस्मान्नास्ति तल्लक्षणं ना-
 पि तद्भावे प्रमाणं पश्यामः । वाक्यप्रामाण्यं तावन्निर्दोषतया सं-
 भवति निर्दोषता च अपौरुषेयतया आसिम्बूलतया च, तत्र वेद-
 स्य प्रमाणत्वे न तावत्प्रत्यक्षं प्रमाणं, तस्य सत्संप्रयोगे पुरुष-
 स्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षं अनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनात्

इति जेमिनीयसहस्रमूत्रेण धर्मप्रत्यक्षप्रामाण्यस्त्वण्डनेन तत्प्र-
तिपादकवेदम्यापि तत्सद्भावे प्रत्यक्ष प्रमाणं न भवितुमर्हतीति ।
न चाप्यनुमानं, तस्याप्यापिवेदाननुकूलत्वेन यथेष्टं कर्तुं शक्य-
त्वात् । वेदवाक्यं अप्रमाणं वाक्यत्वात् लौकिकवाक्यवत् इत्या-
दि । नाप्यागमः स्वाम्तःपातित्वेनात्माभयस्वप्रसंगात् । न च
स्मृतिः तस्यापि श्रुतिमूलत्वेनासाधकत्वात् । सार्वजनीना प्रसि-
द्धिरपि न नीलनभोवद्भातत्वात्सर्वस्य । अपौरुषेय इति विशेषणे,
तस्यापि सहस्रशीर्षादुरुपनिर्मितत्वं, कर्मफलरूपशरीरनिर्मित-
त्वाभावेन तत्त्वमिति चेत् ऋग्वेद एवाग्रेरजायतेति जीवेभ्यः त-
दुत्पत्तिश्रवणाभ्यापौरुषेयत्वेन प्रामाण्यम् । प्रत्युत वेदासिकं भा-
रतं इतिवत् काठकं कौशुमे इति शास्त्राकर्तृत्वेनास्मात्त्वात् । कि-
मतं वेदवाक्यं पौरुषेयं वाक्यत्वात्कालिदासादिवाक्यवत् । इति
चानुमानम् नाप्यनादित्वं वेदानां, तत्रार्वाचीनराजकषोपलम्भात् ।
नापि नित्यत्वं तत्प्रतिपादयेवादीनां सृष्टौ अनित्यत्वेन प्रकृते
चाभावेन वाच्यार्थत्वाभावात् आनर्थक्येन लौकिकवाक्यवत् अ-
नित्यत्वम् । न च सम्यक् अनुभवसाधनत्वेन तथा अनभिमत-
र्यगन्तुत्वेन वा प्रामाण्यम् । अम्यक्सातइन्द्र इत्यादिमंत्राणां अ-
बोधकत्वेनानुभवस्येवाभावात् । अथ सिद्धासीदित्यादीनां सं-
दिग्धतार्थत्वेनाप्रमाणत्वात् । ओषधे घ्रायस्वेत्यादिष्वचेतनानां स-
म्योघनं विपरीतार्थकबोधकमिति तदप्रामाण्यमेव । एको रुद्रः स-
हस्रशो रुद्रा इति चर्मप्रा व्याघातबोधका इति तदप्रामाण्यम् ।
अग्निर्हिमस्य भेषजं इति लोकसिद्धान्तानुयादकत्वात् अनभिगता-
र्यगन्तुत्वं नास्ति । अग्निरसीतिमंत्रेणाभ्यादाने ब्राह्मणेन तां चतु-
र्भिरग्निमादत्ते इति पुनर्बिधानात् अन्यतरवैयर्थ्यम् । द्विविधं हि
ब्राह्मणं, विधिरथवाक्म, विधिरपिद्विविध अग्रवृत्तप्रवर्तनमद्यात-
द्यापनं चेति, तत्र कर्मकाण्डविधयोऽग्रवृत्तप्रवर्तकाः, तेषां अ

नाहुतिर्वै जर्तिला इति आरण्यतिलगोधूमाहुतिद्रव्यं निषिद्धं सत्
तस्यैव जर्तिलयवाग्वा वा जुह्यात् गवीधुकयवाग्वा वा जुहुया-
दिति तद्विधायकत्वेन अप्रामाण्यम् । अज्ञातज्ञापकेषु ब्राह्मणवि-
धिष्वपि, आत्माग्र आसीत् असदग्र आसीत् इति परस्परविरोधादप्रा-
माण्यम् । अर्थवादानां चानर्थक्यं, उक्तानां वेदलक्षणानां तेष्व-
भावात् काव्यालापैः समानत्वादप्रमाणम् । मंत्रब्राह्मणयोः स्व-
रूपस्य निर्णेतुमशक्यत्वाच्च न प्रामाण्यम् । तस्मात् एवमादि-
परः सहस्रदोषैराकुलितत्वेन वेदो न प्रमाणं इत्यादि पूर्वपक्षः ॥

अस्ति कश्चित् ब्रह्माण्डमण्डले निर्दोषपूर्णगुणविग्रहः जगदी-
श्वर इवापरो वेदः । येषां नये त्वीश्वरसद्भावे यत्प्रमाणं यच्च त-
ल्लक्षणं तच्छब्दमूर्तिधरस्य भगवतो वेदस्यापि । येषां नये ईश्वर
एव न तत्सिद्धान्ते धर्मस्वर्गापवर्गादिव्यवस्थाया अभावात्प्रयो-
जनाभावेन स्वतो व्याहतत्वात् उपेक्ष्य एव सः न च दृष्टं धनादि
प्रयोजनं तदभावात् । न च धर्माद्यभावबोधनद्वारा लोकोपकारः,
परस्परहिंसादिना अपकारस्यैव प्राप्तेः, न चोपकारः स्वरूपतः
प्रयोजनं तेनापि प्रयोजनं वाच्यं, न तावददृष्टं तदनभ्युपगमात्
नापि दृष्टं कुवर्त्मना गच्छंतं लौकिकैरनादरणात्, अप्राप्ते शास्त्र-
मर्थवदिति न्यायात् । सम्यक्ज्ञानचारित्र्यैश्च प्रयोजनाभावे नावि-
कारिणां प्रत्याशाऽभावेन समयाभावात् तथाविधाविशेषदृशं
प्रतीश्वरेण वेदेन वा न किमपि क्रियत इति । किं चरेतोधात्वा-
द्यतीन्द्रियैः प्रमापकैरनुमानजीवेश्वरागमादृष्टादिसिद्धेर्न नास्तिक-
वादो युक्तः । ईश्वरसद्भाववादिनामवैदिकानां तत्तत्सत्त्वेन ताव-
त्प्रत्यक्षं प्रमाणं, तन्मते केवलनिराकारस्येशस्यापि कैरपि तेः
प्रत्यक्षीकृतत्वस्य तन्मध्येष्वनुपलंभात् । नाप्यनुमानं, तदभावेऽ-
पि यथेष्टं कर्तुं शक्यत्वात्, न च शब्दः, तस्य विवादास्पदत्वा-
त्, न च वैदिकैः यथा शब्देनेशादिसिद्धिः क्रियते तद्वदस्मा-

भिरपि कर्तुं शक्यत इति चेन्न, अवैदिकशब्दानां, किं
 यत्त्वेन नित्यत्वेन वा प्रामाण्यं, सम्यक्वाच्यनभ्युपगमात् । न
 चासौ यत्का, तदाप्तत्वे चावैदिकसामयिकानां
 द्वेवदर्शनानवस्थितेः । न च वैदिकेषु तथा, तेषु वैदिकान्तर-
 भेदमिदमेवऽपि परस्परं वेदप्रामाण्ये साम्याङ्गीकारात् । पञ्चमि-
 शस्यध्याप्यामस्यां संहितायाश्चाप्यतरसाधनेषु वेदवाक्येभ्यस्त-
 ववादिनामप्यन्तर्मात्रोक्त्या न पक्षपातविहेषादयो वैदिकेषु । त-
 स्मात् अवैदिकैः केनापि प्रमाणेनेशादिसिद्धेः कर्तुमशक्यत्वेन
 मूलशेषिल्यात् अन्नाभरमात्रविलसितं तन्मर्थं नस्माकमीक्षसि-
 ध्यंशे तादृक् विरुद्धम् । वेदस्तु सल्लु सर्वथा प्रमाणमिति वाच्यं
 पक्षपातं विस्तृतं न्यायविदां समविधानां सहप्रदर्शा यथावन्ति-
 मत्वेन तत्प्रामाण्यं सर्वथाभ्युपेतम् । तथैवा दिग्दर्शनम् ।

अयं वेद अपौरुषेय सर्वथा नित्य स्वतःप्रमाणप्रमितः
 सल्लक्षणलक्षितः सम्यगनुभवसाधन अनधिगतार्थगन्तेत्यादिउ-
 षक संशयविपर्ययव्याघातानुवादादिदोषविधुर ईश्वरदेव-
 र्पिक्रमादाविर्भूतो धर्म्मार्थकाममोक्षफलप्रदः पूर्वसद्वैतवाचि-
 सर्वजनप्रसिद्धः इति विश्वार्थ्यते ।

सत्र वेदानां अपौरुषेयत्वमेव । अत एव वेदस्य श्रुति अनु-
 श्रवः इति नामद्वयम् । अन्वनु श्रूयत एव नतृत्पादकः स्वोत्पत्ति-
 कालो वास्तीति अन्यर्थं नामद्वयं योऽत्र क्लृप्ता च गीर्वाणभाषा
 कोशादानुपलभ्यते । सत्प्रेरादाशुपदेशाभावे अग्निमपुरुषाणां आ-
 तिबधिराणां स्यावराणाभिव वा तद्वपवद्वाराभावेनेदानीमपि तद-
 भावोपलब्धिप्रसंगः स्यात् उपलभ्यते च वेदः । तत्पुस्तके च नि-
 र्मातुर्नाम नोपलभ्यते ननु चोक्तं कठादिशास्त्राकर्तृत्वेन तेषां
 मर्प्याणां कर्तृत्वम् । वेदस्य कठादिपुरुषेभ्यः पूर्वत्वं कठादयश्च
 प्रवचनवन्तः तत्कठासाध्ययनाध्यापनादिसंप्रदायप्रवर्तकाः ।

स्मर्यते च वैशंपायनः सर्वशाखाध्यायी कठः पुनरिमां केवलां
 शाखामध्यापयां बभूवेति । स बहुशाखाध्यायिनां सन्निधावेक-
 शाखाध्यायी अन्यां शाखामनधीयानः तस्यां प्रकृष्टत्वादसाधार-
 णमुपपद्यते विशेषणं काठकमिति । अत एव “ गोत्रचरणा-
 हुञ् ” (४-३-१२६) “ चरणाद्धर्माभ्यायोः ” इति वक्त-
 व्यम् । “ आख्याप्रवचनात् ” (१-१६०) इत्यादि शास्त्रं इति ।
 एवं मण्डलऋषीणां यानि शतर्च्यादिनामानि तानि चैतरेयके
 यथा महायोगविद्वद्रूपा ब्रह्मपराणि तथा तत्रैव द्रष्टव्यानि । ऋण्येक-
 कर्तृत्वे श्रुतिस्मृत्योर्भेदे बीजाभावेनाद्यावधिभिन्नतया महर्षिभि-
 रेव मर्यादाकरणस्य व्यर्थता स्यात् । एकस्य स्वप्रणीतग्रन्थस्य
 पूर्वं प्रामाण्यं ततोऽवरमपरस्येत्यत्र कारणादर्शनात् । न चोक्त-
 दिशा अन्येषामपि भाषान्तराणा अपौरुषेयत्वमिति भ्रमितव्य-
 म् । कर्तुराख्या देशाख्यानां च प्रसिद्धत्वात् । अस्यास्तु देवभा-
 षा इति लौकिकवाक्यस्यापि प्रसिद्धत्वात् वेदे च कैमुत्यं, तदेव
 च अपौरुषेयत्वे साधकम् । न च ऋग्वेदोऽग्रे जायतेति जीवेभ्य
 उत्पत्तिश्रुतिः । ईश्वरस्याग्न्यादिप्रेरकत्वेन तेषां संप्रदायप्रवर्तक-
 तया तद्वाक्यमुपचरितम् । पुरुषसृष्टिवाक्ये च “ तस्माद्यज्ञा-
 त्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ” इत्यादि पूर्वं तद्दर्शनात् तत्रैव
 चाग्रे “ मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च ” इति अग्रेऽप्युत्पत्तिकथनात् । न
 चापौरुषत्वे चोपष्टम्भकमनुमानं, तस्य भूतभविष्यवर्तमानसूक्ष्म-
 व्यवहितविप्रकृष्टादि अदृष्टार्थबोधकत्वरूपोपाधेः, तथा अधिका-
 रिणां चात्युत्कटतपःपापाम्यां प्रत्यक्षतो वैदिककम्मनिष्ठानस्य
 फलदर्शनेन बाधसिद्धेरपौरुषेयो वेदः । एवं अपौरुषेयत्वेन स्वतः-
 प्रामाण्ये नित्यत्वे च सिद्धे पुनस्तदेव विचार्यते । तत्र औत्प-
 त्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चा-
 र्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं, वादरायणस्यानपेक्षत्वात् इति जै-

मिनिमूत्रे शब्दस्य अर्थेन सम्बन्धः औत्पत्तिको नित्यः अपेक्ष-
 पेयः प्रत्यक्षादिभिरनवगतस्यादृष्टादेरुपदेशो विशिष्टशब्दोच्चा-
 रणं अव्यतिरेकश्च ज्ञानस्य न हि तदुत्पन्नं ज्ञानं निश्चयेति,
 यथा विज्ञायते तथैव भवति, तस्माच्चत्प्रमाणं, न हि एव वति
 प्रत्ययान्तरं पुरुषान्तरं वा अपेक्षितव्यं, बादरायणस्य श्रीकृष्ण-
 ह्येपायनस्यापीदं मतमिति सूत्रार्थः । तत्र च “ सिद्धे शब्दार्थ-
 सम्बन्धे ” इति च भगवान् आत्मायनो वार्तिककारः । नित्य-
 पर्यायवाची सिद्धशब्दः यत्कूटस्थेष्वविशालिषु भाषेपु वर्तते इति
 पार्तजलमहाभाष्यम् । भेदिकोऽपि शब्दो जातिव्यक्तिस्कोऽ-
 त्मको नित्यः तथा जातिलक्षणोर्यः द्रव्यपक्षेऽपि सर्वशब्दानां ज-
 सत्योपाध्यवच्छिन्नब्रह्मणो वाच्यत्वात्प्रवाहरूपेण वार्थो नित्यः ।
 सम्बन्धोऽपि व्यवहारपरंपरया अनादिरिति सोऽपि नित्यः । इति
 तद्वार्तिकार्थनिरूपणाय श्रीमत्पार्तजलिभाष्यतट्टिकाकैयटयोः प्र-
 वृत्तत्वाभित्या वेदाः । न च केनापि पुरुषेण शब्दानामर्थे सह
 सम्बन्धं कृत्वा संव्यवहर्तुं वेदा प्रणीता इति वाच्यम् । पुरुष-
 स्य सम्बन्धुरभावात् । कथं सम्बन्धो नास्ति, प्रत्यक्षत्वाभावात्
 चिरवृत्तत्वात् अप्रत्यक्ष इदानींतनानामिति चेत्, न हि चिर-
 वृत्तो न स्मर्येत । न च हिमवदादिषु कृपादिवदस्मरणं, पुरुष-
 वियोगो हि देशकुलोत्सादनेन तेषु । न च शब्दार्थव्यवहारनि-
 योगः पुरुषाणामस्ति, ननुसम्बन्धमात्रव्यवहारिणो निष्प्रयोजनं
 कर्तुंस्मरणं अनाविद्यमाणा विस्मरेयुः । यदि हि पुरुषः कृत्वा सं-
 बन्धं व्यवहारयेत् स व्यवहारकाले अवश्यं स्मर्यम्यो भवति ।
 संप्रतिपक्षो हि कर्तुं व्यवहार्योऽर्थः सिध्यति न प्रतिपक्षो न हि वृ-
 द्दिशब्देन प्राग्निर्व्यवहारस्त आर्द्धः प्रतीयेत्प्रपाभिनिर्कृति
 मननुपन्यमानस्य च । न हि विस्मृते वृद्धिरादेर्न सूत्रस्य कर्तृरि-
 वृद्धिर्यस्याधामादिरिति किंचित् प्रसीयेत् । तेन वेदे व्यवहारजि

रवश्यं स्मरणीयः सम्बन्धस्य कर्त्ता स्यात् व्यवहारस्य च । तस्मात् न कृत्वा सम्बन्धं व्यवहारार्थं केन चिद्देहाः प्रणीताः । प्रमाणान्तरेण च सम्बन्धारं न प्रतिपद्येमहि । तस्मादपौरुषेयः शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध इति च शाबरभाष्यम् ! पस्पशान्तिके च महाभाष्ये, शास्त्रपूर्वके प्रयोगे अभ्युदयः तत्तुल्यं वेदशब्देनेति वार्तिके, “ शब्दप्रमाणका वयं, यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणं शब्दश्च शब्दज्ञाने धर्ममाह ” इत्युक्तम् ।

तत्र यदि वेदा अनित्याः तर्हि जगति प्रामाण्याभाव एव स्यात् न च प्रत्यक्षं, रेतोधात्वादिमोक्षधर्मवचनसंगृहीतार्थेषु प्रमापकेषु सर्वविधेन्द्रियसन्निकर्षणामभावात् न च बौद्ध मानस वा स्वपरिभाषितमेव स्वगोष्ठीषु प्रमाणतया संग्रहितं युक्तम् । नाप्यनुमानं, तस्य प्रत्यक्षोपजीव्यत्वेन स्वतत्रतया प्रमापकत्वाभावात् । न च आप्त ईश्वरः तन्निर्मितत्वात् वेदे प्रामाण्यम् । अद्यावधि वेदिकेश्वरस्याभावात् । न चानुमितः सः । तथात्वेऽपि तस्य सार्वज्ञादौ मानाभावेनाप्य निश्चयात् । ईशसार्वज्ञं कस्यचित् प्रत्यक्षं, प्रमेयत्वादित्यनुमानं मानमिति चेन्न । प्रमेयत्वेन विप्रतिपन्नधर्मान्तरसाधनापातात् । न च विप्रतिपन्न सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवत् इत्यनुमानेन जगत्कर्तारि सिद्धे तस्य सार्वज्ञादिसिद्धिरिति चेन्न शरीरिजन्यत्वोपाधेः शरीर्यजन्यत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वाच्च । अस्तु वा सकर्तृकत्वं, कथं सार्वज्ञसिद्धिः बहुकर्तृत्वेनाप्युत्पत्तेः । लाघवादेकाङ्गीकार इति चेत् न, बहुङ्गीकारस्य लोकानुकूल्येनागौरवात् । अतः सार्वज्ञसिद्धिः । अस्तु वा आप्तिनिश्चयः तन्मूलत्वं कुतो वेदस्य । वेदः सार्वज्ञादिमता प्रणीतः वेदत्वात् इति व्यतिरेक्यनुमानादिति चेन्न वेदत्वस्य पामरप्रणीतत्वादौ साम्यात् । वेद आप्तप्रणीतः प्रमाणवाक्यत्वादिति चेन्न वेदानित्यत्वे प्रामाण्यविवादात् । वेदस्याप्तप्रणीतत्वे

मूलप्रमाणेन भाव्यं, पोरुषेयस्य मूलप्रमाणसापेक्षतानिवर्तम् ।
 न च प्रत्यक्षं, अदृष्टादौ तदप्रवेशात् । नाप्यनुमानं
 दुष्टत्वात् । न हि लघुनादने पार्थिव्येन पुण्यमित्यत्रानुमान-
 सहस्रमपि साधकं स्यात् । अतो वाक्यमेव वक्तव्यं तदपि न पौ-
 रुषेयं, मूलान्तरान्वेषणेऽनवस्थानात् । अतस्तन्नित्यमेवार्थो-
 तम् । तथा च श्रुतिसिद्धमेव वेदनित्यत्वं मगीकार्यम् । वाचा
 विरूपनित्ययेति हि श्रुक् । “अनादिनिधना नित्या वास्तुश-
 स्वर्यमुवः ” इति स्मृतिः । अत एव च नित्यत्वमिति च सूत्रम् ।
 ननु वेदस्य नित्यत्वेऽपि न प्रामाण्यम्, आप्तोक्तत्वाभावात् इति
 चेन्न । प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेन गुणान्वेषणात् । प्रामाण्यं वाच्यं,
 यथार्थज्ञानकरणत्वम् । न च याथार्थ्यं ज्ञानकारणातिरिक्तका-
 रणमपेक्षते । याथार्थ्यं ज्ञानकारणातिरिक्तकारणनिरपेक्षं अवधार-
 यतातिरिक्तत्वे सति ज्ञानधर्मत्वात् ज्ञानत्ववत् । याथार्थ्यं न गु-
 णोत्पन्नं ज्ञानधर्मत्वात् आप्रामाण्यवत् इत्याद्यनुमानात् । यथा
 त्माऽनवच्छित्यादिदोषेभ्यः स्वप्रकाशोऽप्युपगतम्यस्तद्वद्वाक्यमपि
 स्वतः प्रमाणीभूतमनवयमगीकार्यम् । तच्च नित्यमपौरुषेयं
 वदरूपमेव । त्रिविधा हि जीवा स्वभावसिद्धा शब्दप्रामाण्यम-
 तार । स्वतः प्रामाण्यं, परतः प्रामाण्यमप्रामाण्यं च, पूर्वं स्व-
 तोऽप्रामाण्यमेव सति प्रामाण्यकारणे प्रामाण्यं चेति निश्चयस्वरू-
 पाः संति ॥ तत्र सात्त्विका भेदिकाः प्रायमिकाः । राजसास्ता-
 त्तिका द्वितीयाः । सामसा नास्तिकास्तृतीया इति । ननु चोक्तं
 वेदानां नित्यत्वेऽर्थाधीनराजकथानामनित्यदेवानां वाच्यार्थानां
 सद्भावे इति, नित्यस्य स्वतंत्रस्य वेदस्य न विषयसिद्धयधीना स्व-
 प्रवृत्तिः किं तु स्वप्रवृत्त्यधीना विषयसिद्धिः, यत ईश्वर एव वेदं
 दृष्ट्वा तेभ्योऽस्तिष्ठ जगन्निर्ममे । मूलकालादिनिर्देशास्तु त्रैकाक्षि-
 कसर्ववदृष्ट्या सर्वेषामेव जातमायस्यादुपपद्यते । अनेकेषां चेद्वा

दिदेवानां स्वस्वविद्याकर्मभ्यां स्वस्वपदप्राप्त्या न कदाचिदपि दे-
वपदानामभावः । प्रलये च वेदसमन्वयाध्यायदिशा ब्रह्मवाचक-
त्वादप्राकृतेषु लोकेषु मुक्तदेवानां विद्यमानत्वाद्वा न कदाचिदपि
वेदस्य स्वार्थराहित्येनानित्यत्वम् । ननु लौकिकानामपि शब्दा-
नां वेदानुसारिनयेषु नित्यत्वमभ्युपगम्यत इति कथं वैदिकानां
व्यावृत्तिरिति चेत्, स्वरवर्णपदवाक्यार्थानां क्रमस्य प्रयोक्तेच्छा-
धीनत्वाभावेन महाभेदस्य विद्यमानत्वात् । ननु तस्य वेदस्य ल-
क्षणलक्षितत्वाभावात् अप्रामाण्यमिति चेन्न, अर्च्यते प्रशस्यते
इति ऋक् । यजुर्व्यजतेः । मंत्रा मननात् । छदांसि छादनात् ।
स्तोमः स्तवनात् । साम सांत्वनात् अयर्वा अरणात् । ब्राह्मणं
बृंहणात् । उप ब्रह्मसमीपे नितरां सीदतीत्युपनिषद् । एवमादि
व्युत्पत्तिदर्शनात् । मंत्रब्राह्मणात्मकं वेदस्य लक्षणम् । न च त-
योः स्वरूपानिर्णय इति वाच्यम् । जैमिनीयधर्मजिज्ञासाद्विती-
याध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तमाष्टमाभ्यामविकरणाभ्यां निर्णीत-
त्वात् । तन्निष्कर्षश्च यथा—“ याज्ञिकानां समाख्यानां लक्षणं
दोषवर्जितम् । तेनुष्ठानस्मारकादौ मंत्रशब्दं प्रयुञ्जते ” । तथा च
याज्ञिकसमाख्यातत्वं, अनुष्ठानस्मारकत्वं, स्तुतिरूपत्वं, त्वांत-
त्वं, आमंत्रणोपेतत्वं, प्रैषरूपत्वं, विचाररूपत्वं, परिदेवनरूप-
त्वं, प्रश्नोत्तररूपत्वादिकत्वं च येषु ते मंत्रा इति मंत्रलक्षणम् ।
पादेनार्धर्चेन चोपेता वृत्तबद्धा मंत्रा ऋचः । गीतिरूपा मंत्राः सा-
मानि । वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रशिष्टपठिता मंत्रा यजुंषीत्युक्ते न
क्वापि लक्षणसंकरः । तदेवं त्रैविध्यं जैमिनिना सूत्रत्रयेण लक्षि-
तम् “ तेषामृग्मंत्रार्थवशेन पादव्यवस्था, गीतिषु सामाख्या,
शेषे यजुःशब्दः ” इति । एतमेव मंत्रावान्तरविशेषमुपजीव्य वे-
दानामृगवेदो यजुर्वेदः सामवेद इति त्रैविध्यसम्पन्नम् । लक्ष-
णोपयोगः पूर्वाचार्यैर्दर्शितः । “ ऋषयोऽपि पदार्थानां नान्तं

यान्ति पृथक्त्वशः । लक्षणैः तु सिद्धानामस्तं यान्ति विपश्चि-
तः । इति । तस्मादभियुक्तानां मंत्रोऽयमिति समाख्यानं म-
न्त्रलक्षणम् । ब्राह्मणलक्षणं च । “ मंत्रावशिष्टवेदभागो ब्राह्म-
णं ” इति तद्वलक्षणम्, स च “ हेतुर्निर्वचन निन्दा प्रशंसा संश-
यो विधि । परश्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पनात् ” इति
बहुविधम् । तैत्तिरीयारण्यके द्वितीयाध्यायः, “ यद्वा ब्रह्मणी
तिहासपुराणानि कल्पान्गावा नाराशंसीः ” इति सृष्टीतानां
विप्रपरिवाजकन्यायेन ब्राह्मणापवांस्तरभेदानामेवेतिहासादीनां
पृथगभिधानम् । वेदोपनिषदाश्च मंत्रैतराणां ब्राह्मणेष्वेवागम-
वात् मन्त्रब्राह्मणव्यतिरिक्तवेदभागानामभावात् सुखं दमया-
त्मकं वेदस्येति, भगवान् आपस्तम्बो यज्ञपरिभाषायां “ मन्त्रब्राह्म-
णयोर्वेदनामधेयम् ” इति सूत्रपतिस्म । किं च सम्बन्धगुणभेदात् न
एव वेदः । यदुक्तं अम्यक्त्वात् इन्द्र इत्यादीनां अनुभव एव नेति
तन्निरुक्तग्रन्थपरिवयरहितानामेव दोषमावहति न मंत्राणाम् ।
नैष स्याणोरपराधो यदेनमन्वो न पश्यति पुरुषापरान स न
वर्तते न कदाचित् कुत्रापि केनापि वेदे अननुभवात् न तत्त्वं
वर्तुं शक्यम् । उपनिषदां च अनविगतपरब्रह्मार्थाविगम्यत्वं आ-
गोपालांगनप्रसिद्धम् । अवास्त्रिदासीदित्यादीनां न संदेहाय प्रवृ-
त्तिः, किं तर्हि जगत्कारणस्य परवस्तुनोतिगभीरत्वं निश्चेतुं, त-
दर्थमेव हि गुरुशास्त्रसंप्रदायरहितेषु दुर्बोवस्त्वमधःस्त्रिदित्यनया
वधो भद्रोपम्यस्तम् । स एवाभिप्रायः सपरिवर्तेषु को अहो
वेदेत्यादिमंत्रेषु स्पष्टीकृतः । ओषध्यादिमंत्रेष्वपि चेतना एव तच्च
दभिमानिदेवसास्तेन तेन नाम्ना सम्बोध्यते, वाच्य देवता भग-
वता यादरायणेनाभिमानिभ्यपदेशस्तिथति सूत्रेण सूत्रिताः ।
एकस्मापि रुद्रस्य स्वमहिम्ना सहस्रमूर्तिस्वीकारात् “ अजायमा-
नो बहुधा विजायते ” इति श्रुतेर्नास्ति परस्परं व्याघातः । असदि-

ति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वादिति चोत्तरमीमांसासूत्रेणात्माग्रे असदग्रे-
इति श्रुत्योर्विषयव्यवस्थायाः स्वयमेवोक्तत्वात्तद्वनभिज्ञस्य तादृ-
शशंकोत्थितिः । उक्तश्च तदधिकरणऽर्थोऽस्यां संहितायां ज्ञान-
योगाध्यायटिप्पण्याम् । एवमन्येषां शंकाभासाना निराकरणं ऋ-
ग्भाष्यपीठिकायां श्रीसायनाचार्यैः कृतमिति सर्वं तत्ततएव द्रष्टव्य-
म् । विस्तरभयान्नात्र प्रपंच्यते । अर्थवादानां विधिशेषत्वेन तदेक-
वाक्यतया सार्थक्यमिति सविस्तरं जैमिनिधर्ममीमांसाप्रथमा-
ध्याये द्वितीयपादे प्रपंचितमिति नानर्थक्यं तेषाम् ॥ अस्य वेद-
स्य मूलं बीजं प्रणवः तस्य च द्रष्टृब्रह्मेति वैदिकाः । तच्च ब्रह्म
न प्राकृतपुरुषाद्याकारविशिष्टमंगीक्रियते वैदिकैः । ततश्च सर्व-
विशेषशून्यसर्वविशेषाधिष्ठानतया सर्वविशेषप्रत्यायकस्य ब्रह्मणो
वेदमूलप्रणवशब्दस्वरूपत्वम् । तच्च सर्वव्यापकं शब्दब्रह्म स्फो-
टात्मकं स्वरवर्णपदवाक्यमहावाक्यादिशब्दप्रपंचस्य विवर्ताधि-
ष्ठानरूपतया क्रमशः स्वव्यापकत्वाव्ययत्वादिपारमार्थिकीं सत्ता-
मनपहायेव सर्वदा वर्तते । प्रणवे च यथा व्याहृतिगायत्र्यादि-
सर्ववेदसृष्टिस्तथा वैदिकग्रन्थेषु समुपलभ्यत इत्येवं आत्मस्वरूपे
ब्रह्मणि वेदस्थितिः । तत्तु समन्वयात् इति च सूत्रम् । ततश्च त-
स्य ब्रह्मणः स्वस्वरूपानतिरिक्तमायाख्यशुद्धसत्त्वान्तः प्रतिवि-
म्बितस्य ईशशब्दवाच्यस्य सहस्रशीर्षापुरुषस्य सर्वजगन्मूलभूत-
स्य निश्वासगतशब्दात्मका वेदाः किञ्चिन्नित्यस्वरवर्णादिसमुद्भू-
तविशेषविशिष्टास्तित्थन्तीति जगद्बीजपुरुषे वेदस्थितिः । शास्त्र-
योनित्वादिति च सूत्रम् । ततश्च कार्य्यब्रह्म स्वयंभूहृदि परमपुरु-
षेण कृतो वेदाविर्भावः । ततश्चतुर्मुखतः शब्दराशिवेदानां सर्व-
ेषा प्रादुर्भावः । “यो ब्रह्मणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदाश्च प्रहिणो-
ति तस्मै” इति च श्रुतिरिति । ततस्तपोबललब्धप्रकाशमयहृदये-
षु महर्षिषु चाविर्भाव इति । श्रूयते च तैत्तिरीयब्राह्मणे, इन्द्रेण

तपःप्रसम्भेन भरद्वाजाय महर्षये ऋगादिवेदेभ्यस्तजोराशिभ्य-
 म्योऽन्तेभ्यः कृपया दर्शितेभ्यः प्रतिवेद मुष्टिमात्रवेदानम् । एवं
 ऐतरेयब्राह्मणारण्यायिका । एवमेव च तैत्तिरीयवाजसनेयिशास-
 योराण्यायिका वैदिकानुसारिग्रन्थेषु समुपलभ्यन्ते । तथा च ऋ-
 ऋयोन्तःप्रकाशा इति श्रुतेस्तदन्तःप्रकाशमयइदमेतु वेदप्रामुर्मा-
 नः । तदुक्तं श्रीमद्भागवतैकादशस्कन्धे चतुर्दशाध्याये उद्धर्षं प्रति
 भगवद्वाक्यं । “ कालेन नैष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंहिता । मया-
 दौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मकः ॥ तेन प्रोक्ता च पुत्रा-
 य मनवे पूर्वजाय सा । ततो मृन्वाद्योऽष्टाङ्गसप्त ब्रह्ममहर्षयः ॥
 तेभ्यः पितृभ्यस्तत्पुत्रा देवदानवगुह्यकाः । मनुष्याः सिद्धन्त-
 र्वाः सविषाधरचारणाः ॥ किंदेवाः किन्नरा नागा रक्ष किंपुरुषा-
 दयः । बह्व्यस्तेषां प्रकृतयो रजःसत्त्वतमो भुवः ॥ याभिर्मृता-
 नि भिषन्ते मृतानां मतयस्तथा ॥ यथाप्रकृति सर्वेषां चित्रा वा-
 च स्मन्ति हि ॥ एवं प्रकृतिवैचित्र्याद्विचन्ते मतयो नृणां ॥
 पारंपर्येण केषां चित्पातण्डमतयोऽपरे ॥ मय्यायामोदितभिः
 पुरुषाः पुरुषर्षभ । श्रेयो वदन्त्यनेकान्तं यथाकर्म यथावचि ”
 इति ॥ एवं, वेदस्य निर्दोषत्वे, पूर्णगुणकत्वे च, स्वयं वेदः, त-
 दंगानि वद्, सप्त दर्शनानि, पुराणेतिहासादीनि च, उपकमा-
 दितात्पर्यग्राहकपरःसहस्रनयेः सप्तद्वानि, प्रकाशमानानि, स-
 म्ति, तानि चिरकालेन वैदिकनियमानुसारेण श्रीमत्सद्गुरुतः स-
 प्रदामानुभवोन्मुक्तानि यदा भवन्ति, सर्वेवास्तिकहृदये शब्दब्रह्म-
 परब्रह्मणोः ऋमेण प्रादुर्भावो भवतीति । “ वेदोऽस्मिन्ने धर्म-
 मूलं ” इति मनुः “ धर्मादर्शश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ”
 इति भारतसावित्री, “ कर्मणा ज्ञानमातनोति ज्ञानेनामृती भ-
 वति धर्म्मार्थिकाममोक्ष च विंदति ” इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यो वेदा

देव पुरुषार्थचतुष्टयसिद्धिः । पूर्वसृष्टेरथावधि आर्य्यजनास्तु वेद-
स्य प्रामाण्यमंगीकुर्वतीति तेषु च तत्प्रसिद्धिरस्त्येव । परं च येऽपि
सर्वेऽनार्य्यवैदिकजातिमंतस्तेषु च तत्तद्वन्धेषु वेदस्य प्राचीनत-
मत्वमंगीकुर्वतीति सर्वजनप्रसिद्धो वेदः ।

उन्नतपदमारूढा विचारशीला अपि जनाः प्रायशो भवन्ति
शब्दानुशासनस्यैवाधिकारिणः, बुद्धिश्च तेषां पूर्णतामप्राप्य बाहु-
ल्येनाप्तप्रमाणस्यैवानुशासनाधीनतया परिवर्तते । अत एवाप्तप्रमा-
णानामपि बाहुल्येनावलम्ब्य वेदानां प्रामाण्यं सिद्धतया प्रदर्श्य-
ते । सत्प्रमेयस्य तु सर्वप्रमाणगम्यत्वाद्देवानामपि प्रामाण्यं स्वत एव ।
प्रत्यक्षानुमानरूपप्रमाणान्तरद्वयसिद्धमिति चास्ति निश्चयः । अ-
नुमानबलेन सुखसाध्येऽपि वेदप्रामाण्ये पूर्णतामापन्नायामेव बुद्धौ
तज्जिज्ञासूनामुपजायते शक्तिस्तादृगनुमानव्यापारकरणे । पूर्ण-
तासंपादनार्थं च बुद्धेः सम्यगालोचनीयाः शास्त्रविषया बहवो
हि भवन्ति । तत्र क्रियाविज्ञानरूपं कल्पशास्त्रम्, कालविज्ञा-
नात्मकं ज्योतिस्तत्त्वम्, स्वरादिविज्ञानप्रकाशकं शिक्षाशास्त्रम्,
छन्दोज्ञानप्रदं छन्दःशास्त्रम्, शब्दविज्ञानपूर्णं व्याकरणशास्त्रम्,
भगद्भावस्य विज्ञानरूपं वेदार्थबोधकं निरुक्तशास्त्रञ्च सम्यगध्य-
यनादिभिरवगन्तव्यम् । ततश्च सप्तविधज्ञानरहस्यविज्ञानात्म-
कानामाध्यात्मिकतत्तद्दर्शनसंपादकानां ज्ञानचक्षूरूपिणां दर्शन-
शास्त्राणां सप्तविधानां प्रकृतरहस्यसमालोचनेन गूढतत्त्वमवबो-
द्धव्यम् । तेनैव वेदार्थरहस्याधिगमो नान्यथेति । साधनचतुष्ट-
यसंपन्ना एव जिज्ञासवो ब्रह्मजिज्ञासायामधिकारिणो भवन्ति
नान्ये इति सिद्धतया प्रदर्शितं दर्शनशास्त्रेषु । लौकिकबुद्धिव-
लेन भगवद्भावानुमानस्य संभवाभावात् । यदैव पूर्वोक्तषडंगा-
दिसर्वविज्ञानसमालोचनेन सप्तदर्शनरहस्यावगमेन च पूर्णज्ञान-
वतामभ्युदेति का चिदलौकिकी विचारशक्तिस्तदैव तादृगधि-

कारिणोऽनुमानबलेन वैदिकरहस्यमसिद्धं प्रभवन्ति समनमन्तुम् ।
 अलौकिकयोगबलेन समाधिद्वारेणैवेश्वरसाक्षात्कारः संभवतीति स-
 म्यक् प्रदर्शितं योगसारस्यवेदान्तादिदर्शनविचारप्रस्तावेषु । एक-
 श्वेश्वरसाक्षात्कारो यथासमाधिरूपं कमपि पुरुषार्थमलौकिकमपे-
 क्षते, तथैवेश्वरवाक्यरूपं वेदरहस्यमपि तदेवासाधारणं समाधि-
 बलं समपेक्षते येनैव हि तस्यावगमः संभवति । एवञ्च समाधि-
 क्रियाधिकारिणां सिद्धयोगिनामेव मनस्यनन्तवेगानामपौरुषेयत्वं
 प्रत्यक्षसिद्धवत् प्रतिभाति ॥ फलतस्त्वधिकारभेदानुसारेण वैदि-
 करहस्यमसिद्धं स्वतन्त्ररूपेण प्रमाणत्रयसाध्यमित्यत्र नास्ति क-
 चित् संशयः । श्रीभगवतः स्वरूपत्रयस्याध्यात्मिकाधिदेवाधिभू-
 तस्य यथार्थद्रष्टा योगिश्रेष्ठ एव कीदृग्भ्रान्तविज्ञानपूर्णं शब्दब्रह्म-
 रूपं वेदरहस्यं भवतीति शक्नोति समवगन्तुम् । स्वरूपब्रह्मणः
 शब्दब्रह्मणश्च परस्परं कार्यकारणसम्बन्धेन संबद्धत्वात् । सृष्टि-
 पु च सर्वत्रैव परिदृश्यते विकाशः पूर्वोक्तस्वरूपभावत्रयस्य ।
 श्रुतीनां माहात्म्यस्यालौकिकत्वस्य चेतदेव गूढतमं रहस्यं, यत्प्र-
 तिश्रुतेरेव स्वतन्त्ररूपतया भावत्रयात्मकं त्रिविधमेव स्वरूपं प्र-
 तिपद्यते । ब्रह्मस्वरूपस्यादिरहितस्यानन्तत्वाद्भानमप्यनन्तमेव
 भवति । एवञ्च ज्ञानमया वेदा अनन्ता इति स्वतःसिद्धमेव ।
 तथापि कल्पेऽस्मिन् यावत्संस्थाका एव वेदाः प्राकल्पमायाताः
 श्रीवेदव्यासेनोद्भूतास्तएवात्र समुल्लिख्यन्ते, तदुक्तं स्कान्दे । “अ-
 वतीर्णो महायोगी सत्यवत्यां पराशरात् । उत्सन्ना भगवान्भेदा-
 नुल्लाहार हरिः स्वयम् ॥ प्रायः सप्तशमुद्धृत्य प्राग्वेदं कृतवा प्रभुः ।
 यद्वैपि निगदाश्चैव तथा सामानि सामतः ॥ चतुर्धा व्यभजत्तं
 च चतुर्निशतिधा पुनः । शतधा चैवधा पञ्च तथैव च सदस्रधा ॥
 कृष्णो द्वादशधा चैव पुनस्तत्सार्धवित्तये । चत्वारः ब्रह्मसूत्रा-
 णि येषां सूत्रस्त्वर्जसा ॥ चक्र वेदतरोः शास्त्रा दृष्ट्वा पुंसोऽप्य

मेधसः । एवं च संकलनया ११३७ वेदानां शाखाः तत्र क्वचि-
 त्सूतसंहितादिवचनेषु तथा पातंजलमहाभाष्ये च ऋचः शाखाः
 (२१) एकविंशतिसंख्याकाः, अथर्वणवेदस्य नव शाखा इति
 मतभेदो दृश्यते वचनानि तु संहितायामस्यां ज्ञानयोगाध्याये स-
 मुपन्यस्तानि टिप्पण्याम् । एवं “ऋग्वेदस्य तु शाखाः स्युरेक-
 विंशतिसंख्याकाः । नवाधिकशतं शाखा यजुषो मरुतात्मज । स-
 हस्रसंख्यया जाताः शाखाः साम्नः परंतप । अथर्वस्य च शा-
 खाः स्युः पंचाशद्धेदतो हरे । ” इति मुक्तिकोपनिषच्छ्रुतौ ।
 तथा च “सर्वेषां चैव वेदानां शाखाभेदस्त्वशक्तिज” इति स्मृ-
 तेर्वास्तविकशाखाभेदस्य तादृग्विवक्षितत्वाभावादंतर्भावविभागा-
 लक्षणमहर्षिवचसां न कोऽपि विरोधः तत्र मंत्रब्राह्मणयोर्वेदनाम-
 चोक्तलक्षणाद्यावंत्यो वेदसंहितास्तावन्त एव ब्राह्मणभा-
 गा इति बोध्यम् । ब्राह्मणमपि त्रिविधं विधिरूपमर्थवादरूपं त-
 दुभयविलक्षणं च । तत्र शब्दभावनालिंगादिप्रयोगो विधिरिति
 प्राभाकराः इष्टसाधनताविधिरिति तार्किकादयः । सर्वोपि वि-
 धिश्चतुर्विधः । उत्पत्त्यधिकारविनियोगप्रयोगभेदात् । प्राशस्त्य-
 निदान्यतरलक्षणं, यद्विधिशेषभूतं वाक्यमर्थवादः । स च त्रिवि-
 धोः गुणवादोनुवादोभूतार्थवादश्चेति । विध्यर्थवादोभयविलक्षं तु
 वेदांतवाक्यम् । तच्चाज्ञातज्ञापकत्वेऽप्यनुष्ठानाप्रतिपादकत्वान्न वि-
 धिः । स्वतः पुरुषार्थं परमानन्दज्ञानात्मकब्रह्मणि स्वार्थे उपक्र-
 मोपसंहारादिषड्विधतात्पर्यलिंगवत्तया स्वतः प्रमाणभूतं सर्वान-
 पि विधीनंतःकरणविशुद्धिद्वारा स्वशेषतामापाद्य अन्यशेषत्वाभा-
 वाच्च नार्थवादः । एवं “एकैकस्यास्तु शाखाया एकैकोपनिषन्म-
 ता । तासामेकमृचं येन पठ्यते भक्तितो मयि ॥ स मत्सायुज्यपद-
 वीं प्राप्नोति मुनिदुर्लभाम् । ” इति च मुक्तिकोपनिषद् । उपनिष-
 दां बहुत्वं बोध्यं कर्मकाण्डे व्यापारभेदेऽपि सर्वासां वेदशाखाना-

कारिणोऽनुमानबलेन वैदिकरहस्यमस्मिन् प्रभवन्ति समवगन्तुम् ।
 अलौकिकयोगबलेन समाधिद्वारेणैवेवमसाक्षात्कारः संभवतीति स-
 म्यक् प्रदर्शितं योगसांख्यवेदात्तादिदर्शनविचारप्रस्तावेषु । एक-
 श्वेश्वरसाक्षात्कारो यथासमाधिक्यं कमपि पुरुषार्थमलौकिकमपे-
 क्षते, तथैवैश्वरवाक्यरूपं वेदरहस्यमपि तदेवासाधारणं समाधि-
 बलं समपेक्षते येनैव हि तस्यावगमः संभवति । एवञ्च समाधि-
 क्रियाधिकारिणां सिद्धयोगिनामेव मनस्यनन्तबलानामपौरुषेयत्वं
 प्रत्यक्षसिद्धवत् प्रतिभाति ॥ फलतस्त्वधिकारभेदानुसारेण वैदि-
 करहस्यमस्मिन् स्वतन्त्ररूपेण प्रमाणत्रयसाध्यमित्यत्र नास्ति क-
 श्चित् संशयः । श्रीभगवतः स्वरूपत्रयस्याप्यात्मिकाधिदेवाधिभू-
 तस्य यथार्थद्रष्टा योगिश्रेष्ठ एव कीदृगब्रान्तविज्ञानपूर्णं शब्दब्रह्म-
 रूपं वेदरहस्यं भवतीति शक्नोति समवगन्तुम् । स्वरूपब्रह्मणः
 शब्दब्रह्मणश्च परस्परं कार्यकारणसम्बन्धेन संबद्धत्वात् । श्रुति-
 पु च सर्वत्रैव परिदृश्यते विकाशः पूर्वोक्तस्वरूपभावत्रयस्य ।
 श्रुतीनां माहात्म्यस्यालौकिकत्वस्य चैतदेव गूढतमं रहस्यं, यत्प्र-
 तिश्रुतेरेव स्वतन्त्ररूपतया भावत्रयात्मकं त्रिविधमेव स्वरूपं प्र-
 तिपद्यते । ब्रह्मस्वरूपस्यादिरहितस्यानन्तत्वाज्ज्ञानमप्यनन्तमेव
 भवति । एवञ्च ज्ञानमया वेदा अनन्ता इति स्वतःसिद्धमेव ।
 तथापि कल्पेऽस्मिन् नावतंसस्याका एव वेदाः प्राकल्पमायायाः
 श्रीवेदम्याधेनोद्भूतास्तप्यात्र समुल्लिख्यन्ते, तदुक्तं स्कान्दे । “अ-
 वतीर्णो महायोनी सत्यवत्यां पराशरात् । उत्सन्नान्भगवान्वेदा-
 नुक्ताहार हरिः स्वयम् ॥ प्रायः सप्तसमुद्रस्य प्राग्बेदं कृतवान्प्रभुः ।
 यमपि निगदाध्वेव तथा सामानि सामतः ॥ चतुर्धा व्यमञ्जरा-
 न् चतुर्विंशतिधा पुनः । शतधा यैकधा येन तथैव च सहस्रधा ॥
 कृष्णो द्वादशधा येन पुनस्तत्स्यार्थविषये । चकार ब्रह्मसूत्रा-
 नि येषां मृत्युवर्मजसा ॥ चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽप्य-

युर्विश्वावसू रंभाऽर्जुनो नारदतुंबरू । आंजनेयो मातृगुप्तो वारु-
 णो नन्दिकेश्वरः । स्वातिर्गणो देवराजः क्षेत्रराजश्च राहलः । दु-
 र्जयो नाम भूपालो हाहाहूहूश्च रावणः । परमन्दी च सोमेशो ज-
 गदेकमहीपतिः । व्याख्यातारो भारतीये लोल्लठोद्भटशंकुकाः ।
 भद्राभिनवगुप्तश्च श्रीमत्कीर्तिधरोऽपरः । अन्ये च बहवः पूर्वं ये
 संगीतविशारदाः ।” तच्च “ मार्गदेशीयभेदेन द्विधा संगीतमुच्य-
 ते । द्वेधा मार्गख्यसंगीतं भरतायाब्रवीत्स्वयम् । ब्रह्मणोऽधीत्य
 भरतः संगीतं मार्गसंज्ञि तत् । अप्सरोभिश्च गन्धर्वैः शम्भोरग्रे
 प्रयुक्तवान् ।” इति श्रीमतंगः । एवं च मार्गनाम्नि संगीते राग-
 रागिणीना षोडशसहस्रसंख्याकानां षट्त्रिंशदधिकत्रिंशतैस्तालै-
 र्गानमिति गांधर्ववेदस्य कियान्विस्तार इति कः संख्यातुं समर्थः ।
 तस्य च देवताराधननिर्विकल्पकसमाध्यादिसिद्धिश्च परमं प्रयो-
 जनम् । स्थापत्यवेदान्तर्गतमर्थशास्त्रं बहुविधं नीतिशास्त्रमश्व-
 शास्त्रं गजशास्त्रं शिल्पशास्त्रं सूपकारशास्त्रं चतुःषष्टिकलाशास्त्रं चे-
 ति विश्वकम्पादिभिस्तथा नाना मुनिभिः प्रणीतं तस्य च सर्व-
 स्य लोकस्य लौकिकालौकिकतत्प्रयोजनभेदाद् भेदो द्रष्टव्यः ।
 एवमुपवेदा निरूपिताः । तत्र वेदेषु ज्ञानविज्ञानयोर्द्वयोरेव सुम-
 हान् विस्तारः परिदृश्यते । स्थूलदृशैव यदा ज्ञानावगम्यं स्थूल-
 जगदेवानन्तरूपतया प्रतिभाति तदा कारणरूपस्याऽध्यात्मज-
 गत आनन्त्यानुभवो मनसि कीदृग् विस्मयमुत्पादयति तद्वीर-
 पुरुषैरनुमेयम् । फलतस्तु तादृशानन्त्यवर्णनकारिणो वेदा निय-
 तमनन्ता एवेति कः संदेहः । श्रुतिश्च कथयति “ अनन्ता वै वे-
 दाः ” इति । यदा वेदा एवानन्तास्तदा वेदसंमतानां शास्त्रान्तरा-
 णा संख्यानमसंभवमेव भवति ।

प्राचीनकाले वेदषडङ्गानां स्वाध्यायप्रवचनसंप्रदायः पूर्णरूपे-
 णासीत् । इदानीं वेदोक्तकर्मक्रमसूचकानां हस्तस्थानीयानां प्रति-

मेकरूपत्वमेव ब्रह्मकाण्ड इति गतिसामान्यादितिसूत्रे स्पष्टम् ।
चतुर्णां वेदानां प्रयोजनभेदेन भेदो यथा । तत्र च वेदा हि य
ज्ञार्थमभिप्रवृत्ता इत्यङ्गनाम्नापक्षिप्त्यहोत्प्रयोग आस्येदेन, अथ
युप्रयोगो यजुर्वेदेन, सद्भातप्रयोगः सामवेदेन, ब्रह्मयजमान
प्रयोगो तत्रैवातर्मुत्तो, अथर्ववेदस्तु शाक्तिकर्षाष्टिकाभिचारि
कादियज्ञकर्मदेवतोपासनारहस्यज्ञानप्रतिपादकत्वेनात्यन्तविरुद्ध
प्रगनुकारी ।

अथ वेदचतुष्टयस्य क्रमेण चत्वार उपवेदा । आयुर्वेदो धनु
र्वेदो गांधर्ववेदः स्यापत्यवेद इति । तत्रायुर्वेदस्याष्टौ स्थानानि
भवन्ति सूत्रं शरीरमैत्रियं चित्तिं निदानं विमानं विकल्प-
सिद्धिश्चेति । ब्रह्मदत्तप्रजापत्यध्विनीकुमारधन्वतरिन्द्रभरद्वाजा
त्रिजमदन्निविश्वामित्रादिभिरुपादिष्टध्वरकेण संक्षिप्तः । तत्रैव ॥
श्रुतेन पंचस्थानात्मकं प्रस्थानान्तरं कृतम् । एवं वाग्भट्टादिभि
रपि बहुविशेषः कृतस्तेन शास्त्रभेदः । वात्स्यायनेन पंचाम्याया
त्मकं कामशास्त्रं प्रणीतं तत्रायुर्वेदान्तर्भावमस्ति तत्रैव सुश्रुतेन
वाजीकरणारण्यकामशास्त्राभिधानात् । तस्य च विषयवैराग्यमेव
प्रयोजनं, शास्त्रोद्दीपितविषयभोगे दुःखमात्रपर्यवसानात् । एवं
धनुर्वेदः पादचतुष्टयात्मकः श्रीविश्वामित्रपरशुरामादिभ्यः प्रादु-
र्भूतः तत्र प्रथमो दीक्षा द्वितीयः संग्रहस्तृतीयः सिद्धिः चतुर्थः
प्रदोषाद् इति । तत्र प्रथमे आयुषाधिकारिणो निर्णयः । द्वि-
तीये गुरुसम्प्रदायसिद्धानामस्रशस्त्राणामभ्यासमन्त्रदेवतासिद्धि-
निरूपणम् । तृतीयेऽस्त्रप्रयोगः । चतुर्थे सत्रियाणां स्वधर्मसुद्धं
प्रजापालनमित्यादि निरूपितम् । गांधर्ववेदश्च श्रीसदाशिवादि-
भ्यः प्रादुर्भूतः । उक्तं च संगीतरत्नाकरे । “ सदाशिवः शिवो
ब्रह्मा भरतः कश्यपो मुनिः । मर्तग पार्थिगो दुर्गाशक्तिः शा-
ईसकोदलो ॥ विशासिलो दन्तिलश्च बंयलोऽध्वतरस्तथा । वा

युर्विश्वावसू रंभाऽर्जुनो नारदतुंबुरू । आजनेयो मातृगुप्तो वारु-
णो नन्दिकेश्वरः । स्वातिर्गणो देवराजः क्षेत्रराजश्च राहलः । दु-
र्जयो नाम भूपालो हाहाहूहूश्च रावणः । परमन्दी च सोमेशो ज-
गदेकमहीपतिः । व्याख्यातारो भारतीये लोल्लठोल्लटशंकुकाः ।
भद्राभिनवगुप्तश्च श्रीमत्कीर्तिधरोऽपरः । अन्ये च बहवः पूर्वं ये
संगीतविशारदाः ।” तच्च “ मार्गदेशीयभेदेन द्विधा संगीतमुच्य-
ते । द्वेधा मार्गाख्यसंगीतं भरतायाब्रवीत्स्वयम् । ब्रह्मणोऽधीत्य
भरतः संगीतं मार्गसंज्ञि तत् । अप्सरोभिश्च गन्धर्वैः शम्भोरग्रे
प्रयुक्तवान् ।” इति श्रीमतंगः । एवं च मार्गनाम्नि संगीते राग-
रागिणीनां षोडशसहस्रसंख्याकानां षट्त्रिंशदधिकत्रिंशतैस्तालै-
र्गानमिति गांधर्ववेदस्य कियान्विस्तार इति कः संख्यातुं समर्थः ।
तस्य च देवताराधननिर्विकल्पकसमाध्यादिसिद्धिश्च परमं प्रयो-
जनम् । स्थापत्यवेदान्तगतमर्थशास्त्रं बहुविधं नीतिशास्त्रमश्व-
शास्त्रं गजशास्त्रं शिल्पशास्त्रं सूपकारशास्त्रं चतुःषष्टिकलाशास्त्रं चे-
ति विश्वकम्मादिभिस्तथा नाना मुनिभिः प्रणीतं तस्य च सर्व-
स्य लोकस्य लौकिकालौकिकतत्प्रयोजनभेदाद् भेदो द्रष्टव्यः ।
एवमुपवेदा निरूपिताः । तत्र वेदेषु ज्ञानविज्ञानयोर्द्वयोरेव सुम-
हान् विस्तारः परिदृश्यते । स्थूलदृशैव यदा ज्ञानावगम्यं स्थूल-
जगदेवानन्तरूपतया प्रतिभाति तदा कारणरूपस्याऽध्यात्मज-
गत आनन्त्यानुभवो मनसि कीदृग् विस्मयमुत्पादयति तद्वीर-
पुरुषैरनुपेयम् । फलतस्तु तादृशानन्त्यवर्णनकारिणो वेदा निय-
तमनन्ता एवेति कः संदेहः । श्रुतिश्च कथयति “ अनन्ता वै वे-
दाः ” इति । यदा वेदा एवानन्तास्तदा वेदसंमतानां शास्त्रान्तरा-
णां संख्यानमसंभवमेव भवति ।

प्राचीनकाले वेदषडङ्गानां स्वाध्यायप्रवचनसंप्रदायः पूर्णरूपे-
णासीत् । इदानीं वेदोक्तकर्मक्रमसूचकानां हस्तस्थानीयानां प्रति-

शास्त्रं विभक्तानां फल्यसूत्राणां तिरोहितप्रायत्वाद् वैदिकसत्क
 र्मणामभावा एव जातः । एवं वैदिकवर्माङ्गकालज्ञानाय व्योतिषं
 तदपि “मूर्धं पितामहो न्यासवशिष्टान्निपराशराः । कश्यपो
 नारदो गर्गो मरीचिर्भृङ्गुङ्गिराः ॥ छोग्रशः पेलिशश्चैव श्यवनो
 यवनो गुरुः ॥ शौनकोऽष्टादशाश्चैव व्योतिःशास्त्रप्रवर्तकाः ”
 इति सूर्यसिद्धान्ताद् बहुविधम् । इदानीं पौरुषेयग्रथेराकुलितं
 लोकोपयोगिकलितार्थकथनाय व्यवहियत इति महान्श्लोकावसर
 र । वेदश्रोत्रस्थानीयं निरुक्तमपि बहुविधं वैदिकमप्रपदार्थभावबो-
 धनात्मकमतीवावश्यकमिदानीं तदभावाद् वेदार्थ एव बुरुभ
 इति वेदवधिरत्वम् । यथा वेदानस्य तथैव निर्वचननिरुक्तनिर्ण-
 दानस्यम् । तदभावादेव वेदादरे काश्यम् । शास्त्र्यन्ते वैदिकव-
 र्णार्थस्वरादयो याभिरिति शिक्षा वेदनासास्थानीयाः प्रतिशास्त्रं
 मुनिभिः प्रकाशितवर्णाञ्चारणभेदरूपप्रातिशाख्यनामापरप-
 र्याया अपि बहुविधाः । तदभावादेवसाम्नां यथार्थगानशिक्षणा-
 भावेन प्रायो छोप एव दृश्यते । एवं वेदाङ्गानां ग्लानिरिति अ-
 ग्निनो वेदस्यापि ग्लानिः स्फुटेव । अतो वेदतर्दगस्वाध्यायस-
 स्तंप्रदायप्रवृत्तिरतीवावश्यकीति । एवं वेदविद्वानदर्शनरूपशा-
 स्त्राणि बहुभेदमापन्तानीव दृश्यमानानि ज्ञातुमतिगभीराणीति
 सर्वत्र बद्धी हानिरस्ति, तदर्थं तदेकवाक्यतया तच्चद्विद्वानमूमय
 संक्षेपतो निर्दिश्यते । “सर्वेव सौम्य इदमग्र आसीत्” “सत्यं ज्ञा-
 नमनन्तं ब्रह्म” “तमेव विदिताऽसि मृत्युमेति” “नाऽम्यःपंपा
 विपतेऽयनाय” “एकमेवाऽद्वितीयं ब्रह्म” “प्रज्ञानमानन्द ब्रह्म”
 “ज्ञानम् ब्रह्मणो विद्वाश्च विभेति कुतश्चन” “तमेवैकमात्मानं
 विजानयान्या वाचो विमुञ्चय ” इत्यादिश्रुतिम्योऽद्वितीयपरमा-
 नन्दविद्वानसाक्षात्कारः परमपुरुषार्थ इत्यध्यवसितम् । तत्राऽदि-
 तीयं ब्रह्म प्रमेयं तत्साक्षात्कारश्च प्रमा सा च प्रमाणाधीना इत्य-

तो माननिरूपणायैव गौतमकणादाभ्याम्महर्षिभ्यां षोडश सप्त
 पदार्थगर्भे न्यायवैशेषिकदर्शने प्रणीते, तथाच न पदार्थतद्वर्मा-
 णां वा निरूपणे तात्पर्यमपि तु प्रमाणनिरूपण एव । स्थू-
 लविज्ञानसहायेन सद्वस्तुनिरूपणे वैशेषिको न्यायश्चेति दर्शन-
 द्यमेव परमोपयोगितया निर्धार्यते । ततो हि धर्मधर्मिणोर्द्वयोरेव
 सम्यग् विनिर्णयद्वारेण तत्त्वजिज्ञासूनां प्रभूतकल्याणमुपजाय-
 ते । “समे शुचौ बन्धिजलाग्निवालुकाविवर्जिते शब्दजलाशया-
 दिभिः । मनोनुकूलेन तु चक्षुर्पीडने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजन-
 म्” । “आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो निदिध्यासितव्यः” इत्या-
 दिश्रुतिभ्यो निदिध्यासनस्यात्मसाक्षात्कारं प्रति हेतुत्वेन श्रूयमा-
 णत्वात्त्वंपदलक्ष्यार्थाऽद्वितीयपरमात्मविषयकचित्तवृत्तिधारालक्ष-
 णनिदिध्यासनसमये विषयेभ्यश्चित्तवृत्तिनिरोधाय प्रधानप्रथ-
 मतत्त्वग्रामसांगयोगप्रपञ्चनार्थमथयोगानुशासनमित्यारभ्य योगदर्-
 शनं श्रीमन्महर्षिणा पतञ्जलिना प्रपञ्चितमित्यतो न प्रधानादि-
 निरूपणेन वा योगस्य स्वागमीयफलनिरूपणे तात्पर्यमपि तु
 अद्वितीयपरमात्माकारावच्छिन्नचित्तवृत्तिप्रवाहरूपनिदिध्यास-
 नाय विषयेभ्यश्चित्तवृत्त्येकाग्रतामात्र एव । अत एव सर्वसाधन-
 समूहानामुपासनाक्रियाणां च योग एवावसानभूमिः । “नावेदवि-
 न्मनुते तं बृहन्तं” “वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य” इत्यादि श्रुतिस्मृ-
 तिभ्यो ब्रह्मणो वेदप्रमाणैकगम्यत्वेन शब्दप्रमाणेन प्रमेयविचार-
 प्रवृत्तौ प्रमेयस्याद्वितीयब्रह्मणस्तत्त्वमसीत्यादिमहावाक्यायतत्त्वं-
 पदलक्ष्यतया पदज्ञानस्य च शक्यार्थज्ञानद्वारा लक्ष्यार्थबोधक-
 त्वेन श्रीमद्भगवता कपिलेन प्रधानप्रमुखतत्त्वगर्भं सांख्यदर्शनं
 त्वंपदशक्यार्थनिरूपणाय प्रणीतमतो न प्रधानादिपदार्थनिरू-
 पणे, न वा प्रधानादीनामाभिर्भावादिनिरूपणे तात्पर्यं किन्तु क-
 पिलस्य त्वंशब्दवाच्यान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यनिरूपण एव

सात्पर्यं भवतीति । एवं त्वंपदशक्यायनिर्णयानन्तरं प्रमेयस्या-
 द्वितीयपरमात्मनस्तत्पदस्यापि लक्ष्यतया तत्पदशक्यायबोधः ।
 महावाक्यस्यस्वंपदार्थनिर्णयायैकं भवति सांख्यं योगइति द्वयमव-
 दर्शनम् । तत्र च योगदर्शनं सात्पर्यबुद्धिरूपिण्याः प्रज्ञायाः सम्य-
 ग् विकास संजनयति सांख्यदर्शनं च स्वंपदार्थबोधे सहस्यकृता-
 मुपैति । चित्तेकाग्र्याय श्रीमद्भगवता पतञ्जलिना सांख्ययोगे प्रणी-
 ते सत्यनादिसंसारमृतानां कर्मणां बाधनामी रागद्वेषादिकमुषि-
 तान्तःकरणेन योगसाधनानां शमदमादीनामसंभवेन तत्संभवाय
 तमेतं वेदानुवचनेन “ब्राह्मणा विविदिपन्ति यज्ञेन दानेन तपसा
 नाशकेन” “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति सर्वाणि भूतानि च
 यद्विशन्ति” “यद्विच्छन्तो ब्रह्मधर्म्यं चरन्ति तच्चे पदं सप्र-
 ह्णेण ब्रवीम्योम्” “नित्यनेमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयम्”
 इत्यादि श्रुतिस्मृतिय्योऽन्तःकरणमलानां कर्मभिः क्षीयमा-
 णस्वश्रवणेनान्तःकरणपंकानां ध्यवच्छेदाय परमर्षिर्भगवान् जै-
 मिनिराचार्य्योऽघातो धर्मजिज्ञासेत्पारम्यं द्वादशलक्षणीं प्रणि-
 नाय । वेदस्य त्रिकांडविषयत्वाच्चर्चप्रकाशकानि कर्ममीमांसा-
 भक्तिमीमांसाब्रह्ममीमांसेतिमीमांसात्रयदर्शनानि श्रीमज्जैमिनि
 शांडिल्यवेदव्यासप्रणीतानि । तेषु कर्मसु अधिकारिणां प्राब-
 म्यादत्पावश्यकत्वं श्रेष्ठं चास्तीति तस्यातीव विस्तारः । यम-
 न्तरा लक्ष्यार्थनयबोधस्तं तत्पदशक्यार्थं निरूपयितुं शाण्डि-
 ल्यशेषपाशुपतप्रणेत्रादिभिर्महात्मभिर्भगवानेको वासुदेव पर-
 मार्थतत्त्वमित्येवमादिसगुणनिरूपणोदाहरणानि देवीभक्तिमीमा-
 सादीनि प्रणीतानि इत्थं च रुषिर्षेभिर्ज्यातत्पदशक्यार्थं वासुदे-
 वोऽस्तु पशुपतिर्वा भवत्वित्यत्र न विशेषः । तथा च गुणावच्छिन्नं
 परात्मनो रूपमित्यादिनिरूपणं न सात्पर्यमपि तु तत्पदवा-
 च्यमायावच्छिन्नमेतन्मनिरूपण एव महावाक्यस्य तत्त्वमिति

पदावबोधजननार्थं कर्ममीमांसाभक्तिमीमांसाचेति मीमांसाशास्त्र-
द्वयं कार्यकारणरूपेण भूरि सहायकं भवति । अतोऽग्निहोत्र-
चातुर्मास्यादीनां स्वर्गादावक्ष्यस्थित्यादिहेतुत्वनिरूपणे, न
वा प्रपञ्चस्य सत्यत्वादिनिरूपणे तात्पर्यं किंतु योगाङ्गशमद-
मादिसिद्धयेऽन्तःकरणमलानां विहितकर्मानुष्ठानैर्निवृत्तौ भग-
वतो जैमिनेर्वाक् तात्पर्यवतीति परिचरितचरेण मार्गेणाक्षपाद-
कणादकपिलशंडिलजफणिजैमिनीनां तात्पर्यविषयभूतानि पर-
स्परमविरुद्धानि प्रमाणानि त्वंपदशक्यतत्पदशक्यचित्तैकाग्र्या-
न्तःकरणमलापाकरणानि दर्शयित्वा व्याससूत्रार्थं श्रुतेरर्थं च
यथायथं वर्णयन्तिस्म । योगदर्शनविज्ञाने योगभूमिकासप्तकं, वेदां-
तदर्शनविज्ञाने ज्ञानभूमिकासप्तकं येन क्रमेणास्ति तेनैव क्रमेण
सोपानारोहणमिवोभयशास्त्रोक्तभूमिकासु समारोहत्यधिकारीति
सुतरां शास्त्रैक्यमिति सप्तभूमिकासमारोहायैव सप्तदर्शनानीति
गूढं रहस्यम् । तथा च क्रमप्राप्तसोपानारोहे तदुत्तरोत्तरभूमिस-
मारोहणे सौलभ्यं भवतीति नार्षविज्ञाने विरोधगंधः । ज्ञानदर्श-
नसप्तभूमिकाविज्ञानरहस्यमेतद्व्यकारप्रणीतसप्तदर्शनसमन्वये द्र-
ष्टव्यमिति । सप्तमं च दर्शनं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं ब्रह्मस्वरूपबो-
धोत्पादकमिति सर्वजनप्रसिद्धम् । वस्तुतस्तु सप्तैव दर्शनान्ये-
तानि मुक्तिपदस्यैवाद्वितीयस्य निर्णायकानीति । तथाऽपि
ज्ञानोत्कर्षस्य तारतम्यानुसारतो वेदान्ता एव वेदसिद्धान्ता इति
प्रकीर्त्यन्ते । प्रत्यक्षानुमानशब्दादिप्रमाणैकवाक्यताप्रमितदृष्टा-
दृष्टप्रपञ्चजातनिर्णायकचतुर्विंशतिमहर्षिप्रणीतसायनाचार्यादिधृ-
तहादशलक्षसूत्रात्मकविद्युत्सौदामिनीकलाशास्त्रमतिविस्तृतंचेदा-
नीं भागशः क्वचित्कर्नाटकादावुपलभ्यते । ईदृशानां ग्रंथानां
तिरोधानादेवेदानीं जनेषु धर्मकर्मादौ विवादोपस्थानं परिदृश्यते।
तथा च दर्शनोद्धारः परमावश्यक इति ज्ञेयम् ।

वेदा हि मूलमनादिरूपस्य अप्राविदोषरहितस्य नित्यतत्त्व-
 रित्तकारिण सनातनधर्मस्य । तदनु च स्मृतयस्त्वतश्च पुरा-
 णानि ततश्च तंत्राणि क्रमशो भिन्नाधिकारप्रयोजनतया प्रमा-
 णरूपेण समाद्रियन्ते । यत्तु ह्ययमेव सद्बौद्धिकज्ञानविज्ञानसमूहानां
 संप्रकाशकमिति सर्वजनप्रसिद्धम् । वेदवृक्षाणां महर्षीणां स्मृति-
 बलेन प्रकाशितानि शास्त्रजातानि स्मृतिशास्त्राणीति कथ्यन्ते ।
 वेदानां परममाननीयत्वे सिद्धे तदनुकूलस्मृतयोऽपि माननीया
 भवन्तीति च संदेह । ततश्च द्वितीयाधिकरणविषयाणां स्मृति-
 शास्त्राणां सम्बन्धे नास्ति का चिदपि शंका । वर्तमानसमये स्मृ-
 तयो नाम धर्मशास्त्राणि वक्ष्यमाणरीत्या भेदमापन्नानि तथेषा-
 “ मन्त्रत्रिविण्णुहारीतयाहवल्क्योशनोक्तिरा । यमापस्तंबसंवर्ता
 कात्यायनबृहस्पती । पराशरव्यासशस्त्रकृत्सिंहिता दक्षगोतमौ ।
 शातावपो बसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥ ’ अन्यानि देवल १
 गोभिल २ जमदग्नि ३ विश्वामित्र ४ प्रजापति ५ बुद्धशातावप ६
 पेठीनसि ७ आश्वलायन ८ पितामह ९ बौधायन १० छागळेय
 ११ जाबालि १२ ष्यवन १३ मारीच १४ कश्यपा १५ विप्रणी-
 तानि उपस्मृतिरूपाणि आचारभ्यवहारप्रायश्चित्तवर्णाश्रमधर्मवि-
 शेषाणां विभागेन प्रतिपादकानि सन्ति निर्वन्धेषु तत्तद्वचनोपल-
 भिरपि भवति । एवं श्रीमद्भारते तथा वाल्मीकीये श्रीमद्रा-
 मायणे साक्षात् तथा आख्यानोपाख्यानादिपरंपरया धर्मस्यैव प्र-
 मृतिनिष्ठचित्तक्षणस्योक्ततया इतिहासनाम्ना महाकाव्यनाम्ना च
 भिन्नमपि धर्मशास्त्रे स्मृतिष्वेव प्रमाणमुक्त्यग्रतया तद्व्यं निर्दि-
 षाद वरीयर्ति एवं सर्वदेवसाधारणं मन्त्रशास्त्रं शारदातिलका-
 दिवात्रिकविषयातिरिक्तश्रुतिस्मृतिसिद्धसिद्धार्थांशबहुलं धर्मशा-
 स्त्रं पदान्तर्मूर्तं ज्ञेयम् । स्मृतीनां प्राप्ताप्यं मनसि कृत्येव तत्र तत्र
 वेदान्तसूत्रेषु “ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इति चेन्नाभ्यस्मृत्यनव

काशदोषप्रसंगात् ” । २-१-१ “ इतरेषां चानुपलब्धेः ” २-१-२ “ स्मृतेश्च ” इत्यादिमूत्राणि प्रणयतिस्म भगवान् वेदव्यासः । स्मृतीनां महर्षिसंस्कारजन्यविशुद्धज्ञानमयत्वेन तत्कृतं वेदविषयकमनुमानं तत्प्रामाण्य बोधयति इति स्मृतिप्रामाण्यसंप्रदायः । अत एव स्पर्श्यते मुनिभिश्चिन्त्यते सा स्मृतिः । चिन्तनं च यद्विषयिणी आर्षेक्षाबुद्धिरुत्थाप्योत्थिताकांक्षापुरस्कारेणोदेति तद्विषयस्यैव अन्यतरस्य वान्यमहर्षिकृतान्यतमरूपेण विशिष्टचिन्तनं न विरुध्यते । यस्य विषयस्य यत्र स्मार्तेऽर्थे स्थूलत्वं तत्र विज्ञानसिद्धार्थनिरूपणं दुर्बलं भवति यत्र च पदार्थसूक्ष्मत्वं तत्र वैज्ञानिकसिद्धांशनिरूपणं प्रबलं भवतीति, पूर्वावस्थायां मुनिमतभेदसंभवोऽस्ति नोत्तरस्यामुक्तायामवस्थायाम् । यथा नारीधर्मेण “न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति” इत्यत्र पुरुषतंत्रप्रकृतिरिति विज्ञानसिद्धेऽर्थे न केषामपि मतभेदः किं तु विवाहकालनिर्णये दृष्टादृष्टरजस्करूपदैहिके स्थूलेऽर्थेऽस्ति कोऽपि मतभेद इति न स लक्ष्यनिर्णये विरोधापादक इति दिक् । यथोत्तरं च मुनीनां प्रामाण्यं भगवत्प्रसादमूलकविद्यातपोयोगसमाधिवल्लब्धविज्ञानतरतमभावेन चिरन्तनैः स्मृतिहृदयाभिज्ञैरङ्गीक्रियत इति न विरोधगन्धः । अस्यां संहिताया वर्णाश्रमादिधर्मनिरूपणप्रस्तावेषु टिप्पण्यां बाहुल्येन स्मृतिरहस्यं वर्णितप्रायमिति तत्र तत्रैव बोधयितुमुपयुज्यते ।

भावतत्त्वतः शब्दतत्त्वस्य महदनन्तराद् यथा हि संभवति कश्चिद्भेदः शब्दभावान्मनोभावस्य, तथैव संभवो भवति भावभेदः कश्चिच् श्रुतिस्मृत्योर्न च तद्दोषावहं भवति । श्रुतिस्मृतिरहस्यानां सर्वजीवगणेषु प्रचारणार्थं प्रकटितं तृतीयाधिकारविषयकं शास्त्रजातं पुराणनाम्ना प्रसिद्धम् । एवं श्रीमन्महाभारतं हरिवंशाखिलसहितं सपादलक्षसंख्याविशिष्टं पुराणलक्षणेक-

देशलक्षितग्रंथांशबहुलं श्रोतेतिहासनामकं सर्वशिरोधार्यं पंचमके-
 दसया श्रुतिप्रसिद्धं वेदार्थोपबृंहक श्रीमद्भगवतो व्यासनारायणा-
 दाविर्मूर्तं प्रमाणपरमागतया प्रकाशमानमस्ति । महापुराणोप-
 पुराणान्यपि श्रुतीनां स्मृतीनामनुकूलानीति सदैव माननीयानि ।
 तेषां संख्या नामानि च साधारण्येन यथा— “ब्राह्मं दशसहस्र-
 णि पाशं पञ्चोनपष्टि च । श्रीवैष्णवं त्रयोविंशच्चतुर्विंशति शैब-
 कम् । दशाष्टौ श्रीभागवतं नारदं पञ्चविंशति । मार्कण्डेयं नव-
 वाम्बं तु दशपञ्च चतुःशतम् । चतुर्दश भविष्यं स्यात्तथा पञ्च-
 शतानि च । दशाष्टौ ब्रह्मवैवर्तं लिङ्गमेकादशैव तु । चतुर्विंशति
 वाराहमेकाशीतिसहस्रकम् । स्कन्दं शतं तथा चैकं वामनं दश-
 कीर्तितम् । कौर्मं सप्तदशाख्यातं मात्स्यं तत्र चतुर्दश । एको-
 नविंशत्सौपर्णं ब्रह्माण्डं द्वादशैव तु । एवं पुराणसंदोहश्चतुर्लक्ष उदा-
 हृतः । ” इति श्रीमद्भगवते द्वादशस्कन्धे । कौर्मं पूर्वभागप्र-
 माण्याये महापुराणान्युक्त्वा । तेषु शायवीयमधिकमुक्त्वा
 “ अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु । अष्टादशपुरा-
 णानि बह्व्ये संक्षेपवो द्विजाः । आर्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः
 परम् । तृतीयं स्कान्दमुद्दिष्टं कुमारण तु भाषितम् । चतुर्थं शि-
 वधर्माख्यं साक्षात्तन्दीशभाषितम् । दुर्वाससोक्तमात्मर्ष्यं नार-
 दीयमतः परम् । कापिलं वामनं चैव तथैवोशनसरितम् । ब्र-
 ह्माण्डं वारुणञ्चैव कालिकाद्वयमेव च । माहेश्वरं तथा साम्बं
 सौरं सर्वार्थसञ्चयम् । पराशरोक्तं मारीचं तथैव भार्गवाद्वयम् ”
 इति । तेषु स्कान्दं महापुराणोपपुराणैतिरूपेण द्विविधम् । श्रीमद्भ-
 गवता शङ्करेणोक्तं स्वदाय महापुराणं श्रीस्कन्दभगवता कुमारेण
 मुनीन् प्रति कथितं तदुपपुराणम् । शिवधर्माख्यमुपपुराणं

नन्दीपुराणम् । अन्यत्र तूपपुराणेषु वामनस्थाने भानवं स्काद-
स्थाने नन्दीपुराणं शिवधर्माख्यं च भिन्नं दृश्यते । नारदीयं
नारदमिति भेदेन महापुराणोपपुराणरूपेण द्विधा द्विधा ज्ञेयम् ।
अन्यतरस्य कौर्मवचनाद् वायवीयता वा बोध्येति, “ततो
वासिष्ठलैगाख्यम्” इत्यपि कुत्रचित्पाठो दृश्यत इति न विरो-
धः । श्रुतिषु चेतिहासः पुराणमिति । य इतिहासः प्रसिद्धस्तत्रैव
श्रीमद्रामायणं षट्कांडानि तथोत्तरमितिसप्तकांडात्मकं योगवा-
सिष्ठापरपर्यायमहारामायणोत्तरखिलसहितं च । “वेदवेद्ये परे
पुंसि जाते दशरथात्मजे । वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणा-
त्मना” इत्यभियुक्तोक्त्या वेद इवापरं ब्रह्मवरलब्धश्रीवाल्मीकि-
मुनेः प्रादुर्भूतं पुराणमिव प्रमाणपदवीं गतं बोध्यम् । उपपुरा-
णानां चाष्टादशानामन्यान्युपपुराणानि च सन्ति तन्नामनिर्देशो
विस्तरभयान्न क्रियते । के च न पुराणभागाः भरद्वाजसंहिता-
वेदव्याससंहितेत्यादिपुराणसंहितानाम्ना रहस्यनाम्ना तांत्रि-
का इवोपलब्धा भवन्ति । गणेशपुराणं मुद्गलपुराणमादिपुराण-
मादित्यपुराणमेवमादिनाम्नापि प्रसिद्धानि कानिचित्पुराणानि नि-
बन्धधृतवचनानि समुपलभ्यन्ते तत्र महापुराणमारभ्यादित्यपुरा-
णपर्यंतपुराणेषु चार्षानार्षग्रन्थनिरसनप्रक्षेपादिर्महान् प्रपञ्चः का-
लमहिम्ना प्रस्तुत इति महदनिष्टम् । अविर्भावश्चैतेषां तत्तद्विषयो
भवति नतूत्पत्तिः तत्र स्वरवर्णपदवाच्यादीनां वेदवन्न क्रमनि-
त्यत्वं नापि तदर्थक्रमनित्यत्वं किं तु प्रतिपाद्यार्थमात्रगतं
नित्यत्वमिति तदाविर्भाव एव कृतानीति व्यवहारस्तु शब्दक्रमं
पुरस्कृत्येति तत्त्वम् ननु तर्हि शब्दानां नित्यत्वेन लौकि-
कवाक्यस्याप्याविर्भावो वाच्य इति चेन्न लौकिकशब्दानां
नित्यत्वेऽप्यर्थस्योपनिबध्यमानस्य यादृच्छिकतयाऽनित्यत्वे-
नाविर्भावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अर्थानां श्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रति-

पादितानां लौकिकशब्देरुपनिबद्धत्वेन पौरुषेयत्वेऽपि तेषु पुण्यो-
पचय श्रौत । साधुशब्दापभ्रंशमृतेषु भाषांतरेषूपनिबद्धानां
तथामृतानामर्थानां ततोऽप्यवरतया न पुण्योपचयः । अत एव
सत्काव्यालापानां विषयशब्दस्य सत्काव्यालापानां निषेधश्च स्मर्य
ते । “प्राकृते संस्कृते चापि” इति शिष्यावाक्येन प्राकृता अपि
वैदिकानुकूलशब्दार्था एव कल्याणप्रदा अभ्येषां च न म्लेच्छितवै-
नापभाषितवै इति वैदिकनिषेधविषयत्वमेवेति सूतेषां । ब्राह्मादिपु-
राणानामष्टसु प्रमाणेषु ऐतिह्यस्य पुरामृतत्वाद् एकप्रवृत्तिनिमि-
त्तत्वेन पुराणशब्दवाच्यतया प्रमाणरूपत्वं तत्र तेषां पुराणानां
विषयशब्दार्थान्त्वर्भावस्त्रिकालज्ञेन योगिना याज्ञवल्क्येन आ-
चाराध्याये तृतीयश्लोक उक्तः “पुराणम्यायमीमांसा धर्मशा-
स्त्रांगमिश्रिता । वेदाः स्थानानि विधानां धर्मस्य च चतुर्दश”
इति । तथा च विषयशब्दार्थचतुर्दशप्रकारांतर्गतसुगमार्थबोधक-
त्वनिर्वधनचतुर्गणफलप्रदत्वसखीकचतुर्गणाधिकारित्वादिगुणका-
मिप्रायतो योगियाज्ञवल्क्यप्रथमाभिगणितपुराणशब्दार्थकथनपूर्-
वकं तत्प्रामाण्यं प्रतिपाद्यते तथा हि पूर्वकालार्थकपुराशब्दात्
तत्र भव इत्यर्थे सायं चरमिति सूत्रेण दृष्टप्रत्यये तस्य अनादेशे
पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेऽपि सूत्रे पुराणशब्दनिपातनबो-
धिततद्भागमाभावे महता यत्नन पुराणशब्दः साधितो व्याकरणे
मुनिभिः स च ब्राह्मादिषु योगरूढेषां शक्तः पदार्थबोधनाय प-
दान्युच्चार्यते तदभावे तत्साधुत्वबोधनं वृथास्यादिति तेष्वपि
निबन्धकल्पनं निर्मूलम् । तथा च व्याकरणमहाभाष्ये वाको वा-
क्यमितिहासः पुराणं वैयक्यमिति गणनम् । यस्तुर्वदीयब्राह्मणे
सविस्तार इतिहासपुराणं च प्रतिष्ठितमित्युक्तम् । छान्दोग्योप-
निषदि इतिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदमित्युक्तम् । नृहदार-
ण्योपनिषदि पतस्य महतो भूतस्य निश्चितमित्युक्त्वा इति

हासः पुराणं श्लोको व्याख्यानानित्याद्युक्तम् । तथा तत्रैव इतिहास-
पुराणं विद्या उपनिषद् इत्युक्तं मनुस्मृतौ अ० ३ श्लोके २३२ पु-
राणानि खिलानि चेति श्राद्धे पुराणपठनमुक्तं याज्ञवल्क्यस्मृतौ
अ० १ श्लोके ३५ वाको वाक्यं पुराणं चेति । तथा श्लोके ४३ वेदार्थ-
पुराणानित्युक्तम् । हारीतस्मृतौ अ० ४ इतिहासपुराणाभ्यामित्युक्त-
म् । कात्यायनस्मृतौ प्रपा० २ खण्डे १४ वाको वाक्यं पुराणानि इति-
हासानि चान्वहमिति । व्यासस्मृतौ “श्रुतिस्मृतिपुराणानां भवेद-
ध्यापने क्षमः” ॥ अ० ३ “इतिहासपुराणानां वेदोपनिषदां द्विजः” ॥
अ० ४ “इतिहासपुराणानि स भवेद्देदपारगः” । महाभारते स्वर्गपर्व-
णि अ० ६ “अष्टादशपुराणानां श्रवणाद्यत्फलं भवेत् ।” आनुशा०
पर्व० अ० ९० पांक्त्यब्राह्मणनिरूपणे । “ये च भाष्यविदः केचित्
ये च व्याकरणे रताः । अधीयते पुराणानि धर्मशास्त्राण्यथापि
च” इत्युक्तम् । विराटपर्व० अ० ५० “वेदान्ताश्च पुराणानि” ।
तथा आदिपर्वणि उपक्रमणिकाध्याये “इतिहासपुराणानामुन्मेषं
निर्मितं च यत्” । इत्याद्युक्तमिति प्रामाण्यविचारः । न च मिथो
विरुद्धानीति वाच्यं तत्प्रामाण्यस्योक्तत्वात्तत्प्रणेतुः श्रीवेदव्यासस्य
स्वयं भगवदवतारत्वेन प्रमादादिदोषशून्यत्वादाप्ततमत्वेन “स्त्री-
शूद्रद्विजबन्धूना त्रयी न श्रुतिगोचरा ।” इति वेदार्थोपबृंहकम् ।
तत्तदुपासकानामुपास्यदेवताद्वारा यथाधिकारं परमात्माधिगमः
पुराणानां वैयासिकानामर्थः । यथा वेदानां सर्वेषामुपास्य प्राणादि-
द्वारा परमात्माधिगमोऽर्थः । यतः सर्वेष्वपि पुराणेषु जगत्कारण-
मेकमेव परमार्थतोऽविभक्तनामरूपगुणकर्ममात्मकं ब्रह्म प्रतिपा-
द्यते यथा वेदेः— “अष्टादशपुराणानां वक्ता सत्यवती सुत” एवेति
सम्पत्तिस्तु सर्वेषामास्तिकानाम्, परन्तु तेषु तत्र तत्र एकस्य स्तुति-
रन्यस्य निन्दा कथं प्रतिपादितेति प्राप्ते ब्रूमः । यत्पाद्रे विष्णुनिर्मा-
ल्यग्रहणं, देवतांतरनिर्माल्यग्रहणं चाडालत्वं च ध्वनितं तत्तु

स्वेष्टदेवतामाहात्म्यविष्टुद्धयर्थं विधेयस्तुतिसूचनार्थं चाऽस्तीति न देवतांतरनिर्माल्यनिन्दनायेति विवेचनीयम् । न हि पुराणा-
पन्तर्घटिकीमृता निन्दा निन्दितमिन्दति, अपि तु विधेयं स्तौति,
अथ च तेषु गुणभेदादधिकारिभेदाद्वा यत्र कुत्रापि निन्दनायेति
छम्यते—तत्त्वर्थवादमाश्रित्य स्वेष्टप्रतिपादनार्थमेव दृश्यतीति शा-
स्त्रविदां रहस्यं न कश्चिदज्ञो जानासि । एवमेव सत्त्वर्थवादस्य वे-
देपि चरितार्थत्वाच्च कस्मिंश्चित्पुराणवाक्ये भास्तिकानां शङ्काऽव-
सरः । “स्तुतिमिन्दा परकृतिः पुराकल्पः” इति श्रीमत्पूज्यपाद-
न्यायसूत्रकारगोतमोक्तार्थवादलक्षणस्य जागरूकत्वात् । ततः स-
मानार्थकत्वेन समानप्रयोजनकत्वेन च प्रमाणानीति प्रवृत्तानि
पुराणानि । भाषात्रयकोविदेषु श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानामेक-
एवार्थ इति विरोधाभावेन पञ्चलक्षणं द्वालयक्षणमपि वा पुराणं
प्रमाणतमम् । अवांतरविरोधपरिहाररीत्य कल्पभेदभ्रष्टव-
क्तृभेदप्रसंगभेदादिरूपास्तु पुराणवचनेरेव पौराणिकेर्ज्ञायंत इति
सदृश्यजनतो ज्ञातव्यम् । तेषु सर्वेष्वपि सात्त्विकांशो नि-
ष्कामधर्ममोक्षयोः साधकः अर्थकामसाधको च राजसतामसां
शाबिति त्रैगुण्यविषयत्वं वेदबदेव बोध्यम् ।

श्रीभगवन्तो महर्षयः प्राचीनाः सर्व एव स्वसिद्धांतेषु विज्ञा-
नपरिपूर्णेषु प्रकृतिं त्रिधा सप्तधा वा संविभज्य प्रदर्शितवतः ।
वस्तुतस्तु सृष्टिविषयां प्रकृतेरेवमिधविभागीतिद्वयेन सम्पूर्णं
नमस्मान्तसिद्धान्ततया कृतं ह्रुदयैः । वेदाश्च तथैव व्याकुर्वते । “ये ते
पाशा वरुण सप्त सप्त त्रेधा तिष्ठन्ति विशता रुशन्तः ॥ सितन्द
सर्वे अतृते वदन्त यः सत्यवापति तं सृजन्तु ।” इति यजुःश्रुतिः ।
कारणाम्बेयणप्रस्तावेषु यथा प्रकृतेर्भागत्रयमनुसृत्य शास्त्रेषु प्र-
वर्तते विचारः मुख्यतयैव कार्म्यविचारस्थलेषु तस्याः सप्तधा-
त्ममवलम्ब्य विषयस्वरूपमवधार्यते । एवं च शास्त्रविज्ञानस्य

सौक्ष्म्यानुसारतः कार्य्यजातस्य तत्सम्बन्धिनी नियमवद्धतया प्रदर्शनार्थमेव पुरा सप्तस्वरूपस्य संगीतशास्त्रस्य प्रादुर्भावोऽभवत् । ऊर्ध्वसप्तलोकानामधःसप्तलोकानां च विचारप्रस्तावेषु युक्तिमार्गोऽनुस्रियते तथा च चतुर्दशभुवनविचारप्रस्तावोऽपि पूर्वोक्तसिद्धान्तानुसारीति सुविदितम् । अज्ञानभूमिसप्तकं ज्ञानभूमिसप्तकं च तत्सिद्धान्तानुसारत एव संनिर्णीयते । ज्ञानस्वरूपभेदानां सप्तधात्वमनुसन्धायैव सप्तदर्शनशास्त्राणामाविर्भावः समभवदिति वैदिकविज्ञानस्य भ्रमहीनत्व संसाधयतीति नास्ति संशयलेशः । त्रिधाविभक्तविषयवर्णनप्रस्तावेषु त्रिगुणविभागविज्ञानं सर्वोत्कृष्टतया सर्वशास्त्रव्यापितया च परिकीर्त्यते । तथा चाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकमिति त्रिविधं वैज्ञानिकसिद्धान्तसम्मतं गूढरहस्यं पुरा समाविष्कृतमभूत् । तच्च भावत्रैविध्यं निगमागमग्रन्थेषु सर्वत्रैव सर्वविचारमूलकतया विन्यस्तमभिवर्तते । एवं च वेदेषु पुराणतन्त्रादिषु च नैव किमपि भावान्तरम् त्रिगुणविभागभावत्रयमन्तरेणोपनिबद्धं परिलक्ष्यते । एतद्विज्ञानानुसारतया कर्मोपासनाज्ञानमिति त्रिकाण्डभेदतो वेदानां संप्रकाशोऽभूद् वेदेषु च त्रिविधा एव श्रुतयः परिदृश्यन्ते । ताश्च वक्ष्यमाणरूपेण सुप्रसिद्धाः । अत एव “यथा दुग्धं च भक्तं च शर्करा च सुमिश्रितम् । कल्पितं देवभोगाय परमान्न सुधोपमम् ॥ तथा त्रैविद्यमापन्नः श्रुतिभेदः सुखात्मकः । नयते ब्राह्मणान् नित्यं ब्रह्मानन्दं परात्परम् । ” इति स्मृतिः । अध्यात्मादित्रिविधरहस्यं संहितायामस्यामध्यात्परहस्यवर्णनाध्याये प्रपञ्चितं तत एव द्रष्टव्यं, श्रुतिवत्पूर्वोक्तभेदत्रैविध्यमनुसृत्य श्रीभगवान्निःपूर्वाचार्यैर्महर्षिभिः पुराणादिशास्त्रेषु च समाधिर्लौकिकपरकीयेतिरूपं भाषात्रैविध्यं समुपनिबद्धम् तथा च तेषां ग्रन्था यथैवाध्यात्मिकादिभावत्रयगर्भितास्तथैव ते समाध्यादिभाषात्रयोपनिबद्धाश्च परिदृ-

श्यंते । अत एव न कोपि शब्दस्तेषां ग्रन्थेषु प्रयुक्तः समाध्यादि
 त्रिविधभाषावद्भिर्भूतः समभिलक्ष्यते । तथा च “समाधिभाषा प्र
 यमा लौकिकीति तथा परा । तृतीया परकीयेति शास्त्रभाषा
 त्रिधा स्मृता ॥ गुप्तमेतद्ब्रह्मस्य वै भाषातत्त्वं महर्षयः । सम्यक् ज्ञा-
 त्वा प्रवर्तन्त शास्त्रपाठेषु संयताः ॥ समाधिभाषा जीवानां योग-
 बुद्धिप्रदीपिका । नयते नितरामेतान् परमामृतमभ्यस्य ॥ सुर-
 म्या लौकिकी भाषा लोकबुद्धिप्रसाधिका । परमानन्दमोगान्सा
 प्रदत्ते नात्र संशयः ॥ परकीया तथा भाषा शास्त्रोक्ता पापना-
 शिनी । जीवाम्सा पुण्यलोकानां कुरुते अधिकारिणः ॥” इत्यादि
 श्रीभरद्वाजपुराणसंहितायाम् । त्रिगुणभागानुसारता जीवानां बु-
 द्धिरपि साधारण्येन त्रेविध्यमवलम्ब्य समुत्पद्यते । त्रिविधाश्च बु-
 द्धिभेदाः प्रधानसम्बद्धाधिकारानुसारतस्त्रिविधानुशासनान्तर्गत-
 रूपेण प्रसिद्धाः । सप्तदर्शनसम्प्रदास्तु योगानुशासनान्तर्गतत्वाद्
 ब्राह्मबुद्धेरेवाधिकारविषया इति निश्चीयते । स्मृत्यादिशास्त्रा-
 रेण महर्षयः श्रीभगवतः शब्दानुशासनं राजानुशासनञ्चेत्पनुशा-
 सनद्वयं स्फुटतया व्याख्यातव्यं, श्रीभगवता वेदव्यासेन च शा-
 न्तिपर्वणि विभागत्रेविध्यमेव संनिबद्धम् । त्रिविधबुद्धीनां क्रमो-
 त्रिविधानेन त्रिविधाधिकारिणां तुल्यरूपेण कल्याणसाधनार्थं
 महर्षिभिरिकालौर्भाषात्रेविध्यं स्वशास्त्रेषु सम्प्रकटितम् । यथा हि
 भाषया तत्त्वं च स्वरूपतन्माध्यात्मिकभावो ग्रन्थेषु व्याक्रियते सा
 समाधिभाषेति संख्यायते । तथा च श्रीमद्भगवद्गीतासु श्रीभगवद्वा-
 क्यानि प्रायशः समाधिभाषाभाषितानीति ज्ञातव्यम् यथा “सर्व-
 त्रियगुणाभास सर्वत्रियविवर्जितम् । असक्तं सर्वभूतेषु निर्गुणं गुण-
 भोक्तुं च ॥ बहिरत्वञ्च भूतानामचरं चरमेव च । सूक्ष्मत्वाच्च द्रविष्टेयं ह-
 रस्यं चाक्षिपे च तद् ॥ अविमर्शं च भूतेषु विमर्शयिष्य च स्थि-
 तम् । भूतभर्तुं च तज्ज्ञेयं वसिष्णु प्रमविष्णु च ॥ ज्योतिषामपि

तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते । ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धि-
 ष्टितम् ॥” इत्यादि संबोधनपदान्यपहाय सर्वाण्येव भगवद्वाक्या-
 नि समाधिभाषोपनिबद्धानि नार्जुनप्रश्रवाक्यानि । मुमुक्षूणां बु-
 द्धेः परिशोधनार्थं चित्तस्य च तेषां परमानन्दाभिमुख्यसम्पादना-
 र्थं समाधिगम्या एव विषया यया भाषया लौकिकभावेनेव व्या-
 क्रियन्ते सा लौकिकी भाषेति प्रसिद्धम् पुराणादिषु प्रायो लौकि-
 कभाषा, बाहुल्येन प्रयुक्ता परिदृश्यते यथा “ तदोद्दुराजः क-
 कुभः करैर्मुखं प्राच्या विलिम्पन्नरूपेण शंतमैः । स चर्षणीना-
 मुदगाच्छुचो मृजन्प्रियः प्रियाया इव दीर्घदर्शनः ॥ दृष्ट्वा कुमुदन्त-
 मखण्डमण्डलं रमाननाभं नवकुंकुमारुणम् । वनं च तत्कोम-
 लगोभिरञ्जितं जगौ कलं वामदृशा मनोहरम् ॥ निशम्य गीतं
 तदनङ्गवर्धनं व्रजस्त्रियः कृष्णगृहीतमानसाः । आजग्मुरन्योन्य-
 मलक्षितोद्यमाः स यत्र कान्तो जवलोलकुण्डलाः ॥ दुहन्त्योभि-
 ययुः काश्चिद्गोहं हित्वा समुत्सुकाः । पयोधिभ्रित्य संयावमनु-
 द्वास्यापरा ययुः ॥ परिवेषयन्त्यस्तद्वित्वा पाययन्त्यः शिशून्पयः ।
 शुश्रूषन्त्यः पतीन्काश्चिदश्रन्त्योऽपास्य भोजनम् ॥ लिप-
 न्त्यः प्रमृजन्त्यन्या अञ्जन्त्यः काश्च लोचने । व्यत्यस्तवस्त्रा-
 भरणाः काश्चित्कृष्णान्तिकं ययुः ॥” इत्यादि, अत्रेदं तत्त्वं पर-
 मानन्दपारावारमयानां श्रीकृष्णतत्प्रियतद्दामतत्समयनामवाङ्म-
 नोगोचराणां परमादिव्याना तद्रसप्रायसंस्कृतश्रीवेदव्यासश्रीशु-
 काचार्यैर्वेणनात्सर्वपुराणभारतादिभ्य उत्तरं प्रादुर्भविनात् स-
 र्वोपि श्रीमद्भागवतार्थः प्रायः समाधिभाषार्थ एव । परमुक्तप्रका-
 रकभगवद्भावस्य न सर्वेभ्यधिकारिणो यतोऽतस्तत्पसां जनाना-
 मेव बाहुल्यात् करुणावशतया ताँल्लोकान् भगवत्संमुखान्कर्तुं
 यया तत्तत्तत्त्वव्यवहृतया भाषया यः सोऽर्थो वर्णित उपनिबद्धः सैव
 भाषा लौकिकीत्यभिप्रायो महर्षीणाम् तदुक्तमुपसंहारे “ मृषा

गिरस्वा द्यसती रसत्कथा न कथ्यते यद्भगवानधोऽञ्जः ।
तदेव सत्यं तदु ह्येव मङ्गलं तदेव पुण्यं भगवत्पुणोदयम् ॥ तदेव
रम्यं रुचिरं नव नव तदेव शश्वन्मनसो महोत्सवम् । तदेव शोका
र्णवशोपणं नृणां यदुत्तमश्लोकयशोऽनुगीयते ॥ यत्र च प्राची
नगाथायवलंबनेन समाधिगम्यरहस्यानां धर्म्मानुकूलभावानां वा
दृढतया पुष्टिरानीयते तदर्थमेव प्रयुक्ता भाषा परकीयभाषे
ति संनिगद्यते । पुराणतंत्रशास्त्रादयस्तपेतिहासगाथाप्रभृतय
श्च परकीयभाषया बाहुल्येनोपनिबद्धा दृश्यन्ते । उन्नताधि-
कारिणां पक्षे भाषात्रयमेव पूर्वाक्त परमानन्ददायकत्वेन धर्म्मो-
त्साहमर्द्धकत्वेन च परमोपकारीति समान्वियते । निम्नाधिकार
वर्तिनान्दु जिज्ञासूनां पक्षे शेषोक्तमेव भाषाद्वयं विशिष्टमुपकारं स
ञ्जनयति । उदाहरणार्थं गाथादि यथा—पातिव्रत्यधर्ममाहात्म्यार्थं
सत्यवत्सावित्रीगाथा, सत्परमार्थं हरिश्चन्द्रविश्वामित्रगाथादि श्री
भारते, दुर्वासामरीपगाथा, रतिदेवगाथा, भरतचरितं, इत्यादि
श्रीभागवतोद्दिष्टी जीवबुद्धहारिणी भाषा परकीयभाषा तस्या
एव बाहुल्यात्पुराणं स्मृतिम्यो विभक्तम् । जनसाधारण्येन भग
वद्भक्तिवैराग्यादिप्रवृत्त्यर्थं पुराणेषु निबद्धा येऽर्थास्तेषु शिरःशु
त्येकवाक्यतामापादयन्मगवौच्छ्रीमत्पुण्यपादः कृष्णदेवायनवेद
व्यासः परमात्मानं प्रार्थयते तत्र तत्र “रूप रूपविवर्जितस्य भ
वतो ध्यानेन यत्कल्पितं स्तुत्या निर्वचनीयताऽसिलगुरो व्री
कृता यमया । व्यापित्वं च निराकृत भगवतो यत्कीर्ययात्रादिना
क्षतम्यं जगदीश ! तद्विप्लवा दोषत्रयं मत्कृतम् ॥ ” एवं च
समाधिभाषायां न कुत्रचित् विरोधः किं तु लौकिकपरकीयभा
षाम्यां वर्णितेऽर्थे एव कचिद्वैदो भवितुमर्हतीति पुराणेषु च न
विरोधाशः । आप्यातियत्तरवस्य पूर्वोक्तरीत्या त्रिधा सप्तधा वा
विभागप्रकारं सम्पन्नं ज्ञात्येव धर्म्मार्थापेक्षमपिदेशाः प्रदातव्या
इति मदपिभिः सर्वे श्रीभगवद्भिः समादिष्टम् ॥

अगणितसंख्यारूपेणापि प्राकट्यमाश्रितानां तंत्रशास्त्राणा-
मधुना बहव एवोत्कृष्टग्रन्था लोपं गता इति सिद्धं प्रमाणैर्बहुविधैः ।
यथा हि ब्राह्मणग्रन्था वैदिकानां कर्मोपासनाकाण्डानां मुख्यस-
हायकरूपतया परिगण्यन्ते तथैव स्मृतिसिद्धकर्मकाण्डानां पौ-
राणिकोपासनाविधीनां निर्व्वहिऽपि तन्त्राणां सहायकत्वमवश्य-
मेवापेक्षणीयम् । फलतस्तु सर्व्वजीवहितकारिणोऽभ्रान्तसिद्धान्तपू-
र्णस्य सनातनधर्मविज्ञानस्यानुसारेण निगमागमप्रभृतीनि सर्व्व-
ण्येव शास्त्राणि स्वस्वाधिकारविषयेषु सर्व्वथैव माननीयानि भ-
वन्ति । एतदेव हि विज्ञानमहत्त्वम् । पूर्व्वोक्तलक्षणोपेतानि त्रिवि-
धभाषामयानि वेदानुकूलपुराणशास्त्राणि जीवगणानामाधुनिकानां
परमोपकारं संसाधयन्ति । तदनन्तरश्च भवन्ति चतुर्थाधिकारविष-
यकाणि तन्त्रशास्त्राणि । तत्र च पुराणरीत्या विद्यमानेऽपि
भाषावैचित्र्ये अधिकारभेदस्योपरि विलक्षणमेव लक्ष्यं परिगणितम् ।
अतश्च गुणत्रयभेदानुसारेण तन्त्रेष्वपि त्रिविधमधिकाराः परिदृश्य-
न्ते । विज्ञानभाष्यतंत्रे च मध्यमोत्तमाधिमात्रनामभिरधिकारा उक्ताः
तथा महानिर्वाणतंत्रे च वीराचारपश्याचारदिव्याचारनाम्नाऽऽचा-
रत्रैविध्यं चोक्तं तत् त्रिगुणाधिकारपरतथैवोक्तम् । अत एव तंत्राणा-
मपि त्रैविध्यमुक्तं श्रीशिववाक्यं यथा—“यदुक्तं ते मया तन्त्रं त्रि-
विधं त्रिगुणात्मकम् । तामसं कुत्र संप्रोक्तं राजसं चापि कुत्र
चित् । सात्त्विकं तत्र कुत्रापि धीमान् तस्मात्तदुद्धरेत् । तामसं
नरकायैव स्वर्गाय राजसं प्रिये । सात्त्विकं मोक्षदं प्राहुस्तुरीयं नि-
ष्कलं शिवे । ” इति । तानि च तंत्राणि आगमनाम्ना प्रसिद्धानि
तदुक्तं शिवसारतंत्रे—“आगतं शिववक्त्रेभ्यो गतं च गिरिजामुखे ।
मतं श्रीवासुदेवस्य तस्मादागम उच्यते । ” इति । यद्यपि वेदे निगम-
शब्दः वेदानुकूलेषु सर्व्वेष्वपि शास्त्रेषु आगमशब्दो रूढ्या व्यवहृतो
दृश्यते तथापि तंत्रेष्वपि तत्तत्प्रवर्तकाचार्यैर्व्यवहियते । एवं शास्त्रे-

स्वपि तंत्रशास्त्रन्यायहारः पूर्वतंत्रं पाणिनीयतंत्रं इत्यादि । तथा च
 संप्रत्यवर्तकाचार्येभ्यो विस्तारमापन्न कर्मोपासाद्यानानुशासनक
 र्त्तुं यस्किमपि तत्रैव तंत्रमुच्यते उक्तं च रुद्रयामले—“आगमं निगमं
 चैव तंत्रशास्त्रं द्विधा मत्समाहेश्वरेण यत्प्रोक्तमागमं तन्निगमये ॥
 देवीप्रोक्तं महातंत्रं निगमं तद्विदुर्मुखाः” इति । किं च महर्षिप्र
 णीतानि यानि यानि तंत्राणि सान्युपतंत्रनाम्ना प्रसिद्धानि । तेषां
 तंत्राणां नामादिदिग्वर्शनमात्रं यथा—“सिद्धीश्वरं महातंत्रं का-
 लीतंत्रं कुलार्णवमाद्यानार्णवं नीलतंत्रं फेत्कारीतंत्रमुत्तममादेव्या
 गमं उत्तराख्यं श्रीकृष्णं सिद्धियामलम् । मत्स्यसूक्तं सिद्धसारं
 सिद्धिसारस्वतं तथा । वाराहीतंत्रं देवेशि योगिनीतंत्रमुत्तमम् ।
 गणेशविमर्षिणीतंत्रं नित्यरतंत्रं शिवयामलम् । वायुष्टारख्यं महै-
 शानि मुण्डमालारख्यतंत्रकम् । ईशमाहेश्वरं तंत्रं निरुत्तरमुत्तमम्
 कुलप्रकाशकं देवि कल्पे गाम्भर्वकं शिवे । क्रियासारं निबन्धा-
 ख्यं स्वतंत्रं तंत्रमुत्तमम् । सम्प्राप्तं तंत्रराजं छलिवाख्यं तथा
 शिवोराधाख्यं मालिनीतंत्रं रुद्रयामलमुत्तमम् । बृहद्गीकृततंत्रञ्च
 गवाक्षं सुकुमुदिनी । विश्वेश्वरतंत्रञ्च मालिनीविजयं तथा । सम-
 याचारतंत्रञ्च भैरवीतंत्रमुत्तमम् । योगिनीहृदयं तत्रं भैरवं पर-
 मेश्वरि । सनत्कुमारकं तंत्रं योनितंत्रं प्रकीर्तितम् । तंत्रान्तरञ्च
 देवेशि नवरत्नेश्वरं तथा । कुलचूडामणिं तत्रं भस्वचूडामणीयकम् ।
 मंत्रदेवप्रकाशञ्च कामाख्यानामकं तथा । कायवेजुः कुमारी च
 भूतहामरसदृशम् । मालिनीविजयं तंत्रं यामलं ब्रह्मयामलम् ।
 निम्बसारं महातंत्रं महाकालं कुलामृतम् । कुलोद्घोषं कुम्भिका-
 ख्यं तन्त्रं चिन्तामणीयकम् ।” इति सिद्धसारस्वत । एवं उप-
 तंत्राणि यथा—“सिद्धोक्तान्युपतंत्राणि कापिलोक्तानि यानि च ।
 अत्यन्तानि यैतानि जैमिष्ठ्युक्तानि यानि च । वसिष्ठः कापि-
 लश्चैव नारदो गर्ग एव च । पुण्डरीको भार्गवः सिद्धो याज्ञवल्क्यो

भृगुस्तथा । शुक्रो बृहस्पतिश्चैव अन्ये ये मुनिसत्तमाः । ” इति वाराहीतंत्रे । अथान्येषामपि तंत्राणां नामानि यथा— पंचरात्रागमः, श्रीभागवततंत्रम्, पुरुषोत्तमतंत्रम्, वासुदेवाध्यात्म, नारायणाध्यात्म, प्रवृत्त, सत्तत्त्वविवेकः, ब्रह्मतर्कः, वायुप्रोक्तः, प्रकाशसंहिता, विष्णुरहस्य, नामरहस्य, उपासनारहस्य, कालीसारतंत्र, विद्यावैभव, दशावतारचन्द्रिका, कला, महिषमर्दिनी, मातृका, महानिर्वाण, महालील, महाकालसंहिता, मेरु, दामर, वीरभद्र, विजयचिंतामणि, एकजटिका, निर्वाण, त्रिपुरा, कालीविलास, वरदा, वासुदेवरहस्य, आदित्यरहस्य, दुर्गारहस्य, गणपतिरहस्य, सदाशिवरहस्य, बृहद्वैतभीय, वर्णोद्धृत, बृहन्नील, बृहद्योनीरहस्य, ब्रह्मज्ञान, अद्वैतवर्णविलास, पुरश्चरणचन्द्रिका, रसोल्लास, पञ्चदशी, पिच्छिला, प्रपञ्चसार, परमेश्वर, हंसाद्य, नित्य, लील, नारायणी, नारदीय, नागार्जुन, दक्षिणामूर्ति, संहिता, दत्तात्रेय, अष्टावक्र, यक्षिणी, योगसारार्णव, अनूत्तम, योगेश्वर, यामलभैरव, राजराजेश्वरी, रेवती, रामार्चनचन्द्रिका, शिवार्चनचन्द्रिका, दुर्गार्चनचन्द्रिका, स्वरोदय, इन्द्रजाल, कालीतन्त्र, कालीकुलसर्वस्व, कुमारी, कृकलासदीपिका, कंकालमालिनी, कालोत्तर, कल्पसूत्र, गौरीतन्त्र, गन्धर्वतन्त्र, श्रीगणेश, श्रीसूर्य, विमर्षिणी, गुरुतंत्र, गायत्री, गवाक्ष, गवाक्षसंहिता, ज्ञानभाष्य, अन्नकल्प, उत्पत्ति, उत्तर, उड्डीश, यक्षदामर, सरस्वती, लक्ष्मी, शारदा, शक्तिसगम, आगमसर्वस्व, चीनाचार, तारारहस्य, श्रीश्यामारहस्य, स्कंदयामल, निगमकल्पद्रुमलता, लतासार, ऊर्ध्वान्नाय, शिवसारतंत्र, शिवसंहिता, विज्ञानभाष्य, कुंडलिनी, बृहत्संहिता, मायावैभव, सनत्कुमाररहस्य, गर्गसंहिता, नारदोक्त, वाल्मीकिसंहिता, पुलस्त्यसंहिता, इत्यादि । तथा योगिनीजालशम्बरं तंत्रं योगिनीजालदर्शनो-

य्वपि तंत्रशास्त्रव्यवहार पूर्वतंत्र पाणिनीयतंत्र इत्यादि । तथा च
 तंत्रप्रवर्तकाचार्येभ्यो विस्तारमापन्न कर्मोपासाज्ञानानुशासनक-
 र्त्त यत्किमपि तदेव तंत्रमुच्यते । उक्तं च रुद्रयामले—“आगमं निगमं
 चैव तंत्रशास्त्रं द्विधा मतम् । महेश्वरेण यत्प्रोक्तमागमं तन्निगममेव ॥
 द्वेषीप्रोक्तं महातंत्रं निगमं तद्विदुर्मुखाः” इति । किं च महर्षिप्र-
 णीतानि यानि यानि तंत्राणि तान्युपतंत्रनाम्ना प्रसिद्धानि । तेषां
 तंत्राणां नामादिदिग्दर्शनमात्रं यथा—“सिद्धीश्वरं महातन्त्रं का-
 लीतंत्रं कुलार्णवमाज्ञानार्णवं नीलतंत्रं फेत्कारीतंत्रमुत्तममुद्देश्या-
 गमं उधराख्यं श्रीक्रमं सिद्धियामलम् । मत्स्यसूक्तं सिद्धसारं
 सिद्धिसारस्वतं तथा । वाराहीतंत्रं देवेशि योगिनीतंत्रमुत्तमम् ।
 गणेशविमर्षिणीतंत्रं नित्यातंत्रं शिवागमम् । चातुण्डाख्यं महेश्वर-
 णानि मुण्डमालाख्यतंत्रकम् । हंसमाहेश्वरं तंत्रं निरुत्तरमनुत्तमम् ।
 कुलप्रकाशकं देवि कल्पं गाम्भर्वकं शिवे । क्रियासारं निबन्धा-
 ख्यं स्वतंत्रं तंत्रमुत्तमम् । सम्मोहनं तंत्रराजं छलिताख्यं तथा
 शिवेराधाख्यं मालिनीतंत्रं रुद्रयामलमुत्तमम् । बृहद्गीर्णमतंत्रञ्च
 गवाक्षं सुकुम्भदिनी । विष्णुहेश्वरतंत्रञ्च मालिनीविजयं तथा । सम-
 याचारतंत्रञ्च भैरवीतंत्रमुत्तमम् । योगिनीहृदयं तंत्रं भैरवं पर-
 मेश्वरं । सनत्कुमारकं तंत्रं योनितंत्रं प्रणीतितम् । तंत्रान्तरञ्च
 देवेशि नवरत्नेश्वरं तथा । कुलचूडामणिं तंत्रं भास्वचूडामणीयकम् ।
 मंत्रदेवप्रकाशञ्च कामाख्यानामकं तथा । कामधेनुः कुमारी च
 भूतढामरसद्वयम् । मालिनीविजयं तंत्रं यामलं धनयामलम् ।
 निम्बसारं महातंत्रं महाकाळ कुलामृतम् । कुसुमहोरां कुम्भिका-
 ख्यं तन्त्रं चिन्तामणीयकम् ।” इति सिद्धसारस्वते । एवं तत्र
 तंत्राणि यथा—“सिद्धोक्तान्युपतंत्राणि कापिलोक्तानि यानि च ।
 अत्यद्भुतानि चैतानि जैमिन्युक्तानि यानि च । वसिष्ठः कापि-
 सन्धेव मारदो गर्गणश्च । पुलस्त्यो भार्गवः सिद्धो याज्ञवल्क्यो

प्रदर्शकम् । त्रोटतन्त्रं गुटिकाञ्जनपादुकासिद्धिप्रतिपादकम् । त्रोट-
लोत्तरतन्त्रे चतुःषष्टिसहस्रयोगिनीनां दर्शनोपायः । पञ्चामृततन्त्रं ।
पृथिव्यादिपञ्चभूतानां साधनेन मरणाभावप्रतिपादकं । कापालिक-
तन्त्रम् । रूपभेदादिपञ्चतन्त्राण्युच्चाटनादिप्रतिपादकानि । सर्व-
ज्ञानादितन्त्रपञ्चकं कापालिकसिद्धान्तैकदेशि दिगम्बरमताचार-
प्रदर्शकम् । पूर्वतन्त्रादि देवीमतपर्यन्तं तन्त्राष्टकं दिगम्बरेकदेशि-
क्षपणकमताचारप्रदर्शकम् । तन्त्रेष्वपि संहितानाम्ना प्रसिद्धो भा-
गोऽस्ति सोऽपि यथा वेदेषु स्मृतिषु पुराणेषु संहितानामकस्तथे-
ति बोध्यम् यथा शिवसंहिता कपिलसंहिता वसिष्ठसंहितेत्यादि ।
एवमादि निगमागमशब्दवाच्या वैदिकाः प्रमाणग्रन्था बहुकोटि-
संख्याकाः पूर्वं प्रादुर्भूता आसन् ते च कालमाहिम्नाऽदर्शनं गता
इदानीं कतमोऽपि तेषां नोपलभ्यत इति यथालाभं संतोष्य-
म् । एवमादि बहूनि तन्त्राणि सन्ति तेषां वचनानि पञ्चसप्रदायप्र-
वर्तकाचार्याणां निबन्धादिषु संगृहीतानि समुपलभ्यन्ते । तेषां च
युगमाहात्म्यानुसारेणाङ्गीकारो यथा “कृते श्रुत्युक्तमार्गः स्यात्
त्रेताया स्मृतिसंभवः । ऋषेरे तु पुराणोक्तः कलावागमसम्मतः ”
इति ताराप्रदीपम् । अपि च “श्रुतिस्मृतिविधानेन पूजा कार्या
युगत्रये । आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः ॥ न हि
देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः ” । इति विष्णुयामलम् ।
तथा “अशुद्धाः शुद्धकर्माणो ब्राह्मणाः कलिसम्भवाः । तेषामा-
गममार्गेण सिद्धिर्न श्रौतवर्त्मना ” । इति विज्ञानभाष्यतन्त्रम् ।
नन्वेवं तमोबहुलानि अधर्मपापदुःखफलानि तन्त्राणि किमर्थमा-
विर्भूतानीति चेत्सत्यम् । सर्वविधविद्याऽविद्याज्ञानाज्ञानधर्मधर्म-
पुण्यपापसुखदुःखादिपरस्परं विरुद्धा गतयो यथैकस्मिन्नद्वितीये
कार्यकारणात्मके ब्रह्मणि सर्वदा व्यवहारदशायां सुप्रतीताः परि-
स्फुरन्ति ता एव च पुनस्तस्मिन् परमार्थदशायामप्रतीता बाधि-

पायप्रतिपादकम् । तत्त्वशम्भरतन्त्रमिन्द्रजालविषाविशेष , पृषि
 व्यादितत्त्वानामन्यत्रान्यबोधोपायप्रतिपादकम् सिद्धभैरवतन्त्रम्,
 मायिकभैरवतन्त्रम्, कङ्कालभैरवतन्त्रम्, कालाग्रिभैरवतन्त्र
 म्, शक्तिभैरवतन्त्रम्, योगिनीभैरवतन्त्रम्, महाभैरवतन्त्रम्,
 भैरवनाथतन्त्रम्, भैरवाष्टकमिदं कापालिकमतप्रतिपादकम्,
 बहुरूपा शक्तिस्तत्प्रतिपादकतन्त्राणां गणो बहुरूपाष्टकम्,
 यया ब्रह्माणीतन्त्रम्, इदमेव ब्राह्मीतन्त्रम्, माहेश्वरीतन्त्रम्, कौ
 मारीतन्त्रम्, वैष्णवीतन्त्रम्, इन्द्राणीतन्त्रम्, चामुण्डातन्त्रम्, शि-
 वदूतीतन्त्रं चेति। ब्रह्मसप्तष्टकमिदं प्राधान्येन तत्तद्देवताप्रतिपाद-
 कम् यामला नाम सिद्धान्तप्रतिपादकानि तन्त्राणि रुद्रयामला-
 दीन्यष्टौ । यया रुद्रयामलम्, शिवयामलम्, विष्णुयामलम्,
 ब्रह्मयामलम्, देवीयामलम्, आदियामलम्, गणेशयामलम्
 आदित्ययामलम्, शाक्ततन्त्रतया चतुःषष्टितन्त्राणामपि यामल-
 तया व्यवहारः । चन्द्रज्ञानतन्त्रम् कामेश्वर्यादिषोडश नित्याप्र-
 तिपादक, कापालिकमतदर्शकं च तिथिनामधेयं नित्येति ।
 श्रीमहासंमोहनतन्त्रं जाग्रतामपिनिद्रितोपायप्रतिपादकम् । वा-
 मलक्ष्मणं वामकेश्वरं तन्त्रं चतुःशतीत्यपि कथ्यते । महादेवमहा-
 देवीविष्णुदेवआदित्यदेवगणपतिदेवतन्त्राणि, पञ्चकुलाचारप्रद-
 र्शकम् । वातुलम्, वातुलोत्तरम्, कामिकं चेति । त्रीण्येतानि त-
 न्त्राणि क्षेत्रकर्षणादिविधिप्रतिपादकानि । इन्द्रेदतन्त्रम् कापालि-
 काचारप्रदर्शकम् । तन्त्रभेदगुणतन्त्रयोः प्रकाशं रहस्यं वा प-
 रकृतमन्त्रतन्त्रप्रयोगाणां परावृत्त्युपायाः प्रदर्शिताः । कालावाकं
 कामशास्त्रं वात्स्यायनादिमतम् । कालासार रूपादिवृद्धपुपायप्र-
 तिपादकम् । कुण्डिकामर्तं गुटिकासिद्धिप्रदर्शकम् । गुटिका पान
 पत्रम् यत्सोऽर्चं तर्पं रससिद्धिप्रदर्शकम् । धीजातत्रम् । धीजाना-
 म यागिनीसंभोगयस्तिनीत्यस्यानामान्तरम् । तस्याः साधनोपाय-

प्रदर्शकम् । त्रोटतलतन्त्रं गुटिकाञ्जनपादुकासिद्धिप्रतिपादकम् । त्रोट-
लोत्तरतन्त्रे चतुःषष्टिसहस्रयोगिनीनां दर्शनोपायः । पञ्चामृततन्त्रं ।
पृथिव्यादिपञ्चभूतानां साधनेन मरणाभावप्रतिपादकं । कापालिक-
तन्त्रम् । रूपभेदादिपञ्चतन्त्राण्युच्चाटनादिप्रतिपादकानि । सर्व-
ज्ञानादितन्त्रपञ्चकं कापालिकसिद्धान्तकदेशि दिगम्बरमताचार-
प्रदर्शकम् । पूर्वतन्त्रादि देवीमतपर्यन्तं तन्त्राष्टकं दिगम्बरैकदेशि-
क्षपणकमताचारप्रदर्शकम् । तत्रैवपि संहितानाम्ना प्रसिद्धो भा-
गोऽस्ति सोऽपि यथा वेदेषु स्मृतिषु पुराणेषु संहितानामकस्तथे-
ति बोध्यम् यथा शिवसंहिता कपिलसंहिता वसिष्ठसंहितेत्यादि ।
एवमादि निगमागमशब्दवाच्या वैदिकाः प्रमाणग्रन्था बहुकोटि-
संख्याकाः पूर्वं प्रादुर्भूता आसन् ते च कालमाहिम्नाऽदर्शनं गता
इदानीं कतमोऽपि तेषां नोपलभ्यत इति यथालाभं संतोष्य-
म् । एवमादि बहूनि तन्त्राणि सन्ति तेषां वचनानि पञ्चसप्रदायप्र-
वर्तकाचार्याणां निबन्धादिषु संगृहीतानि समुपलभ्यते । तेषां च
युगमाहात्म्यानुसारेणागीकारो यथा “कृते श्रुत्युक्तमार्गः स्यात्
त्रेताया स्मृतिसंभवः । षापरं तु पुराणोक्तः कलावागमसम्मतः ”
इति ताराप्रदीपम् । अपि च “श्रुतिस्मृतिविधानेन पूजा कार्या
युगत्रये । आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः ॥ न हि
देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः ” । इति विष्णुयामलम् ।
तथा “अशुद्धाः शूद्रकर्माणो ब्राह्मणाः कलिसम्भवाः । तेषामा-
गममार्गेण सिद्धिर्न श्रौतवर्त्मना ” । इति विज्ञानभाष्यतन्त्रम् ।
नन्वेवं तमोबहुलानि अधर्मपापदुःखफलानि तन्त्राणि किमर्थमा-
विर्भूतानीति चेत्सत्यम् । सर्वविधविद्याऽविद्याज्ञानाज्ञानधर्माधर्म-
पुण्यपापसुखदुःखादिपरस्परं विरुद्धा गतयो यथैकस्मिन्नद्वितीये
कार्यकारणात्मके ब्रह्मणि सर्वदा व्यवहारदशायां सुप्रतीताः परि-
स्फुरन्ति ता एव च पुनस्तस्मिन् परमार्थदशायामप्रतीता बाधि-

ता भवंत्येवमेव किल शब्दब्रह्मणि प्रवृत्तिदशापमानुलोभ्येन ।
 त्रिगुणमयाधिकारिणां गुणत्रयात्मकास्तत्तद्रूपा उपदेशाः परि-
 स्फुरन्ति । निवृत्तिदशायां च प्रातिष्ठोभ्येन तेषामेव त एवोपदे-
 शावैपरीत्येन परिस्फुरन्ति । तथ्या “ त्रैगुण्यविषया वेदाः ”
 “ अपामसोमममता बभूवुः ” “ बर्धं स्याम पतयो रयीणाम् । ”
 “ अभिचरं छेपेनेन यजेत ” ईदृशानां विभक्ताधिकारिविषया-
 णां वेदानां “ लोके व्यवायामियमयसेवा नित्याऽस्य जंतोर्न
 हि तत्र चोदनाव्यवस्थितिस्तत्र विवाहयज्ञसुराग्रहेरासु निवृत्तिरि-
 ट्ठा ” इति स्मृते । “ मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्य-
 ति ” इति श्रुतिसंचरितः पंचान्तस्त्वमस्यापेक्ष्यसीमानमवगाहते ।
 एवं श्रुतेरयं स्मृतयोऽप्यनुगच्छति । पुराणान्यपि च त्रैगुण्यं
 भजन्ते नित्यैगुण्ये च पर्यवसानं प्राप्नुवन्ति । तथैव तंत्राण्यपि,
 “ तंत्रं सात्त्विकमाचष्टे भैष्णव्यं कर्मणां यतः । वैदिकस्तांत्रिको मि-
 श्र इति मे त्रिविधो मत्तः ” “ वैदिकी तांत्रिकी दीक्षा ” “ इ-
 माभ्यां वेदतंत्राभ्याम् ” इत्यादि तत्र तत्र श्रीमद्भागवतादिषु
 सात्त्विकागमैर्निवृत्तेरेवोक्तत्वाद्ब्रह्मसात्त्विकाधिकारिपराण्यपि तं
 त्राणि । एवं राजसतामसान्यपि । तेषां त्रैविध्यं च स्वयं श्री-
 भगवतोक्तम् “ अतस्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेवसाम् । देवा-
 न् देवयजो यांति मद्भक्ता यांति मामपि ” इत्युक्त्या भगवद्ब्र-
 ह्मसांभैष्णवमन्यदेवाणुपासायास्त्रिगुणमयस्य चोक्तं परं च, “ ये
 चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये । मत्त एवेति तान्नि-
 द्वि न त्वहं तेषु ते मयायजन्ते सात्त्विका देवान् यज्ञरक्षांसि रा-
 जसाः । प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ” इति च
 धनाद्राजसतामसमावयोराविर्भावोऽपि प्रपञ्चस्य प्रवाहनित्यतया
 मापृषः । गुणत्रयविषयविज्ञानविचारेषु हि प्राकृतिष्वेऽस्मिन्
 प्रपञ्चे भावानां प्राकृतिष्वपि प्रतीयते । जहताश्रयाः, क्रियाश्रयाः,

ज्ञानाश्रयाः, विज्ञानाश्रयाश्च यथाक्रमं उद्भिदाः स्वेदजाः अंडजाः
जरायुजा इति । यथा ते च तमःप्रधाना रजःप्रधाना रजःसत्त्वप्र-
धानाः सत्त्वप्रधाना इति मनुष्येष्वपि चतुर्भावापन्नेषु प्रातिलोभ्ये-
न गुणत्रयसंध्यतिक्रमणार्थं रजस्तमोमयप्रकृतीनाधिकृत्य तथा त-
थोपासनाविधीनामावश्यकत्वात्तदाविर्भावः । अकरणान्मदकरणं
श्रेय इति वचनादधिभूतमात्रपरदृष्टीनामतिनास्तिकजडानां कुत्र
चिदधिदैवे समाकर्षणे नास्तिकाधमत्वं संपादयितुं तदावश्यकत्व-
म् । यदि गृहे निवसेत्तत्र तत्र लक्ष्मीः स्थिरायते । यज्ज्ञानात्साध-
काः सर्वे सर्वैश्वर्यमवाप्नुयुः ॥ सारात्सारतरं तंत्रं सर्वसारस्वतप्रदम् ॥
इति बृहन्नीलतन्त्रम् । “तथा समस्तशास्त्राणां तंत्रशास्त्रमनुत्तमम् ॥”
इति मत्स्यसूक्तं । “स ज्ञानी ब्रह्मवित्साधुर्यस्तंत्रं वेत्ति कालिके”
इति महानिर्वाणतंत्रम् । इत्यादितंत्रवचनैर्यन्माहात्म्यमुच्यते तथा
“स्त्रीशूद्रादिजबन्धूनां तन्त्रज्ञानेऽधिकारिता । एकदेशे परोक्ते तु न तु
ग्रंथपुरःसरः” इत्यधिकारिनिर्णायकभागवततंत्रादिवचनैर्योऽसा-
वधिकारो ब्रह्मज्ञानेपि स्त्रीशूद्रादीनामुक्तः स सर्वोप्यनुग्रहस्तंत्रा-
णामेवेति सार्वजनीनता तंत्राणां भूषणं न तु दूषणम् । किं च तं-
त्राणामुत्तमत्वं बहुत्रदृष्टचरं यत अधिभूतादिभावत्रयाणां अध्या-
त्मरहस्याध्यायोक्तानां विज्ञानविस्तरस्तथा चतुर्दशानां विद्या-
नामुपवेदसहितानामष्टादशानां वा विद्यानां विज्ञानविस्तरः परि-
पूर्णस्तंत्रेषु कृतो दृश्यते । अत एव सर्वविधजीवहितकारित्वं तं-
त्राणाम् । अधिकारिणामनिर्णयादेव तंत्रेष्वतंकापंकप्रक्षेपः क्रियते
जनैरिति । श्रुतिस्मृतिपुराणरहस्यमेव तंत्रेषूच्यते नान्यत् । देश-
कालमहिम्ना तु पुराणवत्तंत्रेष्वपि मूलग्रंथोच्छेदनृतनग्रंथप्रक्षेपादि-
रूपः प्रपञ्चोऽस्त्येवेत्येवमादिकारणैर्मुह्यते जनस्तंत्रमहोदधौ । अपि
च यथा हि वेदत्रयेण सहाऽथर्ववेदस्य विद्यते विलक्षणः सम्बन्ध-
स्तथैव शास्त्रातरैः सह तंत्राणामपि वर्तते विशिष्टसम्बन्ध इति मा-

ननीयम् । अधिकारविषयत्वेऽपि यथाऽयर्ववेदानां परमोपकारि
स्त्वं माननीयस्त्वं च समवधार्यते, तथैव तत्रशास्त्रसमूहानामपि सर्व
जनीनतया परमोपकारिस्त्वं माननीयस्त्वच्चास्तीत्यत्रनास्ति संशय
लेश । एवमधिकारविषयबोधिभ्यात् ब्रह्मिकालेन च तमःपरिणाम
कालेन संबद्धत्वात् तत्राणि बहुधा शिष्याभ्ययरूपेण प्रसिद्धानि ।

अनंतशास्त्रं बहु वदितव्यं स्वरूपश्च कालो बहवश्च विद्वाः । य
त्सारभूतं तदुपासितव्यं हंसो यथा क्षीरमिवाम्बुमिश्रम् ॥ इमां
भगवदाज्ञां तु हृदि कृत्य जगद्धितम् । विचार्य सगृहीतेयं मधुसूद
नसंहिता ॥ टिप्पणीपरिशिष्टाभ्यां संहिता प्रमिता हिता । अनया
विश्वहितकृत्प्रीणा तु मधुसूदनः ॥ एष सद्धर्मसिद्धांतः पूर्वेव नि
रूपित । तच्चम्प्रतस्तु संक्षिप्तसारत्वाभ्युपगम्यते ॥ धर्मदृढबद्धसूत्रो
वेदस्कन्धः पुराणशास्त्राढ्य । ऋतुकुसुमो मोक्षफलो मधुसूदनपाद
पो जयति । योऽस्योत्प्रेक्षक आदिमप्यनिधने योऽव्यक्तजीवेश्वरो
यः सष्टैवमनुप्रविश्य ऋषिणा चक्रे पुरः शास्ति ता । यं संपद्य ज
हात्यजामनुशयी सुप्तः कुक्षामं यथा तं केवल्यनिरस्त्वयोनिममयं
ध्यायेदजलं हरिम् ॥ तस्य श्रीगुरुदेवस्य पदाब्जे तु समर्पिता ।
संहितामालिका सेय तत्कृपागुणगुंफिता । ज्ञानविज्ञानपूजाय
विविधाव्ययरूपिणे । शाश्वताय नमस्कुर्वी वेदाय च भवाय
च ॥ येरिमे गुरुभिः पूर्वं ऋषिरूपेण मानतः । व्याख्याताः सर्व
सिद्धांतास्ताभित्प्यं प्रणमाम्यहम् ॥ तदेवदृष्टाप्युक्तम् । त
द्विष्णोः परमं पदं सदा पश्याति सुरयः । दिवीव च भुराततम् ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॐ तत् सत् ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहिता समाप्ता ॥

श्रीनिगमागममण्डली कार्यालय

एव

निगमागमपुस्तकालय का

पता,—

श्रीमथुरापुरी।उत्तर-पश्चिम प्रदेश।

श्रीनिगमागममण्डली प्रकाशित नाना अपूर्व
ग्रन्थरत्नों का सूचीपत्र प्रार्थना करनेपर विना

किसी व्ययके भेजा जाता है ।

पुस्तक मिलनेका पता,

पं०श्रीधर शिवलाल
ज्ञानसागर छापाखाना
मुंबई।

पं०श्रीधर शिवलाल
अजमेर, नयाबाजार.

